



છત્રપતિ.

# સંભાળ મહારાજ.

અથવા

રાજના હુકમ રાજ અને મળ બંને  
હુકમરૂપ થાય છે.

સહસા વિદધીત ન ક્રિયામવિવેકઃ પરમાપદાં પદમ્ ।  
વૃણુતે હિ વિમૃદ્યકારિણં ગૂણલુબ્ધાઃ સ્વયમેવ સંપદઃ ॥  
મારવિઃ.

આપાન્તરે કર્તા.

સ્વર્ગવાસી રા. રા. દ્વારકાદાસ મોતીલાલ.  
આગળથી તથા આગળના ઇતિહાસ વગેરે પુસ્તકોના કર્તા.

પ્રકાશક

મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ટે બુકસેલર.

તથા દરવાજા-અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ.

સર્વ હક્ક પ્રસિદ્ધ કર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યો છે.

## અમદાવાદ

શ્રી યુનાઇટેડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં મુદ્રાકિત.

રણછોડલાલ ગંગારામે છાપી.

સંવત ૧૯૧૨.

સને ૧૯૦૬.

મુલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

# ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ ]

અનુક્રમાંક ૧૮૧૨

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સાંભાગ) અદ્વાર

વિષય ૮૪૫૫:૩

છત્રપતિ.

# સંભાળ મહારાજ.

અથવા

રાજના હુકમ રાજ અને પ્રજા બન્નેને  
હુઃખરૂપ થાય છે.

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।  
वृणुते हि विमृश्यकारणं गूणलुब्ध्याः स्वयमेव संपदः ॥  
भारविः.

ભાષાન્તર કર્તા.

સ્વર્ગવાસી રા. રા. દ્વારજાદાસ ભાતીલાલ.  
બાળબંધુ તથા બાળજનને દાવદાસ વગેરે પુસ્તકોના કર્તા.

પ્રકાશક

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે બુકસેલર.

ત્રણ હરવાળા-અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ.

સર્વ હક પ્રસિદ્ધ કર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યો છે.

અમદાવાદ

ધી યુનાઇટેડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં મુદ્રાંકિત.

રણછોડલાલ ગંગારામે છાપી.

સવત્ર ૧૯૧૨.

સને ૧૯૦૬.

મુલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય  
અમદાવાદ  
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૧૮૧૨

૪૨૪૨૨

/

## પ્રસ્તાવના.

ઇતિહાસનું વાંચન એ એક દેશોન્મત્તીનું સાધન છે. દેશની આબાદાની કેમ કરવી, દેશનો ઉદય કેમ થાય, દેશની અધમ યા સારી સ્થિતિ સાચી થાય છે, વગેરે જાણવા જે વિચારો સ્ફુરે છે, તેનું આદિ કારણ ઇતિહાસજ છે. આજ કાલ એકલા ઇતિહાસના પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ સાધારણ લોકોમાં ઘણું અંશે જવામાં આવતો નથી. એવા કારણોને લીધેજ વિદ્વાનોએ ઇતિહાસને રસીક વાર્તામાં બેટી, તેને ઇતિહાસીક નવલ કથા વગેરે બિગનામ આપી, લોકોની ઇતિહાસીક અભિરૂચી વધારવાનો આ એક જો-પાય શોધ્યો છે. સામાન્ય જનસમૂહની રૂચી તરફ લક્ષ આપી, મુખ્ય ઇતિહાસમાં પ્રસંગોપાત્ થોડો કલ્પિત સંબંધ દાખલ કરી આ પુસ્તક રચ્યું છે. ઇંગ્લીશ, ફ્રેન્ચ, જર્મન, ઇટાલિ પાશ્ચાત્ય ભાષામાં ઇતિહાસીક નવલ કથા અને કાદંબરી ( Historical Novels and Romances ) બહુ જોવામાં આવે છે, તેનો પણ મૂળ ઉદ્દેશ ઇતિહાસીક અભિરૂચી વધારવાનો હોયો જોઈએ. ઘણું અંશે આજ ધોરણપર આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે.

આ પુસ્તક પણ એક ઇતિહાસીક કથા છે. મરાઠી રાજ્યના મૂળ પુરૂષ શિવાજીમહારાજનો પુત્ર સંભાજીમહારાજ સંબંધી આમાં વર્ણન છે. કેટલાકનું એમ ધારવું છે કે આવા પ્રકારનો ગ્રંથ અથવા નાટકનો મુખ્ય નાયક હમેશાં સદ્ગુણી હોયો જોઈએ. પરંતુ અમારું તેમજ બીજા કેટલાનું માનવું એમ છે કે, મુખ્ય નાયક કે નાયકા સદ્ગુણી હો, યા દુર્ગુણી હો, દુષ્ટ હો, કિંવા સુષ્ટ હો, અમે તેમ હો પરંતુ બન્ને પ્રકારના નાયકોના આ ગુણક્રમમાંથી સુબોધ લેવા જેવો ભાગ ઘણો મળી આવે છે. અટલું તો સત્ય છે કે ઉત્તમ મનુષ્યનું ચરિત્ર અધમ યા દુર્જન મનુષ્યના ચરિત્ર કરતાં પ્રથમ આહવ છે. પરંતુ ઉત્તમ મનુષ્યના ચરિત્ર કરતા, દુર્જન મનુષ્યના ચરિત્રમાંના બચકર કૃત્યો અને તેનું પરિણામ વાંચકના અંતઃકરણ પર સુબોધની જલદી અને ટકાકે છાપ પાડે છે. એ બતાવવા સારુંજ સંભાજીનેવા ગુણહીન અને વિવેક શૂન્ય રાજ્યના ચરિત્રનું આ પુસ્તકમાં મુદ્દામ વર્ણન કર્યું છે. રા. રા. દારકાદાસ મોતીલાલે અસલ મરાઠી પુસ્તક

પ્રિય સહુઓ કરી આ પુસ્તક લખ્યું છે, અને છાપવાનો હક અમને આપ્યો તેથી છે અમે જિલ્લે લેખકોના આભારી છીએ.

અત્રે ઘણી દીલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે આ પુસ્તક લખ્યા માટે સૃષ્ટિનિયમ પ્રમાણે રા. રા. દારકાદાસ મોતીલાલે સ્વર્ગે વાસ કર્યો. આજ આ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ વખતે તેઓ હયાત હોત, તો અમને ખરે ખર અસંત આનંદ થાત. હરિદ્વિજ આગળ માનુષિક શક્તિનો ઉપાય ચાલતો નથી.

મનુષ્ય માત્ર જીવને પાત્ર છે, તે ન્યાયે આ પુસ્તકમાં હરેક પ્રકારની જુલો રહી ગઈ હશે તો તે બદલ વાંચક અમને ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

અમદાવાદ.

પ્રકાશક.

સંવત ૧૯૬૨.

શ્રી ગ પાંચમ.



શ્રી.

# છત્રપતિ સંભાળ મહારાજ

અથવા

“ રાજના નહારાં કર્મ રાજને અને પ્રજને,  
બંનેને નડે છે. ”

પ્રકરણ ૧ છું.

“ યદેવ રોચતે યસ્મૈ, ભવેત્તતસ્ય સુંદરમ્ ”

“ જે જેને પ્રિય હોય છે, તે તેને સાફ લાગે છે. ”



શરે બસે વર્ષ થઈ ગયાં, તે સમયે નર્મદાની દક્ષિણમાં શિ-  
વાજીરાવ નામનો રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તે જાતે મરેડો  
હતો. તેણે તે રાજ્ય પોતાના બાહુબળથી મેળવ્યું હતું. તે  
સ્વતંત્ર રાજ શરો, ઉદાર, ચતુર અને સજ્જ પુરુષ હતો. તે  
રાજનીતિથી ચાલતો હતો, તેથી તેના રાજ્યમાં એકાએક

અન્યાય થતો નહતો. તેની પ્રજા તેના ઉપર ધણીજ પ્રસન્ન હતી. તેણે  
કદાચ પણ સ્વરાજનિષ્ઠાનો ભંગ કર્યો નહોતો. રાયગઢ તેની ગાદીની મુખ્ય  
જગ્યા હતી. પરંતુ તે વર્ષનો ધણો ખરો ભાગ પુનામાં ગાળતો હતો.

તેનો મોટો દિકરો સંભાળરાવ કરીને હતો, તે શરીરે બળ-  
વાન અને ધણો ધીરજ વાળો હતો. તે ધણો ઉંચો તેમ ધણો નીચો  
પણ નહોતો. મધ્યમ કદનો ઋષ્ટ પુષ્ટ જીવાનિયો હતો. તે પોતાના  
દેખાવથીજ પોતાના માખાપને અને દરબારીઓને ન્હાનપણમાં ધણો-  
જ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. તેના શરાતનની અને ધૈર્યતાની લોકોમાં  
અરચા ચાલી રહી હતી. તેના શરીરને ખરાબ હવા પાણીની પણ અસર  
થતી નહોતી, એવી તેની તંદુરસ્તી સારી હતી. તે સમયે મરેડા લોકોમાં  
લખવા વાંચવાના તો જ્યારીકણ્ય હતાં. માત્ર ઘોડા ઉપર સાફ ખેતી જ-  
ણું, અને તલવારના દશ વિશ તરેહના દાવ આવડવા, બાલો સરાઈદાર  
છટાથી મારવો, તિર અને બંદુક ધારીને ઠોકવી, ઘોડાની પરીક્ષા કરવી,  
એ તે વખતનો વિદ્યાભ્યાસ હતો. સંભાળને તો આ બધી ક્ષાત્ર વિદ્યા-  
ઓ ધરનીજ હતી, તેથી તે તેમાં વિશેષ પ્રવિણ થયો હતો. સિપાઈગ-



રીનો ધધો તેને ધણો સારો લાગતો હતો, તેથી તે ખીજા ધંધાઓ ઉપર પોતાની તુચ્છકાર વૃત્તિ હમેશાં દેખાડતો, એટલુંજ નહિ, પણ વારંવાર એ પણ કહેતો કે પ્રભુ ! ! જન્મ આપે તો સિપાઇગરી બળવનારના પેટેજ આપજે.

**સંભાળના** ન્હાનપણથીજ તેના મિત્રો તેની ડાંડામ્થી થરથરી જતા હતા. જો કોઈ તેનો કેડો લેવા જાય તો તે તેને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવતો. તે એકલોજ પોતાના બાહુબળથી દશને ભારે થઈ પડતો. તેમાં વળી તે રાજકુંવર, તેથી કોઈ તેની પુંડે લાગતું નહિ, એકાદ કાંધ નવું કામ આવે કે, તે કરવાને તે એક પગે થઈ રહેતો. તે મ્હોટા મનનો અને ઉદાર હોતો, તેથી તેના ગોઠિયાઓને તેની સોબત વધારે ગમતી હતી. જો કે, તેનામાં કેટલાએક અવગુણ હતા, પરંતુ જે સોબતી અને અંતઃકરણ પૂર્વક મદદ કરતો, તેને માટે પ્રસંગ આવે પોતાનો જીવ આપવાને તે ચૂકતો નહિ. તે એક વખત ગમે તેવા કામમાં મંડ્યો કે, શું કરવું અને શું ન કરવું, એવું તેને બાનજ રહેતું નહોતું. કદાચ એક વખત તેનો પિત્તો ખસ્યો તો તે છેડાએલા સિંહની પેઠે અકર ચકર કરી નાંખતો. તેના મનના અંકુર સરુઆતમાં ધણુ સારા અને જોમદાર હતા, પરંતુ તે અંકુર પાછળથી દુર્વ્યસન અને નફારી સોબતને લીધે કરમાઇને સ્કાઈ ગયા હતા.

એક દહાડો **સંભાળરાવે** પોતાના સોબતીઓ આગળ વાત કાઢી કે, હાલમાં માવળામાં વાધ આગ્યો છે, એવું સાંભળ્યું છે. ત્યાં શિકાર કરવાને જવું એવું મ્હારા મનમાં આવ્યું છે. કેમ, તમારો શો વિચાર છે ?

**સોબતીઓ**—(એકદમ)અમારી ના નથી, અમે પણ તૈયારજ છીએ. પરંતુ બધાને બેસવા પુરતા ઘોડા ક્યાં છે ? ઘોડા વગર ટાંગા તોડતા એટલે સુધી તમારી જોડે કોણ આવે ?

**સંભાળરાવ**—અં, તેની શી ફિકર છે. તમને ઘોડાં ટાડાનો બધો બદોબસ્ત કરી આપું, તો પછી આવશો કે ?

**કાન્હોજી ભાંડવલકર**—( એક સોબતી ) પણ, રાવ, સોઇના પૈસા જોઇશે ! તે ક્યાં છે ? “ બધાના વેશ આવે છે, પણ પૈસાના કાંઈ વેશ આવે છે ? ”

**સંભાળરાવ**—અરે ગાંડા, અમારા ખજાનામાં આટલા બધા પૈસા અર્થા છે ? તે કોના છે ? તે મ્હારાજ છે. બાપના પૈસા ઉપર મ્હારી સત્તા

નથી કે શું ? હું તમને પૈસા કાઢી આપું, તેના ઘોડાં ટાણં વેચાતી હ્યો. અને પછી મહારી સાથે શિકાર કરવા ચાલો.

**શિવાજીરાવના** ખજાનાની ચારે બાજુએ ફરતો કાલ્લો હતો. તે ખજાનાનાં બારણાં ધણાંજ મજબૂત હતાં, તથા તેને લઠ્ઠા જેવાં ત્રણ તાળાં મારેલાં હતાં. એટલુંજ નહિ પણ તેના ઉપર વિશ્વાસુ માવળા લોકોનો ખડો પેરા રહેતો હતો, આટલા બધા જાપતામાંથી સંભાજીરાવને હાથ શી રીતે પૈસા લાગશે, તે વિચારે બધાને ચકિત કરી નાંખ્યા. તેનું વય જોયું હોયતો આ વખતે ૧૬-૧૭ વર્ષનું બાળવય હતું; તો પણ તેની ધૈર્યતા અલૌકિક હતી. એક વખતે કાંઈ સાહસ કરવાનું તેના મનમાં આવ્યું કે બસ. તે એકદમ તેના ઉપર તરાપ મારતો. તેને કોઈ કામમાં મુશ્કેલી લાગતીજ નહોતી.

સંભાજીએ પોતાના બધા મિત્રોને બોલાવીને કહ્યું કે, “તમે બધા મહારી સાથે અમારા જમદારખાના ભણી ચાલો, સાંથી તમને જોઈશે તેટલા પૈસા હું આપીશ.” એમ કહીને બધાને પોતાની જોડે જમદારખાના આગળ લઈ ગયો. સાં ગયા તો પેરા ઉપર એક સિપાઈ ઉભો હતો. તેને સંભાજીરાવે કહ્યું કે, “પેરેગીર, હું જરા ઉભો રહું છું, તું ખજાનચીના ઘેર જઈને તેને જરા અહિં તેડી લાવ. ધણું જરૂરીનું કામ છે, એવું કહેજે.” એવી મુક્તી કરીને પેરેગીરને સાંથી ખસતો કયો. અને સંભાજીરાવે પોતાના બે હાથે જમદારખાનાનું એક બારણું ઉતારી નાંખી અંદર હાથ જાય એટલો રસ્તો કરી તેમાં હાથ ધાલી, બે ત્રણ બરાબર ભરેલી થેલીઓ હતી તે તેણે ખસેડી લીધી. આ થેલીઓમાં સોનાની લગડીઓ અને પુતળીઆં હતાં, તે તેણે પોતાના સોજતીમાં વહેંચી દિધાં. પછી બધા બારમાં જઈને તેને વઠાવીને ઘોડાઓ વિગેરે જે જે શિકારને લગતો સામાન જોઈતો હતો, તે લઈ આવ્યા.

આણી પાસ સિપાઈએ આવીને જોયું, તો અહિં કોઈ મજે નહિ. એટલુંજ નહિ પણ બારણા સામું જોતાંજ તેની ખાત્રી થઈ કે, ન્હાના મહારાજ દગો રચી ગયા છે. સિપાઈ પોતાનો પેરા મૂકીને ખસે તેને શી શિક્ષા શિવાજીરાવ કરે છે, તેની તેને સારી પેઠે માહિતી હતી, તેથી તે બિચારો ગળગળો થઈ જઈને તૂર્તજ સાંથી પોબારાગણી ગયો. ત્યારબાદ કેટલીક વારે ખજાનચીએ આવીને જોયું તો, ખજાનાનું એક બારણું ઉતરી ગયેલું છે, અને પેરા ઉપર પેરેગીર નથી. નિલોપંત ખજાનચી એકદમતો આભોજ બની ગયો. પરંતુ પછીથી

સહેજ કાંઈ પૂછપરછ કરતાં માલુમ પડ્યું કે, આ કામ ન્હાના મહારાજનું છે. ન્હાના મહારાજની સ્વારીના ચુલુની તેને સારી પેડે માહિતી હતી. તેથી ખીજા કોઈના ઉપર વહેમ લાવવાનું તેને કારણ રહ્યું નહિ. પછી તેણે ખાસ સંભાળરાવને પડછે પડછે પૂછી જોયું કે, લાગલીજ તે વાત તેણે કબૂલ કરી. કાંઈ પણ થયેલી વાત છૂપાવવામાં તે નામરદાઈ સમજતો હતો.

આ વાતની જૂમ ચીમે ધીમે શિવાજીરાવ સુધી જઈ પહોંચી. છોકરો આવો ગાંડ નીકળ્યો, તેથી તેને પગથી તે માથા સુધી ઝાળ લાગી. જ્યાં હોય ત્યાંથી હવણાંને હવણાં પકડી લાવીને શંભુને મ્હારી રૂમરૂ ખડો કર, એવો તેમણે હિરોજીર્જીદ જમાદારને હુકમ કર્યો. તે ઉપરથી હિરોજીર્જીદે તે સંદેશો સંભાળરાવને કહ્યો, અને તેને શિવાજીરાવ આગળ તેડી લાવ્યો. બાદ સંભાળરાવ તેમને જોતાંજ ચેતી ગયો કે, આજ પિતાશ્રી આગળ આપણી વાત ઉઘાડી પડી ગઈ છે.

શિવાજીરાવ—( કુંવર પાસે આવ્યો, તે જોઈને ) શંભુ મેં તને આટલી ઉતાવળથી કેમ બોલાવ્યો, તેનું કારણ સમજ્યો કે ? ( તે કાંઈ જવાબ આપતો નથી, તે જોઈને ) અરે, ચૂખી, આ તારો ખાપ વાધ જોવો બેઠો છે. તેના અમલમાં આવું ચોરીનું કામ કરતાં તારી છાતી કેમ ચાલી ? હવે તને શું કરવું ? પોતે પોતાના હાથે કામ કર્યું છે, તો પછી બોલવું નકામું છે, એમ ધારીને સંભાળ છાનો માનો ઉભો રહ્યો. ફરી શિવાજીરાવ આંખ ફેરવીને બોલ્યો. આ કામ કરનાર જે મ્હારા પેટનો છોકરો હશે, તો પણ તેને માટે મ્હારાથી આંખ આડા કાન થઈ શકશે નહિ, એવું લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થયું જોઈએ. તેથી આને માટે હું તને સખ્ત સજા કરીશ. તું મ્હારો મ્હોટો દિકરો છે. તેથી મ્હારી પાછળ સઘળો ખજાનો અને રાજ્ય તારુંજ છે. પણ આ કૃત્ય ઉપરથી મ્હારી પાછળ તું કેવો દિગ્વિજય કરીશ, તે હવણાંથીજ જણાયું. પોતાનાજ ઘરમાં ખાતર પાડવાનું કામ આપણી સાત પેઢીમાં તો કોઈએ કર્યું નથી. તે કામનો આરંભ તારે હાથે થયો. તેથી તારા પંડની મ્હને ખાત્રી થઈ કે, મ્હારું નામ અને રાજ્ય તું હુબાવીશ, એવું ભવિષ્ય મ્હને લાગે છે.

આ પ્રમાણે કહીને ઘોડાની ચાળૂક ખીંટીએ ભરવેલી હતી; તે લઇને શિવાજીરાવે સંભાળનો જરડો તદ્દન ખુલ્લો કરાવી, તેના ઉપર દશ પંદર ફટકા લગાવી દીધા. તેથી તેનો જરડો લાલચોળ થઈ ગયો, એટલુંજ નહિ, પણ કેટલાએક સોળમાંથી લોહીની ધારાઓ ચાલી રહી હતી. આ-

ટલી બધી સખ શિક્ષા કર્યા છતાં પણ તેમનો કોષ શમ્યો નહોતો. તેથી તેને છોડી ન ચૂકતાં હિરોજીન્દ જમાદારને હુકમ કર્યો કે, એને હવેલીમાંની એક કોટડીમાં કેદ કર, અને તેને બારણે તાણ ઠોકાને ફૂંચી મને આપીજા. આવી રીતે સંભાજીરાવને તેના બાપે પોતાની હવેલીમાંજ આસાન કેદની શિક્ષા ઠોકી.

૪૮કાની વેદના કરતાં પણ આસાન કેદમાં ગોંધાઇ રહેવાનું દુઃખ તેને અસહ્ય થઈ પડ્યું. ૪૮કાની શિક્ષા આખના પલકારામાં થઈ ગઈ, પણ આસાન કેદથી તો વાધ પાંજરે પડી ગયા જેવું થયું. શિકાર કરવા જવાનો ઠરાવ કર્યો હતો, તે ધૂળધાણી થઈ ગયો, આ બધાં કામ જમાદારનાં છે. તેણેજ મ્હને આ શિક્ષા કરાવી. હીક છે. તેને કાંઈ વખત નેંધ લેઇશ. એમ મન સાથે નક્કી કર્યું તે દહાડાથી હિરોજીન્દ પ્રત્યે તેને ખરેખરો દ્રેષભાવ બંધાઈ ગયો.

સંભાજીની મા સઘંબાઈને આ વાતની ખબર પડી. સારે તે તેની ખબર પૂછવા ગઈ. જે વખતે ઝોરડીની ફૂંચી મંગાવી બારણું ઉઘાડીને તે ઝોરડીમાં દાખલ થઈ કે, તેને નેતાંજ હોઠ ભીંસીને સંભાજીરાવ કહેવા લાગ્યો. જે મ્હારો ખરડો. આ ખરડાના ચીરાગ તારા જમાદારે પડાવ્યા. કાંઈ ફિકર નહિ. વર્ષના ૩૬૦ દિવસ છે. જે હું ખરા બીજનો હોઇશ તો આ બચ્ચાજીનો દાવ વાળ્યાં સિવાય કદી પણ રહીશ નહિ.

સઘંબાઈ—ભાઈ સંભુરાય, તેમાં હિરોજી બિચારો શું કરે ? તે તો ચિદ્વીનો ચાકર. તને પકડી લાવવા મહારાજાએ કહેલું. એણે કાંઈ પોતાની મેજે પકડીને તને ઓછોજ રજુ કર્યો છે. તારાં કરેલાં પરાક્રમની વાત તેણે બિલકુલ મહારાજાને કહી નથી. તેમણે તો બધી બાતમી બનનચી પાસેથી મેળવી છે. તેમાં જમાદારનો કાંઈ પણ દોષ નથી.

સંભાજીરાવ—પણ, મા તું એમ કેમ કહેછ વાર ? બનનો કો-ડ્યાનું પ્રકરણ મહારાજા આગળ ચાલે છે, એવું જો તેણે મ્હને આગળથી ચેતાવ્યો હોત તો તે વાતમાં તને વચ્ચે નાંખી મહારાજાનો ગુસ્સો શાન્ત કર્યો હોત, કે જ્યો મ્હારે માર ખાવો પડત નહિ, અને આ કેદની દરાએ પણ પહોંચત નહિ.

સઘંબાઈ—વારૂ, હવે થયું તે ખરૂં, હજી પણ વચ્ચે પડીને મહારાજાનો ગુસ્સો શાન્ત પાડીશ. તું કાંઈ ફિકર કરીશ નહિ.

સંભાજીરાવ—થયું તે કાંઈ ના થયું થતું નથી. પણ, મા, આ

બરડાના સોળ કેટલે દિવસે રજાશે ? વળી, ફીટકારના વાક્યોથી મ્હારી છાતીમાં જે દાહ ઉઠ્યો છે, તે શી રીતે ઓલવાશે ? તે અને હું, આખર મજલે પહોંચીશું; સારેજ તે ચિતાનીઅગ્ની ભેગો સળગીને લય પામશે. ત્યાં સુધી તે અગન ઓલાવાની નથી.

સર્ધખાઈ—મહારાજએ તને જે શિક્ષા કરી છે તે તારા સારા માટે કરી છે. તેમ છતાં તેમના પ્રત્યે પણ તું આવો દ્વેષ રાખીશ કે ?

સંભાળરાવ—મહારાજ પ્રત્યે હું શા માટે દ્વેષ રાખું ? તેઓ મને ગમે તેવા પ્રકારની શિક્ષા કરવાને મુખત્યાર છે. પણ જેણે મને તેમની પાસે મરાવ્યો, તેના પ્રત્યે મેં જે દ્વેષ બાંધ્યો છે, તે હમેશાંનોજ સમજવો. તે બ્રહ્મદેવથી પણ મિથ્યા થનાર નથી.

સર્ધખાઈ—વાહ ! વાહ ! ! આ શું કહેવાય ? આ વખતે કોધાવેશમાં તારે ગળે કાંઈ નહિ ઉતરે. પણ, કોઈ વખત તને તારી મેળેજ સ્પર્શશે કે, આ જમાદારનો કાંઈ દોષ નથી. પછી પોતાની ભૂલ પોતાનેજ કબૂલ કરવી પડશે. કાંઈ ઉતાવળો થઈશ નહિ.

પછી સંભાળરાવ બોલતો બંધ થયો, પરંતુ મનમાંને મનમાં બડબડતો હતો. તેનો કોષ શમ્યો નહોતો: સર્ધખાઈના વચ્ચે પડવાથી મહારાજને આઠ દિવસ પછી તેને ઝોરડીમાંથી બહાર કાઢવાની પરવાનગી આપી, ત્યાંથી છોડ્યા પછી પોતાની રજા બોલાવીને મહારાજએ તેને ઘણીજ સમ્પત્તિ તાકિદ આપી કે, જે હવેથી સારી રીતે ચાલીશ તો તેમાંજ તારું બહું છે. હવે પછી મારા કલ્પા પ્રમાણે ન ચાલ્યો, અને આવું કાંઈ પણ કામ કર્યું, તો બાપની શિખામણ ધ્યાનમાં ન લેવાથી છોકરાના શા હાલ થાય છે, એ હું તને સારી રીતે દેખાડી આપીશ. પ્રતિબંધમાંથી છૂટ્યા પછી પોતાની માને બોલું લાગે માટે જમાદાર ઉપરનો પોતાનો દ્વેષ છતાં તેણે છૂપાવી રાખ્યો હતો. તોપણ બારેલા દેવતાની પેડે તેનો દેખાડો હમેશાં પેટમાંને પેટમાં ધુંધવાતો હતો. તે પોતાના સોળતીઓ જોડે પહેલાની પેડેજ બોલતો ચાલતો અને રમતો હતો, તથાપિ જમાદારનું વેર લેવા માટે તે ખીજવાયેલા સર્પની પેડે લાગ શોધતો હતો. ગમે તે યુક્તિથી પોતાનો હેતુ પાર પાડવાને તેણે એક ઘાટ કર્યો. તેનીજ ઉમ્મરનો જમાદારનો એક છોકરો હતો, તે તેનો સોળતી હતો. પોતાના ધારેલા ઘાટથી તે વાકેફ ન થાય, અને તે સારી રીતે પાર પડે, માટે તેણે તેની સાથે ઘણીજ સંભાળ રાખી.

એક સમયે પોતાના સોબતીમાં વાતે વાત નિકળતાં કુસ્તીની વાત નીકળી. ગઈ ધૂળેટીના દહાડે મહારાજની રૂબરૂ તાલિમખાનામાં ફલાણા પેલવાને ફલાણા પેલવાન જોડે કુસ્તી કરી, તેમાં ફલાણો હાર્યો. ફલાણાને બેચાર દાવ પેચ એવાતો આવડે છે કે, કાંઈ ખાકી નહિ. એવી પોત પોતામાં ચર્ચા ચાલી. તેમાં હિરેણકર્જદ જમાદારનું નામ પણ નિકળ્યું. ત્યારે તેનો છોકરો એસાણ બોલ્યો કે, મ્હારો બાપ જોટલો બળવાન છે, એવો બીજો કોઈ બળવાન હશે નહિ. કુસ્તીના કામમાં તેમના જેવો બીજો કોઈ એકડો નહિ હોય. કેટલાએક કુપદ રાખનારા પેલવાન આપણા રાજ્યમાં છે તેમને પણ તેમણે કાંઈક વખત જોતજોતામાં હરાવી પાડેલા.

**સંભાળરાવ**—એસાણ, તારા બાપ એવા ખેલાડુ કુસ્તીબાજ છે, એ મને આજ સુધી બજાર નહોતી. તે જો કબૂલ કરે તો મ્હારું જોર દેખાડવાને હું તૈયાર છું. પણ ૧૭-૧૮ વર્ષના ન્હાના છોકરા જોડે કુસ્તી કેમ રમું, એવું તો તે કહેશે નહિ ને ?

**એસાણ**—મ્હારા પિતાજી પોતાના ધણીના છોકરાને, પોતાનું બળ ધણી ખુશીથી દેખાડશે. કદિ પણ ના કહેશે નહિ.

**સંભાળરાવ**—અમારી જોડ જોવામાં તો વિજેડ દેખાશે. મ્હોટાની સાથે મ્હારે ન્હાનાએ કુસ્તી કરવી પડશે, તેની મ્હને ચિન્તા નથી. હું તેના જેવો લથડ પથડ નથી, પરંતુ તેને એક બે દાવનાંજ હરાવી અસ્માનના તારા દેખાડી દમરા એવી હું જોમ ધરાવું છું.

આ ન્હાના મહારાજનું મગરૂરીનું બોલવું સાંભળીને તેમના સોબતી-ઓને જરા ગમ્મત પડી. તે સમયના બળવાન લોકોમાં જમાદારની ગણના થતી હતી. વળી તે બાલો અને બહોં મારવાના કામમાં પણ એકો હતો. તેના આ ગુણોને લીધે શિવાજીરાવે તેને જમાદારની જગ્યા આપી હતી. આપણા ફાંકડાજીરાવ આવા અદ્ભુત તાલિમખાજની બરોબરી કરવાને ચાલુ છે, તો તેના સપાટામાં સપડાઇને એક વખત ગોદડી ખંખેરાય તો ઠીક, એવું સર્વના મનમાં આવ્યું.

પછી એક બે દિવસે જમાદારની મુલાકાત થઈ, ત્યારે સંભાળરાવે તેની સલામ લીધા બાદ તેને હસ્તાં હસ્તાં પૂછ્યું.—

**સંભાળરાવ**—અહો જમાદાર, કાલે તમારો એસાણ મને કહેતો હતો કે, તમે અમારા રાજ્યમાં નામાંકિત પેલવાન છો. અને તમને બે ચાર દાવ સારા આવડે છે. તમારા બાહુબળથી અને શરીરના કૌવતથી બીજો,

તમારી આગળ \*દંડ ઠોકી ઉભા રહેવાની કોઈની હિમ્મત ચાલતી નથી એ ખરું કે ?

હિરોજીફર્જી—મહારાજશ્રીના પુન્ય પ્રતાપવડે મહારા છોકરાએ ને કહ્યું તે ખરું છે. મહારાજની પાસે હજારો સ્વાર અને સિપાઈ છે તેમાંથી બળવાન જોઈને મહારાજએ ઘણી વખત મહારી કસોટી કઢાવેલી, તેમાં તેઓ બધા હારેલા છે. અને ઇશ્વરેચ્છાથી ફરીને તેવો વખત આવશે તો તેજ જોમ આ શરીરમાં હજી સુધી કાયમજ છે. કાલની વાત તો પ્રભુ જાણે.

સંભાળરાવ—હવેનાં કોઈ દંડ ઠોકીને તમારી આગળ ઉભો રહે તો બે દાવ ખેલવાની તમારી મરજી છે, જમાદાર ?

હિરોજીફર્જી—અત્યારે મહારી બરોબરીના લોકોમાં તો મહારો જોડીદાર મ્હને કોઈ દેખાતો નથી. મહારાજએ ફાજમાં કેટલાએક નવનવા હામજીભાઈ ભામજીભાઈની બરતી કરી છે, તેમની સામે ઉભા રહેવું મ્હને શોભે નહિ. જો મહારી બરોબરીનો જોડીદાર હશે તો મહારી કાંઈ ના નથી.

સંભાળરાવ—તમારી બરોબરીનોજ એકાદ જોડીદાર તમને મળે તો તમે કુસ્તી કરો, એતો ખરુંકની ? એની કાંઈ ચિંતા નથી. હવે તમને ખુલ્લે ખુલ્લું કહુ છું કે, મહારા બળની તમારા બળ સાથે કસોટી કાઢવાનો મહારો ધરિદો છે. કેમ ? શી મરજી છે ?

હિરોજીફર્જી—આવા જોડીદાર સરદાર મળ્યા, પછી શું જોઈએ ? પણ હાથ જોડીને કહેવાનું એટલુંજ છે કે, કુસ્તીનું કામ ધક્કા મુકીનું છે. એ છોકરાંના સંતાકુકડીના ખેલ નથી, કે બાઈડીઓના ચુલા આગળની વાત નથી. એ તો એક ન્હાનીસેક લઢાઈ છે. તેમાં કોઈ વાર બે ધક્કા મારીએય ખરા, અને બે ધક્કા ખાઈએય ખરા. આ ઝપા ઝપીમાં કોઈ વાર હાથ પગ ભાગવાનો પણ સંભવ છે. આપ છો શ્રીમંતના દીકરા; વખત છે, કદાચિત્ આવી કાંઈ બીના બની તો કોઈ કોઈના ઉપર ચીરડાઈ જવું નહિ, એટલી મહારી માગણી છે. તે કબૂલ હોય તો મહારી કાંઈ ના નથી.

સંભાળરાવ—તે સઘળું મહારા સમજવામાં છે. દંડ ઠોકીને જ મ્હોં આગળ ઉભો રહે છે તેજુ તેનો આગળથીજ વિચાર કરેલો છે. પણ જમાદાર, એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે, આ સંભાળ તમારા જોવામાં એક

• ખભાથી કાણી સુધીના હાથના ભાગને દંડ કહે છે.

નહાતું બાળક છે. પણ આ બાળકેજ એક વખત તમારા જમદારખાનાનું એક બારણું સહેજમાં ઉપાડીને વેગળ મૂક્યું હતું. તેની સાથે આ પ્રસંગ છે.

આટલી વાતચીત થયા પછી બીજે દિવસેજ રાજવાડાના આગલા ચોકમાં શિવાજીરાવની રૂબરૂ આ બંનેની કુસ્તી થવાનું નક્કી થયું. ચોકમાં રેતી પથરાવીને તાલિમખાનું તૈયાર કરાવ્યું. તે દિવસે તમાસગીર લોકોની ખુબજ ભીડ થઈ. કુસ્તીની વખતે બંને જણોએ શરીર ઉપરનાં લુગડાં વેગળાં મૂકી, લંગોટ કર્યા, શરીરે લાલ મટોડી ચોળીને કુસ્તીની જગાએ આવીને ઉભા રહ્યા. એક બાજુએ, ઉંચો, કઠાવર, બળવાન, લગભગ ચાળસના ધરમાં હુસેલો અને તાલીમખાનમાં ઘણા વર્ષોથી વખણાયેલો હિરોજી દંડ ઠોકીને ઉભો રહ્યો હતો. અને બીજી બાજુએ, સહેજ મૂંઝવે દોરો કુટેલો, ઠીંગણો અને ગોળ મટોળ શરીરનો એક તરણુ ચોલો સંભાજીરાવ આવીને તેના સામે ખડો થયો. કસરતથી તેના બંને બાહુમાં જણે ગોટલા ધાલેલા હોય તેવા દેખાતા હતા. ચોડીક હાથ સલામી થયા પછી પહેલે ખપાટે જમાદારે સંભાજીરાવને બગલમાંથી ઝાડીને અંધર ઉંચો કર્યો. અને તેને તે જમીન ઉપર પટકવાની તૈયારીમાંજ હતો, એટલામાં સંભાજીરાવે સાવધ થઈને પોતાનો એક પગ ધણી ખુબીથી ઠીંચણની પાછત્રી બાજુથી આગળ લાવીને એક મ્હોટો આચકો માર્યો. તેનીજ સાથે હિરોજી ઉધે મ્હોંદે જમીન ઉપર પડ્યો. તેના ઉપર સંભાજી પણ જોરથી પડ્યો. આ ચમત્કાર જોઈને આસપાસના જોનાર લોકોને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. પણ આ કુસ્તી, કુસ્તીના નિયમો પ્રમાણે થઈ નથી, એવો કેટલાંએકનો અભિપ્રાય થયો, તે ઉપરથી બંને જણે ફરીથી કુસ્તી કરવી એવો ઠરાવ થયો. આ બીજીવારની કુસ્તીનો તો જલદીથીજ પાર આવ્યો. પ્રથમ સલામી દાખલ બંનેની ચોડીક વાર હાથ સલામી થઈ, પછી જરા ખેંચ તાણ થઈ. પછી સંભાજીરાવે હિરોજીની કેડમાં લંગોટ એકાએક મજબૂત પકડી પોતાનું તમામ જોર દાખવી તેને ઉચકીને સહેજ ઉંચો કર્યો. અને તેની છાતીમાં જોરથી એક મુકો માર્યો તેનીજ સાથે ચતોપાટ પડીને હિરોજીએ ઉપરા ઉપરી લોહી એકવા માંડ્યું. તેથી તેને જે મુઠ્ઠા આવી, તેમાંથી તે ફરીને સાવધજ થયો નહિ. લોકો તેની પાસે આવીને જોવા લાગ્યા તો તેમને ક્ષાગ્યું કે, જમાદારના રામ રમી ગયા હતા, અને તેની ડોક બાગી ગઈ હતી. આ એક ન્હાની સરખી વાત ઉપરથી આગળ કેટલાંએક કાળાં કૂંમો ફેવી રીતે ચતાં મયાં, તે ધીરેધીરે હવે પછી જોવામાં આવશે.





## પ્રકરણ ૨ જી.

“નાસ્તિ કામસમો વ્યાધિઃ”

કામસમાન ખીજ વ્યાધિ નથી.



આ પુત્ર પ્રાંતમાં, એટલુંજ નહિ, પરંતુ સઘળા મહારાષ્ટ્રમાં જન્માદારના મોતની વાત યોગક દહાડા તો ઠેકઠેકાણે ચાલી રહી હતી તમામ જનસમૂહને એમજ લાગતું કે, આ શી રીતે બન્યું ? સત્તર વર્ષના છોકરાએ આટલી બધી નામના મેળવેલા પેલવાનની સાથે કુસ્તી શી રીતે કરી ? અને કુસ્તીમાં હિતરતાની સાથેજ તેનો સામાવાજો શી રીતે મુઝો ? એ વાતનો લોકોને મ્હોટો અચંબો લાગ્યો. તે દિવસથી સંભાળરાવના બાહુબળની જ્યાં લાં વાહવા ચર્ચ રહી. પરંતુ જન્માદાર મુઝો તે ધડીથી, મ્હારા બાપને સંભાળએ જાણીયુજીને માર્યો, એવું તેના પુત્ર એસાળના મનમાં ચોકસ રીતે ઠસી ગયું હતું. તેના મનમાં રાજપુત્ર માટે દ્રેષ્યુદ્ધિ ઉત્પન્ન ચર્ચ હતી. તે તેણે કદિપણ બોલીને કે કંઈપણ ક્વી કરીને બહાર દેખાડી નહોતી. પણ તે તેનો દ્રેષ બારેલા દેવતાની પેઠે મનમાં ને મનમાં ધુધવાતો હતો. રાજપુત્રના બાહુબળનાં લોક વખાણ કરતા તે તે મુજે મ્હોટે સાંભળતો. અને તેમની પેઠેજ ડોકું ધુણાવતો. પણ મનમાં ધણેજ આકળવિકળ થતો કે, હું એવું વેર ક્યારે લઈશ ?

સંભાળરાવ અને એસાળ ખાસ મિત્ર હતા. એસાળ ઉપર સંભાળરાવનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. વળી સંભાળરાવ નિખાલસ મનનો અને બળબળીઓ હતો, તેથી એસાળના મનમાં તેના બાપના મરણથી કાંઈ મ્હારે માટે નકારો ભાવ ઉત્પન્ન થયો હશે, એવું તેના મનમાં જરા પણ આવ્યું નહિ. એસાળકર્ણે મનમાં ને મનમાં હમેશાં દુભાયાં કરતો, તથાપિ રાજપુત્ર ઉપર પ્રસિદ્ધિમણે કોઈ પણ દહાડો રીસાયો નહોતો. અને પોતાનો દ્રેષભાવ કોઈપણ દહાડો દેખાડી આપ્યો નહોતો.

સંભાળરાવ જેમ જેમ મ્હોટો થતો ગયો, તેમ તેમ આસપાસના જાગીરદાર અને ગિરાસદારને કાળ સરખો દિસવા લાગ્યો. પોતાના બાપની ફાજલ લઈને તેના મુલકમાં તે વારંવાર સવારી કરવા લાગ્યો. તેમાં તેની ફતેહ થાય, તેથી એસાળને ઝેર જેવું લાગે. એના મનને હાથે માર્યો

ગયાના સમાચાર સાંભળવાની એ ઉત્કંઠાથી રાહા જોતો હતો. એસાજીને તુળશી નામની એક ન્હાની બહેન હતી. તે બરાબર સોળ સત્તર વર્ષની ભરપૂર વયસ્થામાં આવેલી હતી. તેના મનમાં પણ તેણે સારીરીતે હસાવ્યું હતું કે, રાજપુત્રે આપણા બાપને કુસ્તીના વખતે બાણીબુજીને માર્યો છે. તે ઉપરથી તેના મનમાં પણ સંભાળરાવ માટે તિરસ્કાર બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. તે રૂપમાં તો સાધારણ હતી, પણ તે લટક ઝટકવાળી, નખરાબોર, ચતુર અને ખુની સ્વભાવની હતી. તે બે ત્રણ વર્ષથી ન્હાતી ધોતી થઈ હતી. તેની માં તેને પાંચ વર્ષની મૂકીને મરી ગઈ હતી. તેણે મરતી વખતે પોતાના ધણી હિરોજી પાસેથી, શરીરથી ન પરણવાનું અને આ બે છોકરાંનું સારી રીતે પ્રતિપાલન કરવાનું વચન લીધું હતું. તેથી આ બંને છોકરાં જમાદારને પ્રાણ સમાન વહાલાં હતાં. તુળશી જેમ જેમ લમ્બ કરવા જેવડી મ્હોટી થતી ગઈ, તેમ તેમ જમાદારને ભારે ચિન્તા થવા લાગી. ધણા લોકોએ તેનું માથું મોકલ્યું, પરંતુ તેમાંથી એક પણ ઠેકાણું તેની ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ. પોતાની બરોબરીનું વતનદાર ઘર, બે પૈસે સુખી, છોકરીને બરાબર જણુસ ભાવ કરે એવું જોઈએ, વળી નોકર ચાકર વાળુ ઘર જોઈએ, છોકરો જુવાન, ડાહ્યા અને ખૂબ સુરત, છોડીને પસંદ પડે તેવો હોવો જોઈએ, સાસુ સુશીલ જોઈએ, આવી આવી ધણી ધણી વાતની સોંધ તેને જોઈતી હતી. તે બધી સોંધ એક ઠેકાણે શી રીતે મળશે ? તેજ ચિન્તામાંને ચિન્તામાં અનેક શોધા શોધ કરવાથી તેનું લમ્બ એકદમ થઈ ગયું નહોતું. એમ કરતા કરતાં છેવટે તાનાજીરાવશિરકે કરીને એક ઘરનો ધણી મરેઠો હતો, તેનો દિકરો દોલતરાવ વિસ વર્ષનો જુવાનિયો હતો. તે છોકરો હિરોજીને ગમવાથી તેની માગણી તેણે કબૂલ રાખી હતી, પછી દોલતરાવનો અને તુળશીનો મેળાપ થયો. બંનેની એક બીજા ઉપર પ્રીતિ હોવાનું હિરોજીના સમજવામાં આવ્યું. તુળશીનું અને દોલતરાવનું \*ગાંધર્વ લગ્ન થઈ ચુક્યું હતું. ફક્ત ખુદી રીતે વિધિ

\* બ્રાહ્મો દૈવસ્તથૈવાર્ષ : પ્રાજાપત્યસ્તયાસુર : ।

ગાન્ધર્વો રાક્ષસશ્રૈવ પૈશાચશ્ચાષ્ટમોડધમ : ॥

માનવધર્મશાસ્ત્ર. અ. ૩ શ્લો. ૨૧.

અર્થ:—બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ, પ્રાજાપલ, આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ, એ રીતે આઠ પ્રકારના વિવાહ છે, તેમાં આઠમો વિવાહ અધમ છે.

પૂર્વક લગ્ન થવાનું બાકી હતું, તે દરમ્યાનમાં તુળશીબાઇના બાપનું અ-  
કાળ મૃત્યુ થયું, તેથી વિધિ પૂર્વક લૌકિક રીતે તેમનું લગ્ન થયું નહોતું.

“સોજે શંખણી પણ સારી દેખાય.” તેમ છોકરી નહાનપણમાં  
રૂપાળી ન હોય, તોપણ તે ઉમ્મરમાં આવવાથી સારી દેખાય છે. પ્રથમ-  
થીજ તુળશી ઘઉં વણી હતી. તેથી તેની જીવાની ખીલવાથી તે રૂપાળી  
દેખાવા લાગી. જમાદારના મુઆ પછી ઘરમાં કોઈ મ્હોટું માણસ નહોતું.  
તેથી તે જરા સ્વછંદે વર્તવા લાગી. તેને ઘેર સંભાળરાવનું વારંવાર જનું  
આવવું થતું હતું. તે આવે એટલે પહેલાંની પેઠેજ એસાળ અને તેની  
બહેન પણ તેની ઉપર ઉપરથી શુશ્રૂષા કરતી હતી. તેમણે કોઈ પણ દ-  
હાડો બોલવા આલવામાં પોતાના પેટમાંનું કિર્કિમપ તેને જરાપણ દેખાવા  
દિધું નહોતું. પણ ભાઈએ તુળશીના મનમાં પોતાના બાપને માર્યા બદલ  
દેવ ભાવ ઠસાવાથી રાજપુત્ર ઉપર વેર લેવાને તે પણ એક પગે  
થઈ રહી હતી.

સંભાળરાવને એસાળ સાથે જેવી લટપટ હતી, તેવી તુળશી સાથે  
મહોતી. બોલવું પણ કામ જોગુ, પૂછે તેના જવાબ પૂરતું થતું હતું. પરંતુ  
તેને બર યુવાવસ્થામાં આવતી જોઈને તેના માટે તેને કામ વાસના ઉત્પ-  
ન્ન થઈ. તેનાથી તે વધારે લટપટ કરવા લાગ્યો. તેના ઉપર તેનું ખરેખર  
દિલ લાગ્યું હતું, તેથી કાંઈ પણ બ્રહ્મનું કાઢીને વારંવાર તે તેને ઘેર અ-  
ડંગા અડાવવા લાગ્યો. પછી તેણે તેને એક વખત પૂછ્યું પણ ખરું, પ-  
રંતુ તેણે તે સાંભળ્યું ના સાંભળ્યું કયું. તેની ખાત્રી થઈ કે, તેની મ્હારા  
ઉપર કનજર છે; માટે તેને એમજ લાલ પાડતો રાખીશું, તો મ્હારા  
બાપને માર્યાનું મનમાં જે વેર છે, તે કોક દહાડો વાળી શકાશે. એવો  
વિચાર કરીને તેણે તેને તુચ્છકારી કાઢ્યો નહિ. પ્રથમ તેનું બોલવું અને  
એનઆળા જોઈને સહેજ શરમાવા જેવું કયું. પછી તે કાંઈ બોલે તે

**इच्छायान्योन्य संयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।**

**गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥**

માનવધર્મશાસ્ત્ર. અ. ૩. શ્લો. ૩૨.

અર્થ:—વર કન્યાની પરસ્પર ઇચ્છાથી જે સંયોગ થાય છે, તેને  
'ગાન્ધર્વ વિવાહ' જાણવો. એની મૂળ ઉત્પત્તિ બહેની કામવૃત્તિ  
ઉપર રહી છે.

તેનું બોલવું ચિત્ત દબને સાંભળે. કોઈ કોઈ વખત તેના તરફ જોઈને સ-  
હેજ મ્હોંમાને મ્હોંમાં હસે. પછી તે જોમ જોમ એની વધારે વધારે વિન-  
વણી કરવા લાગ્યો, તેમ તેમ તેણે પણ પોતાનું મન ચલનિચલ થતું જાય  
છે, એવું દેખાડવા માંડ્યું. હવે તે મ્હારા ઉપર ખરેખરી દ્વિદા થઈને મ્હા-  
રા સામે સકામબુદ્ધિથી જૂઓ છે, એની તે પોતાના મનમાં ખાંડ ખાવા  
લાગ્યો. પોતાની ઇચ્છા તૂટ થવાનો સમય જલદી પાસે આવતો જાય છે;  
માટે હવે પ્રયત્ન કરવામાં કસર રાખવી કામની નહિ, એવો વિચાર કરીને  
તે તેને ઘણી ઘણી આજીજી કરવા લાગ્યો. વધારે શું કહેવું? આ કામાંધ તેને  
પગે લાગવાની તબીબી ઉપર પણ આવ્યો. તેથી તેણે પણ પોતાના પ્રે-  
મની કપટ જાળ તેના ઉપર વધારે વધારે પહોળી કરીને પાથરવા માંડી.  
પોતે સ્ત્રીનો લજ્જનળુ સ્વભાવ એક કોરાણે મૂકીને તેની સાથે વધારે છૂ-  
ટથી બોલવા લાગી, ત્યારે આપણા ફાંકડોજીરાવના મ્હોંમાં વધારે પાણી  
ફૂટવા માંડ્યું. અને હવે મ્હારો મનોરથ જલદી પરિપૂર્ણ થશે, એવું તેને  
લાગવા માંડ્યું. પરંતુ **તુળશીના** દેખાડવાના જૂદા અને આવવાના જૂદા  
હતા, એ તેના સમજવામાં નહોતું. તેની કામ વાસનાને તે નિરન્તર ઉ-  
ત્તેજિત કરતી રહી. તોપણ તેણે તેને જરા હાથ સરખો પણ અડકા-  
ડવા દિધો નહોતો. તેથી એ રાત ઠેરના ઠેરજ લાળ પાડતા રહ્યા હતા.

વાંચક, સ્ત્રિયો જાતેજ અશક્ત અને બીકળ ખરી, તથાપિ પ્રસ-  
ંગપાત તેનામાં કેટલી બધી ધૈર્યતા, સ્ફૂરતા, અને સમય સૂચકતા હોય  
છે, એ ઉપરના દાખલા ઉપરથી તમારા ધ્યાનમાં આવ્યું હશે. ત્યારે તેને  
'અખળા' વિશેષણ જોડવામાં આવે છે તેને હરતાળ મારવી કે, વિશેષ  
પ્રસંગે તેનામાંથી અખળાપણું જતુ રહીને સખળાપણું આવે છે, એમ  
કહેવું? યૌવન, સૌન્દર્ય, આત્મ્ય, મધુર ભાષણ અને સ્વભાવકાપટ્ય, આ  
હથિયારોનો કામાંધ પુરૂષો ઉપર સ્ત્રીઓનો એકદમ મારો શરૂ થવાથી તે  
ખિચારો બીનહથિયારી ચોદાની પેઠે તદ્દન ગભરાઈ જઈને આંધળા જેવો  
બની જાય છે.

મૃચ્છકટિક નાટકમાં પણ કહ્યું છે કે,

“ સ્ત્રિયો हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पंडिता : ।

પુરુષાણાં તુ પાંડિત્યં શાસ્ત્રૈરેવો પદિશ્યતે ॥ ”

એટલે, પુરૂષો બહુને પાંડિત થાય છે, અને સ્ત્રિયો ઉત્પત્તિમાંથીજ

પડિત હોય છે. આ કહેવાની સત્યતા ઘણી વખત મળી આવે છે.

પોતાના દુસ્મનનું પેર લેવાનું કામ બહેને સારી રીતે કાન ઉપર લીધું છે, એવું જોઇને એસાળને મોટી ખુશી થઈ. પોતાનો બાપ કુસ્તીની ધક્કા મૂકીમાં સહજ ઉલટી થવાથી મરી ગયો, તેને મેં જાણી ખુજીને માયો નથી, એવી તે ભાઈ બહેનની પાકી સમજ છે, એવું સંભાળરાવને લાગતું હતું. મ્હારે માટે તેમના મનમાં લેશ માત્ર પણ વહેમ હોવાનો સંભવ નથી, તો પછી તેઓ મ્હારા ઉપર નકામો દ્રેષ થું કરવા કરે, આવા વિચારથી ખૂશીમાંને ખૂશીમાં તે કાંદા કરડતો હતો. તુળશીબાઈ તેના ઉપર પ્રતિદિન વિશેષ પ્રેમ દેખાડતી, તેથી તેની સદરહું સમજને વધારે મજબૂતી મળતી ગઈ. તે બન્ને ભાઈ બહેન ઉપર તેનો અનહદ ભરોસો હતો. સંભાળરાવ પોતાની બધી ગુપ્ત વાતો પણ તુળશીને કહેતો હતો. તે પ્રિયસખા અને તે પ્રાણસખી કહે તેજ પ્રમાણ. એવો કારભાર ચાલી રહ્યો હતો.

સંભાળરાવને હૃદયારની કામવાસના પ્રબલિત થઈ રહી હતી, તેથી તે તેની સાથે ઘણીજ લટપટ કરતો હતો. તેમ છતાં તેના સપાટામાં સપડાઈ જવાય નહિ, માટે તુળશીબાઈને અનેક પ્રકારની યુક્તિપ્રયુક્તિ કરવી પડતી હતી. “મધુ તિષ્ઠતિ જિજ્ઞાસે હૃદિ હલાહલં વિષમ્” એટલે કે, પેટમાં હળાહળ ઝેર રાખીને મ્હોઢે મીઠું મીઠું બોલવાનો ધાટ તેણે તેની સાથે રાખ્યો હતો. આજનો દિવસ જવા દો, જરૂર કાલે આપની મરજી પ્રમાણે વર્તીશ. વળી બીજો દહાડો બીજું કાંઈ બ્હાનું કાઢે, એમ કરીને જ્યારે લારે અણી ચૂકાવી લે. એમ કરતાં કરતાં કેટલાએક દિવસ ચાલ્યા ગયા, તેથી વાત અણી ઉપર આવી ગઈ, તે એટલે સુધી કે, હું તેને વશ નહિ થાઉં, તો તે મ્હારા ઉપર કોક દહાડો બલાતકાર કર્યા વગર રહેશે નહિ. એવું સમજવાથી તેણે અને તેના ભાઈએ એમ ધાર્યું કે, સંભાળનું મન કાંઈ બીજા કામમાં ગુંથાય, અને તે કાંઈ બ્હાર ગામ જાય તો સાફ.

તુળશી ઉપર મોહાંધ થવાથી સંભાળરાવ લંપટ થઈ પડ્યો, તો પણ વિષય ભોગ કરતાં મૂળથી તેના મનનું વલણ શિકાર કરવા ઉપર ધણું છે, એવું એસાળને સારી રીતે માલૂમ હતું. તેથી તે તેને કહેવા લાગ્યો કે, “મહારાજ એકજ જગાએ રહેવાથી કંટાળો આવ્યો છે. માટે થોડાક દિવસ ઠામફેર કરીએ તો ઠીક. આણીપાસ જંગલમાં ઘણાજ સાવળ ઉલટયાનું

સાંભાળ્યું છે. અને વળી શિકાર કરવા જવાની આ ઋતુ પણ સારી છે. માટે આપણે કેટલોક વખત રાયગઢના જંગલમાં ફરી આવીએ.” આ વાત તરતજ એને મળે ઉતરી. અને કેટલાએક સોળતીઓ લઇને રાયગઢ તરફ જવા નિકળ્યા. ત્યાં કોઇ જખર જસ્ત વાઘ મળી જાય અને સંભાળરાવનો બો-રફટો થઈ જાય તો ‘એક પંથ ઔર દોકાન’ થાય. એટલે એકતો સંભા-ળનો ઘાટ ધડવાનો જે હેતુ છે તે પારપડે; અને બીજો તુળશીની પુંડે લફરું લાગ્યું છે તે છૂટે.

જંગલમાં પ્રવેશ કરતાની સાથેજ ખુદ એકલા સંભાળરાવે ધણજ હિંસક પ્રાણીઓ માર્યા. એમ દરરોજ શિકાર કરતા ફરતા હતા. તેવામાં એક દિવસે શિકારી લોકોએ એવી ખખર આણી કે, આટલામાં પાસેજ એક મ્હોટો જખરો વાઘ આવ્યો છે. તેની બોડની નજદીકમાં ગયેલા કેટલાંએક માણસોના તેણે ભોગ લીધા છે. તેની ખીકથી તે બાળુએ કોઈ પણ ફરકી સામું જોતું નથી. આ સમાચાર સાંભળીને સંભાળરાવને ધ-ણોજ હર્ષ થયો. જે વાઘે આવો જુલમ કરવા માંડ્યો છે, તેની ખખર તો સૌથી પહેલી લેવી જોઈએ. એવું કહીને તે તાળડતોળ ઉઠ્યો, અને તે પટ્ટાની બોડ પાસે જઈને ઉભો રહ્યો. પણ તે વખતે તે બોડમાં નહોતો. ત્યાંથી કેટલેક છોટે ધણીજ ઘટ ઝાડી હતી તેમાં તે ગયો હતો. ત્યાંથી ગા-ણસનો સંચાર જાણીને તેણે એક તડુકો કર્યો, અને તેના ઉપર ધસી આવ્યો. અહિ રાજપુત તૈયારજ હતો. તેણે તરતજ એક તીર ભાથામાંથી કાઢીને ખરાખર તાકીને વાઘના ઉપર છોડ્યું, તે સમયમ કરતુંકને, ધારે-લા નિશાન પ્રમાણે તેના ફાટા મ્હોઢામાં જતેકને, તાળવું ચારી નાંખ્યું. આ મર્મસ્થાનમાં જખમ વાગતાની સાથેજ તે ઉપરા છાપરી લોહી ઓકવા મંડી પડ્યો. અને પછી તરતજ મરણને મરણ થયો.

તેના તીરતું આવું અનહદ જેર જોઈને તેના સાથિયોને ધણુંજ આ-શ્ચર્ય લાગ્યું. બધાંએ વાઘની પાસે જઈને તીર ક્યાં કેવી રીતે વાગ્યું, તે તપાસીને તેમણે સંભાળરાવની ધણીજ તારીફ કરી. આવી રીતે સંભા-ળની જય પ્રાપ્તિ જોઈને એસાળની ખીચડી તો મનમાં ને મનમાં ખદખદવા લાગી. સાથીદાર મંડળીમાં એસાળએ ફાલતરાવશિકુંડેને પણ લીધો હતો. તેણે તુળશીખાઈતું માણું કર્યાની વાત પ્રથમ અમે જણાવી ગયા છીએ. એ બન્નેનાં મન પહેલાંથીજ મળેલાં હતાં, તેથી તેનીજ સાથે પોતાનું લમ કાય એવી તુળશીની પૂર્ણ ઇચ્છા હતી. અને તુળશી ઉપર ફાલતરાવ

પણુ આપક થઈ ગયો હતો. મારી પ્રિય ભાર્યા ઉપર રાજપુત્રની કનજર છે. અને તેને વશ કરવા માટે તેનો પ્રયત્ન જારી છે, એવું તેના સમજવામાં હતું. એકજ સ્ત્રી ઉપર બે પુરૂષો આપક હોય અને તે વાત એક ખીજના સમજવામાં હોય તો તે બે પુરૂષો એક ખીજના કદા વૈરી થઈ પડે છે. તે પ્રમાણે સંભાળરાવનો દાસતરાવ કદા વૈરી હતો. તે વૈર જો લાગ આવશે તો લઈ પાડીશું, તેવો મન સાથે સંકલ્પ કરીને દાસતરાવ શિકારને બહાને સાથે આવ્યો હતો. રાજપુત્રને ગમે ત્યાં ક્ષાંદમાં ફસાવીને ઠાર કરવો અને બન્નેના આ હાડવૈરીને બરાબર કરી નાંખવો, એવો તેનો હેતુ હતો. આ તેનો હેતુ રક્ત એસાળનેજ માલૂમ હતો તેમજ દાસતરાવ ધણોજ હઠીલો, ખુની અને બે દરકારી જીવાન હતો, એવી પણ એસાળને ખબર હતી. આણી તરફ રાજપુત્ર સર્વના ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતો હતો. તેના મનમાં કોઈને માટે લેશમાત્ર પણ શક નહોતો. તે બન્નેનાં કારસ્તાન વિષે તેના ખ્યાલમાં પણ નહોતું. આ વખતે તેનો ધાક ધડવો ઠીક પડશે, એવી એસાળની ધારણા હતી. તેથી તેણે શિરકેને એક બાજુએ લઈ જઈને કહ્યું કે, “કાલે સંભાળ શિકારે નિકળે ત્યારે તેને એકસો પડેલો હોય તેવો લાગ જોઈને તું તેને ઠાર મારી પાડ.” આ કહેવું શિરકેએ કબૂલ રાખ્યું.

ખીજે દિવસે સવારમાં રાજપુત્ર શિકારની ધાંધલમાં પડ્યો. તેણે ધણોજ સાવજો મારી આણ્યા. શિકાર કરીને બપોરના વખતમાં પાછો ફર્યો, તે વખતે તે ધણોજ થાકી ગયેલો હતો. ટહાડ, તડકો એને ભૂખથી તે આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયો હતો. આગળ આવતાં એક ન્હાનોસેક પરંતુ સુંદર વહેજો વહેતો તેના જોવામાં આવ્યો. તેના કાંઠે ધોડાને ઉભો રાખી, નીચે ઉતરી, લગામ જોડ્યાળને આપી, એક ઝાતની શીતળ છાયા નીચે વહેજામાં ન્હાવા પડ્યો. વહેજાની બંને બાજુની જમીન ખડકવાળી અને ધણીજ ઉંચી નીચી હતી. તેમાં આમ તેમ ધોડો ઠેકાવતો દાસતરાવ રાજપુત્ર ઉપર ધસમસ્યો આવતો હતો. તેનો ચ્હેરો અને તેનું વલણ જોઈને સામે કાંઠે થોડેક દૂર રાજપુત્રના સોબતી હતા તે ક્ષુભ પાડી ઉઠ્યા કે, સંભાળરાવ, સાવધ થાઓ, સાવધ થાઓ. તમારા સામે કોણ આવે છે, તે જૂઓ. આ શબ્દો કાને પડતાંજ સંભાળરાવે ન્હાતાં ન્હાતાં ઝટ લઈને ઉભા થઈને ઉંચી ડોકી કરીને જોયું તો દાસતરાવશિરકે તેના જોવામાં આવ્યો. તેણે પોતાનો ધોડો ધણી ઝડપથી ઠેક્યો હતો, હાથમાં નાગી

તકવાર ધારણ કરેલી હતી અને મ્હોટા આવેશથી ભવાં ચઢાવેલાં હતાં. તેનો સપાટો મ્હારા પ્રત્યેજ છે, એવી સંભાળરાવની ખાત્રી થઈ. તેણે જોત્યાજીને કહ્યું કે, તું મ્હારી પાછળ રહે, પણ તે નિમકહલાલ ચાકર પોતાના ધણીને છોડીને પાછળ રહ્યો નહિ. તેણે પોતાના ઘોડાને એડી મારીને એકદમ દોલતરાવના ઉપર ઝૂકાવ્યો. પરંતુ વહેળાના કાંઠાની જગ્યા એક સરખી નહોતી, તે અમે એક વખત કહી ગયા છિયે. આ ખડખડી જમીનને લીધે જોત્યાજીનો ઘોડો ઠોકર ખાઈને નીચે પડ્યો. તેથી ના ઈલાજ પછી તેને પોતાના ધણીની પાછળ રહેવાની જરૂર પડી. આણી પાસથી દોલતરાવે આવીને બીડાવ્યાં. સંભાળરાવ ઘોડાપર સવાર થઈ સામે ખડોજ હતો. તેણે પોતાના ઘોડાને એડી મારીને એક બાજુપર કાઢ્યો. તે વખતે દોલતરાવે તેના માથા ઉપર એક ધા ક્યો. આ સમયે સંભાળરાવ જરાક ગરજતમાં હતો. તેથી દોલતરાવે કરેલો ધા તેની પાંધડી ઉપર વાગ્યો. પાંધડી કંઠણ ખાંચેલી હતી, અને તેના ઉપરના આંટા ખૂબ આંખ-જેલા હતા. તેથી ધા ધણો ઉંડો જઈ શક્યો નહિ. કેટલાક આંટા કપાઈ ગયા, તેથી પાંધડી એક બાજુએ અસી ગઈ. આ પ્રસંગે દોલતરાવ જો બીજો ધા કરત તો સંભાળરાવની માફી દશા થઈ પડત. પણ પાંધડી ખસી કે તરતજ ઠીક કરીને ઘોડો ફેરવીને તેણે દોલતરાવની પાંધ ઉપર એક સરાઈદાર ધા ક્યો. તે ધા જનોઈની પેડે આડો કિતરી જવાથી દોલતરાવ ઘોડા ઉપરથી એકદમ નીચે પડી બેશુદ્ધ થઈને મરણ પામ્યો. પછી સંભાળરાવ અને જોત્યાજી પોતાના સોગતીઓને આવીને મળ્યા. જે ખરા મિત્ર હતા તે પોતાના સોગતી ઉપરની મ્હોટી ધાત ટળવાના આનંદથી તેને ભેડી પડ્યા. તે વખતે એકલા એસાજીનું મન ઘણુંજ ઉદ્વિગ્ન થયું. તોપણ તેણે બહારથી એવો ડોળ દેખાડ્યો કે, દોલતરાવના મરાવાથી હું ધણોજ ખૂશ થયો છું. દોલતરાવશિકે તું આવી રીતે મરણ થવાથી એસાજીનું દેખ કમી ન થતાં ઉલટો બન્યો વધ્યો. તેના મનમાં રાજપુતનું વૈર લેવાની ઈચ્છા અધિકાધિક વધતી ગઈ.

આણી ગમ તુળશીખાઈને શું થયું તે સાંભળો. જેણે તેના હાથની માગણી કરી હતી, અને જેના ઉપર તેનો એકૃત્રિમ પ્રેમ હતો, તે તેનો પ્રાણવલ્લભ રાજપુતને હાથે મરાયો, એવું તેણે જે વખતે સાંભળ્યું, તે વખતે તેને થયેલા દુઃખનું વર્ણન કરવાને અમારી કલમ અશક્ત છે. જેણે મ્હારા પ્રિય પિતાશ્રીને માર્યા હતા, તેણેજ મ્હારા પ્રાણવલ્લભને પણ



મારી નાંખ્યો; ઠીક છે, શી ચિન્તા છે? આ ચંડાળનું હું વૈર લેઉં તોજ હિરોજીકર્જની પુત્રી ખરી, એવું તેણે પણ લીધું. પેટમાં દેવામિતી ઝાળ લાગી હતી, તે પેટમાંની પેટમાંજ રાખીને આગળ ઉપર શી રીતે વૈર વાળવું તેની યુક્તિનો વિચાર કરતી સ્તબ્ધ બેઠી. આ ચંડાળના મ્હોઢે મીઠું મીઠું બોલી લાગ આવે બરોબર કરી નાંખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

\*પાઠક,—કેટલીએક સ્ત્રીઓ કેવા કાવા દાવા વાળી ધૈર્યવાન અને પેટમાં પગવાળી હોય છે, એ જુઓ! પુરુષ ગમે તેટલો ધૂર્ત અને ચતુર હોય તોપણ સ્ત્રીનું ખરું સ્વરૂપ ઓળખવાને તેની અક્ષત્ર ગુપ્ત થઈ જાય છે. તેનો ખહાર દેખાડવાનો પ્રેમ એક ઉપર હોય છે, તથાપિ તે પ્રેમનું ખરેખર પાત્ર કોઈ બીજેજ હોય છે. તે એકની સાથે મીઠું મીઠું બોલે છે, પરંતુ તેનો ખરા દિલનો પ્રેમ બીજા ઉપર હોય છે, અને જૂએ છે ત્રીજાની તરફ. એવી રીતે સ્ત્રી જાત એક રંગમાં ચચ્યાર રંગ દેખાડે છે. આવી સ્ત્રીનું અધરોષ્ટ સુખન સ્ત્રી લપટ પુરુષોને અમૃતપાન સમાન લાગે છે. પરંતુ બીજી રીતે જોતાં તેનું સુખન ઝેર પીવાની બરોબર નિવડે છે. આ ગમે તેટલી તોપણ કપટ જાળ તે અંદરની અંદર કેટલા દિવસ છૂપી રહેવા પામે? તેની આવી લપ્પન છપ્પન ગમે ત્યારે પણ અજવાળામાં આવ્યા વગર રહેતી નથી. અને છેવટે નીકળે છે, પણ તેમજ. પણ એટલું સાફ છે કે, આવી સ્ત્રીઓ જગતમાં થોડી નિવડે છે. નહિતો અનર્થનો પારજ રહેત નહિ.

આગળ યોગાયોગ એવો આવ્યો કે, સંભાળરાવને આ બન્ને દુસ્ખનોના સમાગમથી કેટલોક વખત અનાયાસે દૂર રહેવું પડ્યું. કોંકણમાં પોર્ટુગીઝ અને જાંજીરાના શિદીઓએ શિવાજીરાવના રાજ્યની સરહદ ઉપર મ્હોટી ધામધૂમ ચલાવી મૂકી. તેમણે શિવાજીરાવના કેટલાક કિલ્લા સર કર્યા. હિંદુઓને પકડીને તેમના ઉપર જુલમ કરવા માંડ્યો. હિંદુઓનાં કેટલાંક દેવસ્થાનો પાડી નાંખ્યા; અને દેવની મૂર્તિઓ ભાગી નાંખી; તથા કેટલાએક લોકોની સ્ત્રીઓને પકડીને કબજે કરી. આવી આવી ભયંકર બાતમી ઉપર બાતમીઓ આવવા માંડી, તે વખતે શિવાજીરાવની પ્રકૃતિ સારી નહોતી. માટે શત્રુઓને જીતીને રાજ્યનો બદોબસ કરી આવવાની કામગિરી ઉપર તેણે પોતાના પુત્ર સંભાળરાવની નિમણૂક કરી. તેથી સાથે ફોજ લઇને સંભાળરાવ કોંકણની સ્વારી ઉપર

ચઢ્યો, સખખ એસાજી અને તેની બહેનનાં વૈર વાળવાનાં ઘાટની ચોળ-  
ના મુલતવી રહી, એ વાત ખરી, એટલા ઉપરથી તે વાત તેઓએ બિલ-  
કુલ મૂકી દિધી, એમ સમજતા નહિ.

હવે સુશીના અદ્ભુત ચમત્કાર દર્શનના અને વિર-રસના જોઆ  
બોક્તા હોય તેઓએ મ્હોં આગળ પિરસેલી પત્રાળી ઉપર તરતજ ગોઠ-  
વાઈ જવું; અને ખીજાએ ખીજી પત્રાળીઓ પિરસાય લાં સુધી જરા વિ-  
સામો ખાવો, એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

— ❧ ❧ ❧ —

### પ્રકરણ ૩ જી.

“અનન્યગામિની પુસાં કીર્તિરેકા પતિવ્રતા.”

અર્થ—ખીજા પુરુષને વિષે જેની વૃત્તિ જતી નથી, તે સ્ત્રી પતિ-  
વ્રતા કહેવાય છે, અને તેની હમેશાં વાખવાખી બોલાય છે.



થમ જન્જિરાના શિદી ઉપર રાજપુત્રે પોતાનો મોરચો  
અડાવ્યો. તેમના રાજ્યમાં ફિતૂર કરવા માટે ખંડૂર કરી-  
ને એક સંભાળની મરજી પ્રમાણે ચાલનારો હજુરી હતો.  
તેને તેણે આગળ મોકલી દિધો. લાં તેણે શિદીઓના દા-  
રગોળાને સળગાવી દેવો, અને ખીજા બાજુએ પોતે કિલ્લા

ઉપર હલ્લો કરવો, એવી મસલત તેની સાથે કરી હતી. ધોડેસ્વાર અને  
પાયદળ મળીને એકંદરે તેના લશ્કરની સખ્યા તેર યૌદ્ધ હજારની હતી.  
ફોજના મુખ્ય અધિકારીની જગાએ દાદાજી રઘુનાથ દેશપાંડેની નિમણૂક  
તેણે કરી હતી. તેને સંભાળરાવે વચન આપ્યું હતું કે, આ સ્વભાવમાં તું  
તારી મદાઈ બતાવીને જ્ય મેળવી આપીશ તો તને આઠ પ્રધાનો પૈકી  
એક પ્રધાનપદનો મહારાજ પાસેથી શિરપાવ કરાવીશ.

આણીપાસ ખંડૂજી કેટલાએક લોકોને સાથે લઈને વેપ બદલીને કિ-  
લ્લામાં ધુસ્યો; અને તેણે લાં કેટલીએક ધામધુમ કરી મૂકી. એ બાતમી  
શિદીઓને મળવાથી તેમણે તેના સુદ્ધાંત તેની દુકડીના તમામ લોકોનાં મા-  
થાં ઉડાવી દીધાં. એટલામાં સંભાળરાવ દંડરાજપુરી સુધી જઈ પહોંચ્યા,  
દાદાજી રઘુનાથ દહતાથી જંજીરાના કિલ્લાને ઘેરા ધાલી બેઠો. પગરસ્તાની

બાબુએ આવો બંદોબસ્ત થયો, તેથી જળમાર્ગથી પણ એકદમ હલ્લો કરવો એવું હતું. પણ સમુદ્રમાં તેનો કાંઈ ધલાજ ચાલ્યો નહિ. તે બાબુએ એક શિદીનો સરદાર હતો તે ફ્રેન્ચ સાથે છાવણી સુધી આવી પહોંચ્યો હતો, તેણે ત્યાંથી દાદાજી રઘુનાથની સ્ત્રીને પકડીને કબજે કરી લીધી. આ બાતમી સાંભળીને સંભાળરાવ ઘણાજ છંછેડાઈને ખુશકી અને જળમાર્ગ, બંને તરફથી શિદી ઉપર ખૂબ મારો ચલાવી તેમને વેરણુ છેરણુ કરી નાંખ્યા. તેથી તે દાંતમાં તરણાં લઈને શરણુ આવ્યા.

પછી શિદીઓને છોડીને તેણે પોર્ટુગીઝ લોકો તરફ પોતાનું લક્કર ફેરવ્યું. તેણે તેમનાં કેટલાંએક ગામો લુટીને ખરાબ ખસ્ત કરી નાંખ્યાં. જતાં જતાં ઈંગ્રેજોને પણ થોડાંસેક હાથ દેખાડ્યો. આગળ જતાં ચૌર-ગજેબનો સરદાર રણુમસ્તખાન તેના ઉપર ચઢી આવ્યો. તેની જોડે પણ એક બે અણીની લઢાઈઓ કરીને તેણે તેને પણ પાછો હઠાવ્યો. પછી તેની સાથે મોરચો બાંધીને ન બેસી રહેતાં અહમદનગર તરફ નિકળી ગયો. સાર બાદ તેણે ચૌક ઉપર સ્વારી કરી. ત્યાં પોર્ટુગીઝનો મુખ્ય ગવર્નર પોતાની સાથે મોટી ફોજ લઈને. તેના ઉપર ચઢી આવ્યો. તેની ફોજમાં ૧,૨૦૦ એકલા યૂરોપિયન ગોરા સિપાઈ હતા. તે સમયે પોર્ટુગીઝ લોકોએ કમકમી છૂટે એવાં કેટલાંએક કુર કામો કર્યાં. જે ગામ તેમના સપાટામાં આવતું તેને તેઓ ખેદાન મેદાન કરી નાંખતા. કેટલાં એક હિંદુનાં દેવાલયો પાડી નાંખીને તેમાંની મૂર્તિઓના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા. રૈઅત પૈકીના કેટલાંએક લોકોને જોર જીલ્લમથી વટલાવ્યા. શિવાજીરાવના તાબામાંનો ફોડાકિલ્લો સર કરવાનો ધલાજ ચલાવ્યો. તેને તેઓ ઘેરા ઘાલી પડ્યા. ઘેરાના બંદોબસ્તનું કામ ગોવાના ખુદ ગવર્નરે પોતાના હાથમાં રાખ્યું હતું. તે ગવર્નર ઉપર સંભાળરાવ એકદમ ચઢી ગયો. સંભાળરાવનામાં ધૂનતા, દક્ષતા, દૂરદર્શી વિચાર, ખુદ્દિ આતુર્ય, કલ્પના શક્તિ, સોપક પણું, આ બધા ગુણ તેના બાપના કરતાં જરા કમી હતા ખરા, પરંતુ શુરાતનના કામમાં તો બરાબર તે તેના બાપના જેવો જ હતો. એટલુંજ નહિ પણ તેના બાપના કરતાં પણ તે સ્ત્રીપુર ચઢીઆ-તો હતો એમ કહીશું તો અતિશયોકિત નહિ કહેવાય. તેની ફોજ જો કે પોર્ટુગીઝના કરતાં ઓછી હતી, તથાપિ ફોડાકિલ્લો નજરે પડતાની સાથેજ તેણે શત્રુની પુઠ ભણીથી એકદમ હલો શર કર્યો. તેના સિપાઈઓ પોર્ટુગીઝ લોકોની જોડે ઝુઝતા હતા, અને પાછળથી તે તેમને ઉતોજન આ-

ખ્યાં કરતો હતો. બન્ને બાબુના સિપાઈઓનો એક બીજાને બેટો થઈ ગયો, અને ઝપાઝપીની લઢાઈ ચાલી તેમાં કેટલોક વખત લઢાઈ સરખેપુરે ઉતરી. બન્ને પક્ષનાં પાંચસેં પાંચસેં માણસ દાર માર્યાં ગયાં. પણ પછી પોર્ટુગીઝોની જીત થતી જાય છે, એવો ઘાટ માલુમ પડ્યો. સંભાળરાવની તરફના લોક જરા મંદી ઉપર હોય તેવું દેખાયું. તેઓ પાછળ હઠવા લાગ્યા. અને પોર્ટુગીઝો ધીમેધીમે આગળ વધતા ગયા. તે વખતે તેમણે મરાઠા લોકોને બકરાંની ખેડે દેશી નાંખ્યા. સંભાળરાવનો ભગવો ઝડો લશ્કરના મધ્યમાં ફરકતો હતો. તેની નજદીકમાં તેના અત્યંત વિશ્વાસુ હજુરીઆઓ હથિયારબંધ ઉભા હતા. તેમણે તેણે કહ્યું, “ જોત્યાજી, આજની લઢાઈનો રંગ મને ઠીક લાગતો નથી. આપણા સિપાઈઓ ઘણાજ મુશ્કા અને બાકીના પાછળ હઠતા આવે છે. હવે જય મળવાની આશા જણાતી નથી. શત્રુનો માર ખાઈને કાળે મહોદે મહારાજ પાસે જવું. તેના કરતાં અહીંને અહીંજ તલવારથી ડોક કાપી નાંખીને દેહ ત્યાગ કરવો, કિંવા રસ્તો મળે તે તરફ જીવ લઈને નાશી જવું, એવું મહારી નજરમાં આવે છે. તારી ધ્યાનમાં શું આવે છે, તે કહે ? ” આવું સાંભળીને જોત્યાજીને ઘણુંજ ખોટું લાગ્યું. તેણે કહ્યું, “ મહારાજ આ શું ? આપ આમ કેમ ખોલો છો ? દેશ ત્યાગતો બ્રાહ્મણ, સન્યાસી, અને સાધુએ કરવો જોઈએ, અને દેહત્યાગ, બાઈડીઓએ કરવો જોઈએ ? આપણે સિપાઈ બન્યા, તેમાં વળી હાડે મરાઠાં, તેણે તો મારતાં મરતાં મરવું, એજ ખરું બિરદા. આપણે શત્રુઓથી હારી ગયા છિયે, એવું તેમના સમજવામાં ઠેક સુધી આવવા દેવું નહિ. આવું કાળું મહોદુ લઈને પાછા જવું, કે દેશ તજીને જીવ બચાવવો, તે કેટલા અવતાર સારું ? ” જોત્યાજીનું આ પ્રમાણે શૌર્યોત્તેજક ભાષણ સાંભળીને સંભાળરાવના શરીરમાં લાગલોજ ફરીથી વિરશીનો સંચાર થયો. સંભાળરાવ ખાંભો ચઢાવીને મુછો મરડતો મરડતો પોતાના લશ્કરને ઉશ્કેરતો આગળ ધપવા લાગ્યો. તેને જોઈને દાદાજી રઘુનાથ જીવ ઉપર આદરીને આગળ લઢતો હતો, તેને પણ નવું જોર આવ્યું. રાની હુકમ જંગલમાં જેમ રમણે મઢે છે, તેમ કાંઈ પ્રણ આડુ અવળું ન જોતાં સંભાળરાવ આગળ ઝૂકાવતો ચાલ્યો, તેથી તેની હરબડી રહેલી ફોજમાં ચૂરાતંતનું નવું લોહી ફરવા લાગ્યું. અત્યાર સુધી જે ફોજમાં ઢીલપણ હતું, તે કાઢી નાંખવાનું પણ લઈને દરેક સરદાર આગળ આગળ ધપતો ગયો. ભાલાની અણી, બરછીની ફણી, અને તરવારની ઝપાઝપીનું કામ શરૂ થયું. આ હલામાં સંભાળરાવે

પોર્ટુગીઝના આશરે ૧૨૦૦ માણસોને સુવાડી દીધા. આ વખતે પોતાની ત-  
રનાં પણ ૬૦૦ માણસો પડ્યાં. આ લઢાઈના આવેશથી કેટલાએકના માંથાનાં  
ડોઢલાં ઊડી ગયાં હતાં, તોપણ તેમનાં ધડ રણભૂમિ ઉપર નૃત્ય કરતાં હતાં. પો-  
ર્ટુગીઝ ફોજના કેટલાએક મોખરાના સરદારો રણભૂમિ ઉપર રડવડી પડ-  
વાથી તેના લશ્કરમાં ભંગાણ પડ્યું, અને જેમ સરોવરની પાળ ટુટવાથી  
એકદમ પાણી ગમે તેમ આડું અવળું વહી જાય, તેમ જે જેની નજ-  
રમાં આવ્યું તેણીગમ બધું લશ્કર નાશ ભાગ કરવા લાગ્યું. તેથી આખરે  
પોર્ટુગીઝ લોકોની હાર થઈ, અને સંભાળરાવની જીત થઈ. પોર્ટુગીઝ  
ગવરનર ગોવા ભણી પાછો ભાગ્યો. તેનો કડો લેવાને સંભાળરાવ તેમની  
પાછળ ચઢ્યો. તે વખતે તેને શત્રુઓનો દાર, ગોળો, બંદુકો વિગેરે લઢા-  
ઈનો સામન ધણોજ મળ્યો. તેણે ઠેઠ ગોવા સુધી તેમનો કડો લીધો અને  
પછી તે ચોલ અને કારંજ ભણી વળ્યો. કારંજ, વસાઈ અને દમણની  
આસપાસના કેટલાએક કિલ્લા તથા થાણાંઓ ઉપર હથ્થા કરીને તેણે સર  
કર્યાં. પોર્ટુગીઝે હોલેદોલ જેવા અહિંથી તહીં અને તહીંથી અહિં ભટ-  
કવા લાગ્યા. પ્રથમ પોર્ટુગીઝની એવી ધારણા હતી કે, તે દેશનાં ખરાબ  
હવા પાણીથી થોડેક દહાડે સંભાળરાવ એની મેળે પોતાના રાજ્યમાં  
પાછો નાશી જશે. પણ, “ ખીજનું બૂંડું મચ્છવાથી તેનું પોતાનુંજ બૂંડું  
થાય છે, ” તેના જેવી તેમની અવદશા થઈ. સંભાળરાવનું શરીર એવું  
સારું હતું કે, તેને ગમે ત્યાંના પણ હવા પાણી લાગે નહિ. આખરે ફિર-  
ંગી ફોજનો મુખ્ય સરદાર હતો તેજ માંદો પડ્યો, અને તેના કુટુંબમાંથી  
એક પછી એક એમ ટપોટપ કેટલાંએક માણસો મરી ગયાં. સંભાળરાવે  
તેનો કડો છોડ્યો નહિ. ફિરંગીઓનાં અને શિધીઓના જે જે દેવજો અને  
મસજિદો રસ્તામાં આવી ચઢ્યાં, તેને જમીન દોસ્ત કરી નાખ્યાં. આ પ્ર-  
માણે ફિરંગીઓની ધણી રીતે ફજોતી કરી. આખરે તેમણે સંભાળરાવ  
સાથે તહનામાં કર્યાં. તેમાં ૫ કરોડ \*હોજ ખંડણી આપવાને પોર્ટુગીઝના  
ગવરનરે કબૂલ કર્યું. ત્યારે તેણે પોતાની ફતેહના નગારાંનો ડકો વગડાવી  
કુચ કરવાનો હુકમ કર્યો. આવી રીતે વિજય થવાથી પોતાનો ભગવો  
ઝડો ફરકાવતો ને પુનામાં દાખલ થયો. આ સ્વારીમાં વિજય મળવાથી  
બધા બોકોમાં તેની ખ્યાતી થઈ. તેના શરાતનની કેટલીએક વાતો સાંભ-  
ળાને શિવાળરાવને પણ ધણોજ આનંદ થયો. સંભાળ હવે કાંઈક ફીક

થયો, એવું તેને લાગ્યું. આ સ્વારીમાં જોણે જોણે બહાદૂરી કરેલી તેમને શિવાજીરાવે બોલાવીને, બધાને સારૂ લગાડીને, કોઇને પોપાક, કોઇને ઘોડો, કોઇને મોતીની કંઠી અને કોઇને જમીનની જંગીર આપીને તથા કેટલાકને મોટા હોદ્દા ચઢાવીને સંધ્યાને ખૂશ કર્યા.

સંભાજીરાવ પોર્ટુગીઝ ઘોડોને દેડો પકડીને ગોવા સુધી ગયો હતો, એવું અમે પ્રથમ કહી ગયા છીએ. તે ધાંધલમાં એક બ્રાહ્મણની ૧૪-૧૫ વર્ષની પુત્રી તેના હાથમાં આવી ચઢી હતી. તે ગૃહસ્થ ઘરની હોવાથી કેવળ લાવણ્યતાનોજ ભંડાર હતી. તે પોતાના હાથમાં આવ્યા પછી, તેની બીજી કાંધપિણુ તળવીજ ન કરતાં, તરતજ પોતાની સાથે પુને લઈ આવ્યો. તેને ત્યાં લાવ્યા પછી એક હિન્દુસ્થાની કનોજયાના ઘરમાં છૂપાવી રાખી. તે સામદામથી તેને વશ થઈ નહિ, માટે તેના ઉપર છેવટે બળાત્કાર કરવાનો તેણે ઇશિદો રાખ્યો હતો. આ બધી વાતની બાતમી શિવાજીરાવને મળી. સારે તેમને ધણું ખોટું લાગ્યું. તેથી તરતજ બે કારકુન અને કેટલાએક પ્યાદા સિપાઇઓને મોકલીને તેને પોતાની સમક્ષ બોલાવી મંગાવી. તે ખૂબસુરત પુત્રી રાજની સમક્ષ રજુ થતાંજ માયું નીચું ધાલી રડવા લાગી. તેનું કેતકીના પાંદડા જેવું ગૌરપણું, અને તેને મહા પિતાએ નવરાસના સમયમાં થોડી થોડી કણકે ઘડેલી, તથા તેની નમ્ર ચિત્તવૃત્તિ જોઇને એ કોઈ કુલીન ગૃહસ્થની પુત્રી હોવી જોઈએ, અને તેનાં સાંસરિયાં પણ તેવાંજ કુલીન ગૃહસ્થ હોવાં જોઈએ, એવી રાજના મનની સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ. તે ઉપરથી તેમણે તેને ધણુંજ આશ્વાસન કરીને કહ્યું, “ખેટા, તું કાંઈ શિકર કરીશ નહિ, તું અમારી કુંવરી જેવી છે. તારું પિયર અને સાસર ક્રિયા ગામમાં છે તે કહે, એટલે તને તારે ઘેર સારી રીતે જાપતેથી પહોંચતી કરીએ.” આવાં ધીરજનાં વાક્યો સાંભળી તેને ધણીજ હિમ્મત આવી, તેથી તેણે પોતાની બધી હકિકત નિવેદન કરી. તે સાંભળીને શિવાજીરાવે વસ્ત્રાલંકારથી સુંગારી મેનામાં બેસાડી સાથે દય બાર વિશ્વાસુ માણસો મોકલી તેને તેની સાસરીમાં પહોંચતી કરી. સંભાજીરાવને તેના દેખતાં બર કચેરીમાં બોલાવીને શિવાજીરાવે તેની ધણીજ ફજેતી કરી. “તું મ્હારી પાછળ ગૌ બ્રાહ્મણને આવીજ રીતે ખાળીશ પોપિશ કે? આ વખતે તને ક્ષમા કરુંછું, પણ ફરીથી આવું દુરાચરણ મ્હારી નજરે પડ્યું તો મ્હારે તારો પાકો બદોબસ્ત કરવો પડશે, એ ખૂબ ધ્યાનમાં રાખજો.” એવું કહીને તેમણે તેને રજા આપી. જે

કનોજીઆના ઘરમાં તે છોડીને રાખી હતી, તે કનોજીઆનાં બેરી છોકરાં સુદ્ધાંતને શિવારાવે ગામમાંથી હાંકી કાઢ્યાં. આ હિન્દુસ્થાની રત્ન કેવા પ્રકારનું હતું ? આગળ સંભાળરાવ તેના નાદે કેટલો ચઢ્યો હતો ? અને તેનાં ખોટાં પગલે તેની કેવી ખરાબી થઈ હતી ? એ અમારા વાંચક ધ્વનના બાણવામાં ધીરે ધીરે આવશે. પરંતુ હાલતો એસાજીએ અને તેની બહેન તુળશીબાઈતરફ જરા દષ્ટિ ફેરવીએ.

સંભાળરાવ લઢાઈમાં ન મરાતાં જ્ય મેળવીને પાછો આવ્યો, તે વર્તમાન સાંભળીને એસાજીને અને તેની બહેનને પરમદુઃખ થયું. આ બંન્નાં બંધ છે, સાંથી ફોતેલ મેળવીને આવે છે. તેથી આપણા પ્રારબ્ધમાં પરમેશ્વરે દુઃખજ લખી રાખ્યું છે કે, કેમ ? તે કાંઈ સમજાતું નથી. હશે, બનવાકાળ હશે તેમ બનશે, પણ છેવટ સુધી પ્રયત્નમાં કમિ રાખવી નહિ એવો તેમનો નિશ્ચય થયો.

સંભાળરાવ લઢાઈમાંથી પાછો આવ્યો કે, તરતજ ફરીથી તુળશીબાઈના ઘરે અડગા નાંખવા માંડ્યા. તુળશીબાઈએ પોતાના મનમાં તેનું વૈર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, તોપણ તેનો મેળાપ થતાની સાથેજ તેના ઉપર ખ્યાર બંન્નાં ખોટા ઉમંગકો દેખાડવા માંડ્યો. તેને પોતાના મૃદુહાસ્ય, પ્રેમકટાક્ષ, હાવભાવ, અને વાગ્વિલાસથી મોહાંધ કરી નાંખ્યો. તેથી કરીને તેના સગળી રહેલા કામાગ્નિમાં ધી હોમવા જેવું થયું, અને તદ્દન ઉલ્લુ બની ગયો. સંભાળ એચિન્તો આવીને તુળશી ઉપર એકદમ હુમલો કરશે. વખતે જો તે તેને ઝાટકી કાઢશે, તો આગળ ઉપર જે કાર્ય કરવાનું ધાર્યું છે, તેમાં હરકત આવશે, એવું સમજીને એસાજીએ પોતાની બહેન કાયલી છે, એવું બહાનું કાઢી સંભાળરાવને કહ્યું કે, “મહારી બહેનની પ્રકૃતિ બગડેલી છે, તેને સાર થવાને આશરે દશ, પંદર દહાડાં લાગશે, તેટલામાં આપણે એક વખત આડાં અવળા ખીજે કોઈ ઠેકાણે શિકાર કરવાને ફરી આવીએ, સાર બાદ જોઈશું.” આવું એસાજીએ ફરીને પાછું તેના મનમાં ઠસાવ્યું. તે વાત તેને પણ પસંદ પડી. પ્રતાપગઢની તળેટીમાં એક મ્હોટી ખીણ છે, તેમાં વાઘ, ચીત્તા, સાંભળ, દીપણ, હુકર અને શિકાર કરવા હાયક બંન્ને જનાવરો આવી રહે છે, એવી એસાજીને એક જણે બાતમી આપી હતી. તે ખીણમાં એકાદ જખરો વાઘ હોય તેનાં અને આપણા ફાંકડોજીરાવનાં બેટોબેટીઆં કરાવી દઈએ, અને તેનો ઘાટ ઘડાઈ બંધ તો પછી મનનો હેતુ સહેજ રીતે પાર પડી

નય એવો આ ભેગ ઠીક છે, એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેને સાથે લઇને તે બાજુ તરફ ગયો. સાથે જોત્યાજી વિગેરે એ ચાર જણ હતા. એસાજના મનમાં પોતાના માટે કાંઈ કાળુગોઈ છે, એવો વિચાર રાજપુતને હતો-સુધી આવ્યો નહોતો. પ્રતાપગઢની ઝાડીમાં ધુસતાની સાથેજ વાધ ક્યાં છે ! એવું એસાજને સંભાળરાવ વારંવાર પુછવા લાગ્યો. કાંઈ તલવાર બહારીતું કામ હોવાથી તેનો જીવ ખુશ રહેતો, હંજુરી જોત્યાજી, પોતાના હમેશના નિયમ પ્રમાણે, કમ્મરે તલવાર, બગલમાં તિર કામઠું અને એક હાથમાં બર્છી, આ પ્રમાણે હથિયારબંધ થઈને, પોતાના ધણીની પાછળનો પાછળ રહેતો હતો. લઢાઇનું કામ હો, અમસ્તી ખુશખુશાલીનું કામ હો, શિકારનું કામ હો, કિંવા ખીજી ગમે તે કામ હો, તો પણ તે પોતાના ધણીની પીઠ મૂકતો નહોતો. તીરનો એક બરેલો બાથો હમેશાં તેની પીઠ પર બાંધેલો રહેતો. તેની પ્યારી તલવારથી ધણીક વખત તેના શત્રુના મોઢીવડે હાથ ધોઇ તેમને દુધેશ્વરની આંબલીઓ જેવી નિરન્તરની કાચા બૂમિમાં સુવાડી દિધેલા હતા.

સંભાળરાવનો એસાજ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, એટલુંજ નહિ પણ સંપૂર્ણ પ્રેમ પણ હતો. એસાજએ પોતાના દીલમાં તેને મારવા માટે ચોકસપણે ઠરાવ કરી રાખેલો હતો, તે વાત તેની બહેન સિવાય ખીજા કોઇને સેશમાત્ર પણ માલૂમ નહોતી. તે રાજપુત આ કપટી પુતળાંઓને ખુશ રાખવા, અને તેમનો બાવ છે, તેવોને તેવો કાયમ રાખવા, કેટલક દહાડો કંઠી, કોઇક દહાડો કડા, કોઇક દહાડો પાધડી અને એવી ખીજા ધણીક બક્ષિસો આપતો હતો.

શિકાર કરવા જઈ ચઢેલું બધું ટોળું તડાકા મારતું પ્રતાપગઢની તળેટીમાં આવી પહોંચ્યું. આ વખતે વર્ષાઋતુ હતી. વર્ષાઋતુ નજીક આવવાની થાય છે ભારે કોઇ કોઇ વખતે પ્રતાપગઢ અને મહાબળેશ્વરમાં ભારે વાદળાં થાય છે. ઉપર કહેલું ટોળું અઘોંક કુંગર ચઢ્યું, તે વખતે ત્રીજા પ્રહરનો અમલ શરૂ થઈ ગયો હતો. એટલામાં એકાએક આકાશમાં વાદળાં ચઢી આવ્યાં, ભારે મહીસાસર જેવો વટોળિયો ચઢ્યો, સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી ગયો; અને વર્ષાદ પડવાના ચિન્હ જણાવવા લાગ્યાં. આ તોફાન શાન્ત થતા સુધી બધા કાંઈ પણ આશ્રયની જગા શોધવા લાગ્યા. કેટલાએક માણસો સંભાળરાવને મૂકીને પાછળ રહ્યા હતા. તેની સાથે તો માત્ર જોત્યાજી, એસાજ અને ઘોડાનો ખાસદાર



પિલાળ, આ ત્રણજ માણસો રથમાં હતાં. પાછળ રહેલા લોકોના મન રાજપુત માટે તદ્દન નિષ્કપટ હતાં, પરંતુ એસાળએ તેઓને મુદ્દમ કપટ ભાવથીજ પાછળ રહેવા દીધા હતા.

ડુંગર ઉપર ઘોડા જઈ શકે એવો રસ્તો નહોતો, માટે પ્રતાપગઢની તળેટીમાં એક મ્હોટી ખીણ હતી, તે ખીણની આસપાસ વડ પિંપળનાં ઝાડ હતાં, તેમાંના એક ઝાડે પોતાના ઘોડા બાંધીને પગે ચાલતા ચાલતા લગભગ અર્ધા કલાકે ઉપર ચઢી રથા બાદ, ડુંગર ઉપર ન્હાનીસેક એક કઢણ પડેલી હતી, તે જગાએ મ્હા મ્હેનતે જઈ પહોંચ્યા.

તે વખતે આકાશ વાદળાંથી ઢંકાઈ ચઢ ગયું હતું. તેથી સૂર્યનો પ્રકાશ જરાપણ જણાતો નહોતો. ચારે તરફ ભારે તોફાન મચી રહ્યું હતું. વિજળીના ચમકારા ચઢ રથા હતા. ઝાડના પાંદડા ઉપર સોપારી જેવડાં વર્ષાદનાં ટીંપા અને ઢરા પડવા લાગ્યા. ઉડતાં પક્ષીઓ આવીને વૃક્ષોનો આશ્રય લેવા લાગ્યાં, તેમના ઉપર પણ પાણીના ટીંપા પડવા લાગ્યાં. તે વખતે તેઓ દયાજનક અવાજે ચીં, ચીં, ચીં કરવા લાગ્યાં. સર્પ, કાચંડા, ગીલોડીઓ, વિગેરે ન્હાના ન્હાના જીવજંતુ વગડામાં અને ઝાડ પાન ઉપર યથેચ્છ ફરતાં હતાં, તે આસપાસ ઉગેલા ધાસમાં, સર સર કરતાં-કને ભરાઈ ગયાં. વાદળાંથી ઢંકાઈ જવાથી ચારે બાજુએ સાયંકાળ જેવો અંધકાર વ્યાપી રહેલો હતો, તેથી રસ્તો જડવાને મ્હોટી મુશ્કેલી પડી હતી. જંગલી લોકો એક ખીજને ધણે છેટેથી લલકારીને હાકો મારતા હતા. તેથી તે પ્રદેશ ભયભીત લાગતો હતો. તોફાન વધારે વધારે થવા લાગ્યું. હવે તો ચોડીક વાર ઉભા રહેવાને કાંઈ પણ આશ્રય મળે તો ફીક, એવી કાળજી બધાંને ચર્ચ પડી. એસાળ બધાંની આગળ, તેની પાછળ સંભાળરાવ, અને તેની પાછળ બન્ને ચાકરો, એવી રીતે તેઓ રસ્તો કાપતા હતા, જે ગુહા તરફ તેઓ જવાના હતા તે ગુહાનું ઠામ ઢેકાણું તેમણે સારી પેઠે પૂછી લીધેલું હતું. તેથી તેઓ કાંઈ પણ જગાએ અચકાયા વગર એક સરખી રીતે વાટ મારતા હતા, ચઢાવ તદ્દન ઉમેડ હતો. તેથી પગરવાટ પણ સારી પડેલી નહોતી. તેને લીધે ઉપર ચઢતાં ચઢતાં સૌને નવનેળ પાણી પડ્યું. આ તોફાન ચારે ચમી જશે, એ ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં રસ્તામાં સંકટો જોકે ધણાંજ હતાં તોપણ તે તેમને ભારે લાગ્યાં નહિ. ચાલતાં ચાલતાં પથરાઓ ઉપરથી સપસી જવાતું, પડી જવાતું, ફરી ટટાર ચઢને બાંખડીએ ચાલતું પડતું, અને કાંઈ કાંઈ જગાએ તો છેક સાષાંગ નમસ્કાર

કરીને પણ ચઢવું પડતું હતું. એમ કરતાં કરતાં એસાજ એ મેળવેલી બા-  
ળ મુજબ જે ગુહા તરફ તે લઈ જતો હતો, તે તેમની નજરે પડી. તે  
આશરે એ હાથ ઉઠી, અને પૂરી એક હાથ પણ પહોળી નહોતી. તેમાં  
અંધારું ધોર એવું હતું કે, આસપાસ શું છે, તે પણ જણાતું નહોતું. ગુહામાં  
મહા મ્હેનતને ચારે જણ પેઠા ન પેઠા, એટલામાં તો બહાર મુશળધાર  
વર્ષા પડ્યો, પર્વતની ઉંચી ઉંચી ટેકરીઓના શિખરો ઉપરથી ધો, ધો, ધો,  
કરતા પાણીના પ્રવાહો બહેવા લાગ્યા, તે દશ દશ બાર બાર માયોડા ઉડી  
બખોલોમાં નીચે જઈ પહોંચ્યા. વિજળીના કડાકાના તોપોના જેવા અવા-  
જના પ્રતિધ્વની ચારેપાસ પ્રસરવા લાગ્યા. વૃક્ષો નીચે એકઠા થઈ રહેલાં  
સૂકાં પાંદડાં ઉપર વર્ષા પડવાનો તડાતડ અવાજ થવા લાગ્યો, વૃક્ષોના આ-  
શ્રયે આવી બેઠેલાં પક્ષીઓ-કલકલાટ કરવા લાગ્યાં, વગડામાં ધરનારા અનેક  
તરેહના જીવજંતુઓના વિવિધ પ્રકારના શબ્દ ધોપ થવા લાગ્યાં. વાંસ  
અને બાંધુ વિગેરે ઝાડો એક બીજા સાથે અથડાવાથી વચ્ચે વચ્ચે મોર-  
લીના નાદ સરખા મધૂર સ્વર થવા લાગ્યાં; અને તેનાજ સૂરમાં પાણીનો  
અવાજ સમાધ જતો. સારાંશ કે તે સમયે ત્યાં અનેક પ્રકારના ધ્વનિનું  
મિશ્રણ અને સમીક્ષન થઈને જે કાંઈ સ્વર નિકળતો તે જાણે બ્રહ્મદેવે પો-  
તેજ ઉત્પન્ન કરેલા સ્વર પૈકીનોજ હોયની, તેવો સ્વર નિકળતો હતો. સે-  
કડો ઝાડ અને ઝુંપડાંઓ કડકાવીને જમીન દોસ્ત થઈ ગયાં. તે વખતે  
કાનના પડદા બહેર મારી જાય તેવો સુસવાટા ખાતો વાયરો ઉંચા શિખ-  
રો સાથે અથડાઈને બચકર અવાજ નિકળતો, અને તેમાં વળી મેઘ ગર્જના  
પણ તેવીજ ઘડાકા ભેતી હતી. વિજળી એટલા વેગથી ચમકતી હતી કે,  
વચ્ચે તેના પલકારા થતા તે જરા પણ સમજતા નહોતા અને જાણે પૃ-  
થ્વી ઉપર વર્ષાદની સાથે અગ્નીની વૃદ્ધિ થતી હોય, તેવો ભાસ થતો  
હતો. પૈકી આપ, તેજ, વાયુ, અને આકાશ, આ ચાર પંચ-  
મહાભૂતોએ એકલી બિયારી પૃથ્વી ઉપર પોતાના ઋણનો અરબલિત  
મારો ચલાવેલો હતો. ગુહાના સામે એક મ્હોટો પ્રયંડ વડ હતો, તેના ઉપર  
વિજળીનો એક ઝબકારો પડ્યો. તેવોજ તે વડ થડથી તે ટાય સુધી બે-  
ભાગ થઈ ગયો તેથી તે આજસ મરડી લાંબો થઈ જમીન ઉપર સૂઈ  
ગયો. સર્પ વિગેરે જીવ જંતુના દરમાં અને ઉચેરામાં પાણી ભરાઈ જવાથી  
તે બિયારાં તેમાંથી બહાર નિકળ્યાં, અને આકૂળવ્યાકૂળ થઈને

પોતાનો જીવ બચાવવાને તે ગુહામાં પેઢાં. એ પ્રાણી કદીપણ માણસના પડછાયા તમે ઉભા રહે નહિ, પરંતુ ભારે સંકટ આગળ નહાતા સંકટને ન ગણકારતાં તેમના સામેજ બેઘડક જઈને બેઢાં. મ્હોટી ફીણોવાળા નાગરાજ પોતાની ફીણો સકેલીને ગુહાના ખુણા ખોયરામાં છાનામાનાં લપાઈ બેઢા. ત્યાંજઈને બેસવાથી તેમને જરા ધીરજ આવ્યા જેવું થયું.

પછી કેટલીક વારે વિનળીના ચમકારા ઓછા થયા, ગડગડાટ પણ રહી રહીને થવા લાગ્યો; તોશાનતું જોર નરમ પડ્યું; વાદળાં રહેજ રહેજ વેરાઈ જવા લાગ્યાં; અને વચ્ચે વચ્ચે રહેજ સૂર્ય દેખાવા લાગ્યો. વળી કેટલીએક વારે તમામ વાદળાં વરોધ જઈ, ડુંગર ઉપરનું બધું આકાશ મંડળ તદ્દન નિર્મળ થવા લાગ્યું. ગુહાના ખુણાખોયરામાં જોકે બરાબર દેખાતું નહોતું, તોપણ તેમાં પહેલાં જેટલો અધકાર રહ્યો નહોતો. બહાર આ પ્રમાણે શાન્તિ પ્રસરવા લાગી એટલામાં બિલાડી ઉતાવળેથી મ્યાંવ, મ્યાંવ, કરતી હોય, તેના જેવો રાખ્દ ગુહાના એક ખુણા બણીથી સંભળાયો, આઠેકાણે બિલાડી ક્યાંથી આવી, કાંઈ રાત્રી બિલાડી તો નહિ હોય? એમ વિચારી અધારામાં ફફેસ્તા, ફફેસ્તા જોત્યાજી અને પિલાજી આથે ખૂણા સુધી ગયા, અને જે હાથમાં આવ્યું તે તરતજ બગલમાં મારીને ગુહાના મ્હો આગળ અજવાળું હવું ત્યાં લાવ્યા, અને બગલમાંની ચીજ જુએ છે તો વાધનાં સુકુમાર બચ્ચાં હતાં. તેમનાં માથાપ તેમને અહિં મૂકીને બહાર શરવા ગયાં હોવાં જોઈએ. આપણ એક અરિષ્ટ આવી પડ્યું, એવી ત્રણેને ધાસ્તી લાગી.

**પિલાજી**—કેમ જોત્યાજીરાવ, વિચાર શેનો કરો છો? હવે આ થજેજ અહિંથી રસ્તે પડ્યા જેવું બીજું સુખ નથી. નહિ તો આ બચ્ચાંનાં માથાપનો જો બેટો થયો તો છુટવાની આશાજ રાખશો નહિ. વર્ષાદ થઈયો છે. તેથી તે અહિં આવવા માટે નિકળ્યાં હશે.

**સંભાજીરાવ**—વાહરે ડરકુ ભાઈ! વાધથી આટલો બિચે છે, તો પછી તું શિકાર કેવો કરીશ? શા શિકાર કરવાના ઢંગા આપ વાધનો શિકાર કરશો કે, તમે ઉસટા વાધને કહેશો કે, તું અમારો શિકાર કર; (પછી કાણુબર વિચાર કરીને) પણ આપણી બધી તૈયારી થયા પછી તે આપણા બણી આવે તો સાર. આ ઠેકાણે આમ બેસી રહીશું, તો આપણો ખોરકુટો થઈ જશે. આડો અવજો હાથ કરવાની જગા જોઈએ. આપણે

અહિં છિયે, એટલામાં જો વાધ અંદર આવશે તો પછી જીવ ઉપર આવી પડી એમ સમજજો.

**એસાજી**—મહારાજ, આ વખતે મ્હને એક મજેની યુક્તિ સૂઝી છે કે, પેલી પાસ એક પીંપરતું ઝાડ છે, તેના ઉપર હું આગળ જમને ચઢી બેસું છું. ત્યાંથી ડુંગરની ચારે બાજુ મહારા જોવામાં આવશે. કાંઈ વાત બાધ તમારા બધી આવતો મહારી નજરે પડશે કે, હું તમને ઇશ્વારત કરીશ. પછી પેલી તરફ એક ઉંચો ખટક દેખાય છે, તેના ઉપર ચઢી જવાને તમને વખત પણ ધણો મળશે. તે ઉંચાણ ઉપર જામા રહીને નિશાન મારશો તો વાધની શી તાકાત છે? જો જોતામાં આપ તેનો સંહાર કરી શકશો.

**જોત્યાજી**—છટ, છટ, એસાજી, આ તમારી સલાહ તદ્દન બાધલી છે. એનાથી બચાવ તો થવાનોજ નહિ, પણ ઉલટા અમે જરૂરી સંકટમાં આવી પડીએ. આગળથીજ આ જગામાંથી નિકળવું જોઈએ. પછી વાધ આપણા બધી ચાલી આવશે તો મેદાનની વાત જૂઠી છે. તેના ઉપર બે હાથ કરવાને પણ ત્યાં સારી સવલત મળે. વાધે જે ઠેકાણે પોતાનાં બચ્ચાં રાખેલાં હોય છે, તેને કાંઈ ઉપદ્રવ કરે તો તે ધણા ચિડાય છે. માટે આપણે હવે ધણીજ હાશીયારી રાખવી જોઈએ.

**સંભાળરાવ**—જોત્યાજી, તારું કહેવું મ્હને જરા હીક લાગે છે. વાધ નેટલો ચિડાયેલો હશે તેટલું સારું છે, આપણને તે છંછોડાએલોજ જોઈએ છિયે. ચાલુ તેના આવતાં પહેલાં આપણે અહિંથી નીકળી ને તેના સામે જઈએ.

આવો ઠરાવ થતાંજ બધા પોત પોતાનાં હથિયારો ઉચકી લેવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

ત્યાર બાદ વાધ વાધણ સાથે વિકટ પ્રસંગે કેવી રીતે મુલાકાત લીધી, તે વિષેની સવિસ્તર કથા આગલા ભાગમાં કહેવામાં આવશે.



## પ્રકરણ ૪ થુ.

“ ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે ભવતિ મહતાં નોપકરણે. ”

અર્થ—કામ કરવાથી પરિણામ આવે છે, પણ એકલાં સાધનો એકલાં કરવાથી પરિણામ આવતું નથી—



ધાંડની ઝડીઓ વખતે રાજપુત્રે અને જોત્યાણ કેસકરે પોત પોતાનાં તીર કામઠાં અને બાથા ખભેથી ઉતારીને જમીન ઉપર મૂક્યાં હતાં. તે નિકળતી વખતે જોત્યાણ પોતાનું તીર કામઠું લેવા ગયો તો વાઘનાં બચ્ચાં તે તીર સાથે રમતાં હતાં, તેથી તેમણે બાથામાંના બધાં તીર દાંતવતે કરડીને વેરણુ છેરણુ કરી નાંખ્યાં હતાં, તેમાંના માત્ર બેજ તીર આખાં જડી આવ્યાં. કેવો વિચિત્ર પ્રસંગ ! કેવી કમનશિબની વાત ! બીન હથિયારે બાથોડિયાં મારીને વાઘની સામા થવાનો પ્રસંગ આવી પડ્યો ! આપણે બીન હથિયારી છતાં તેને આપણા ઉપર આવવા દેવો એ પણ એક જાતનું ગાંડપણુ છે. માટે જલંદી ડુંગર ઉતરીને આજ તો પાછા ફરવું. અને કાલે તીર વિગેરે શિકારનો ભરપૂર સામાન લઇને પાછા-આ ઠે-કાણે આવવું, એવો સર્વાનુભવે ઠરાવ થયો. આ બધાની આવી દશા જોઇને, એસાણ પોતાના મનમાં ઘણોજ ખુશી થતો થતો તેમને કહ્યા વગર પોખારા ગણી ગયો, અને તેણે પ્રથમ ધારેલી યોજના મુજબ જાડ ઉપર ચઢી બેઠો. અહિં સંભાળરાવ અને તેના બંને સોજતી ગુદામાંથી નિકળવાની તૈયારી કરતા હતા, એટલામાં તેજ ગુદાની સામે એક મ્હોટો અગડબંબ વાઘ પૂછી હલાવતો હલાવતો ધીમે ધીમે ડાલતો ડાલતો આવતો હતો, તે જોવામાં આવ્યો.

સંભાળવાવ—મિત્રો, પકડાઇ ગયા હવે આ પકડાની સાથે હથિયાર વગર લડવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. છૂટકો નથી,—શત્રુએ આપણને એકદમ પકડ્યા છે. હવે આપણી પાસે બાક્યો દુટ્યો જે સામાન બાકી રહ્યો હોય, તેનાથીજ થાય તેટલો આપણે બચાવ કરવો જોઇએ. પણ, બચ્યાણ, અમારા ઉપર એકદમ ધસી આવવામાં કાંઈ કાંદા કાઢશો નહિ, સંભાળરાવ જેડે પ્રસંગ છે, એવું પ્રથમ સલામતી વખતેજ રહેજ અબરખું ફરીને તને દેખાડું છું.

એમ કહીને તેણે કમાનમાં એક તીર ચઢાવીને, બરાબર તાકીને વાધના ઉપર ઠોક્યો. તીરછૂટતાની સાથેજ બરાબર વાધની ગરદનમાં પેસી ગયો. અને તીરનું પોલાદી પાનું તેના હાડકાં જમીનમાં રોપાની પેઠે રોપાઈ ગયું. જખમ વાગતાની સાથે વાધે એક મ્હોંટી ચીસપાડી, અને શરીરમાં પેસી ગયેલું બાણ તેણે પોતાના પંઝાવતે ખેંચી કાઢ્યું. ફરીને તેણે મ્હોંટી ગર્જના કરી, અને તીર જે બાણ તરફથી આવ્યું હતું. તે બણી તેણે પોતાનો ધસારો કર્યો. તેની બચાંકર ગર્જનાથી આસપાસના ન્હાના મ્હોંટા પહાડ ધ્રુજ ગયા. ગુહાના અંદરના ભાગમાં એક મ્હોંટો બારે પથ્થર પડ્યો હતો, તે ત્રણે જણે ધકેલી ધકેલીને ગુહાના મ્હોં આગળ મૂકી દીધો. અને વાધને અંદર આવવાનો રસ્તો તેમણે બંધ કરી દીધો. વાધબાધ ગુહાની મુખાકાશ લેતાંજ તેના મ્હોં આગળ પથ્થર જોઇને હાથવાર સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો. ફરીને ગર્જના કરીને પથ્થર સાથે ટક્કર લેવા લાગ્યો, તેથી પથ્થર આમ તેમ ડાહવા લાગ્યો. પરંતુ સંભાળરાવ પણ બારે બળવાન હતો. તે અંદરની બાણએ પથ્થરને બરડોદધને બેઠો, તેથી વાધ અંદર આવી શક્યો નહિ. ગુહાનું મ્હોંડું બરાબર ઢંકાઇ રહેલું નહોતું, કારણકે પથ્થર જરા ઢુંકો પડ્યો હતો, તેથી તેના ઉપલા ભાગ આગળ થોડી-સેક જગા ઢંકાયા વગરની રહી હતી. સાંધી વાધે પથ્થર ઉપર પગ મૂકીને ગુહાની અંદર જોયું. તે વખતે તેની ખાત્રી થઇકે પોતાનાં બચ્ચાં શત્રુના હાથમાં ગયેલાં છે. એવું જોઇને ક્રોધથી આંખો ફેરવીને પોતાને અંદર જવાનો માર્ગ મળે, માટે પથ્થરને ખુબ ધક્કા મારવા લાગ્યો. તોપણ તેનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ. તેથી તે હોઠ પીસીને સાંજ ઉભો થઈ રહ્યો. તેના મ્હોંડે ક્રોધને લીધે બધું ફીણ ફીણ થઈ ગયું હતું. તે વખતે સંભાળરાવે જોત્યાજીને કહ્યું, “ જોત્યાજી, કમાન ઉચકીને એક તીર રહ્યો છે, તે તાકીને તેની આંખોમાં માર. તું છેક નજદીક છે, તેથી તું નિશાન ચૂકાશ નહિ. તીર જરા ખેંચીને છોડ. તે નિશાન લાગવાથી વાધ મર્યાયા વગર આપણો અહિંથી છૂટકો થવાનો નથી ”.

જોત્યાજીએ તે પ્રમાણે કમાન હાથમાં લઈ તીર તાક્યું, તે વખતે તેનો હાથ થર થર કંપવા લાગ્યો. હાથ વાધની બીકથી કંપ્યો, એમ કાંઈ નહોતું. પણ, તીર એકજ બાકી રહ્યો હતો તે જો ધાર્યા પ્રમાણે વાગે નહિ ને નિષ્ફળ જાય તો ધણીજ બારીક વખત આવી પડ્યો હતો, તે

ચીજ તેના હાથ ધ્રુજ ગયા. વાઘની નજર જોત્યાજીના હાથ ઉપર પડતાંજ તેના ડોળા ફરી ગયા, અને આંખો રાતી પીળા કરીને ક્રોધા વેશથી તેના તરફ જોવા લાગ્યો. તેજ વખતે જોત્યાજીએ તાકીને તીર છોડ્યું; પરંતુ તીર છુટતાની સાથેજ વાઘે પણ પોતાનું માથું જરા ઉંચું કરી લીધું, તેથી તીર આંખોમાં ન વાગતાં જીભમાં પેશી ગયું. જીભે જખમ થતાંજ તે ક્ષણ વાર આમ તેમ આંટા મારી ને પછી જમીન ઉપર આજોટવા મંડ્યો. તીર પોતાના પંજા વડે જીભમાંથી તેણે કાઢી નાંખ્યું, તો પણ તેનું પાનું જીભમાં પેશી રહ્યું અને નિકળ્યું નહિ, માટે તે ત્રાસ પામીને ફરીથી તેની તેજ જગાએ પાછો આવીને ઉભો રહ્યો. જીભ બહાર કાઢતી હતી, તેમાંથી રક્ત ધારો મ્હોઢામાં વહેતી હતી, તેથી મ્હોઢામાંનું ફીણ અને જીભનું લોહી એકઠું મળીને જમીન ઉપર ખાભોચિયાં બજવા લાગ્યાં.

અહિં ત્રણેની દશા ગુહામાં પ્રત્યેકક્ષણે વધારે વિકટ થતી ગઈ. ગુહાનું નાકુ આંતરી વાઘ ઉભેલો તે આમ કે તેમ જરા પણ ખસે નહિ. ત્યાં આંગા નાંખીનેજ બેઠો, ગમે તે થાઓ, પણ ત્યાંથી તે હાલવાનોજ નથી, એવો નિશ્ચયાત્મક જણાયો. જો કદાચ પથ્થરને એક કોરે ખસેડીને તેને અંદર આવવા દઈએ તો ત્રણે જણાનાં સોએ વર્ષ તેજ ધરીએ પૂરાં થઈ જાય, એવો ભેગ હતો. છેવટે સંભાળરાવે નિશ્ચય કર્યો કે, પથ્થરને એક કોરે કરીને આ ખીજવાયેલા પટ્ટાની સાથે બે હાથ કરીએ પછી જ થવાનું હોય તે થાઓ. ત્રણેના હાથમાં તલવારો તો હતીજ, પણ ડોળા ફાડીને જૂએ તોપણ કાંઈ દેખાય નહિ, એવું તે વખતે અંદર અંધારું હતું. અને વળી તે જગા પણ ઘણી નીચી હતી. તેથી ત્યાં તલવારનો હાથ બરોબર રીતે કરી શકાય તેમ નહોતું. માટે બહાર નિકળીશું તો ત્રણમાંથી પાર પડતાં પડતાં છેવટે એક જણતો બચશે ખરો.

એસાજી ફર્જદ પ્રથમથીજ દૂર જઈ ઝાડ ઉપર ચઢી બેસીને ત્યાંથી ગુહાપાસેનો તમાશો જોતો હતો. તેના ત્રણે સોબતી અંદર અંતરાઈ પડ્યા છે, અને વાઘ બહારથી તેમને હરાન કરે છે, તેવામાં તે છાનો માનો ધીરે રહીને ઝાડ ઉપરથી ઉતરીને ડુંગર ઉતરી પડ્યો. ડુંગરાની તળેટીમાં પહોંચ્યા પછી તેનો ઘોડો ઝાડે બાંધેલો હતો, તે ઉપર સ્વાર થઈને બાકીના બીજા આસામીઓ પાછળ રહ્યા હતા, તેમનો શોધ કરતો કરતો તે આવ્યો. તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે, આ ત્રણ જણા વાઘભાઈના સપાટામાંથી બચવાના નથી, જો તેમ થશે તો અમારા બંનેના મનનો જે હેતુ છે, તે

સહજ રીતે પાર પડશે. એવું તે મનોરાજ્ય ચલાવતો ચલાવતો રસ્તો માપતો હતો.

અહિં ગુહાના મ્હોટા આગળ જે પથ્થરો અડાવી રાખ્યો હતો, તે સંભાળ-રાવ કાઢી નાંખવાની તૈયારી કરતો હતો, તે વખતે જોત્યાજીરાવે કહ્યું કે, “મહારાજ, મ્હને એક યુક્તિ સૂઝી છે, મ્હારી પાસે એક બારીક રેશ-મી દોરી છે. તેનો ગાળો કરીને તે વાધના ગળા ઉપર ધીરે રહીને નાંખી જોઉં. તેથી ગળે શંસો લાગીને કદાચિત વાંધ મરશે પણ ખરો. શંસો નાંખવાનું કામ મ્હને આવડે છે, ઘણી વખતે એવી રીતે મેં ઘણા સાવજો મારી પાડ્યા છે. આ એક ઉપાય છે, તે કરી જોઈએ. સધાશે તો ખરો.

સંભાળરાવ—હટ, હટ, આ વાતતો મ્હને જરા પણ પસંદ નથી. વાધ પણ બધા જનાવરોનો રાજ છે, તેનો આવા કપટથી ધાત કરવો તદ્દન નામદ અને અધમતાનું કામ છે. મ્હોટાએ મ્હોટાને મ્હોટા ઉપાયથી જ હણવો, તેને મારવા માટે આવી કપટ ભરેલી યુક્તિઓ નીચ હોય તેજ વાપરે. અમારા સરખાએ એવી નીચ યુક્તિઓ વાપરવી શોભતી નથી. વળી, એ ધાત બનવી એપણુ અશક્ય છે. વાધના ગળામાં બસબર શંસો નાંખવાનું તારાથી શી રીતે બની શકશે ?

જોત્યાજીરાવ—મહારાજ, આપના જેવા મ્હોટા લોકોએ તેમ કં-રવું હાજે નહિ. પણ હું એક આપના જોડા ઉચકનાર હલકો માણસ છું, તેથી મ્હને આ માટે કોઈ ખોટું કહેનાર નથી, આપનો જરા હુકમ થાય તો એ કામ એક વખત હું કરી જોઉં. “ગાજરની પીપુડી વાગી તો વાગી, નહિ તો કરડી ખાધી.” કોળને પાંજરામાં ધાલવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે અબધડી વાધને ગળે શંસો ધાલી દેખાડુ છું, જુઓ.

વાધ આ જંગલનો રાજ છે, તેને આવા નીચ ઉપાયથી મારવાનો મત્ત કરવો, એ અતિ નિંદ્ય કર્મ છે; એવા ઉચ વિચારો પ્રથમ સંભાળરાવના મ્હોં આગળ મૂર્તિમંત બડ થયા, પણ જોત્યાજીની ત્રિવલ્લી આગળ તેવું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. તેથી તાર્ધલાજે કચવાતા મનથી તેણે પરવાનગી આપી. તે મળતાની સાથેજ ગુહાના ઉપલા ભાગમાં પથ્થરની અને ગુહાની વચ્ચે જે જગા હતી, તેમાં ચઢને દોરી બહાર નાંખી, વાધના ગળામાં શંસો નાંખવાનો છલાજ કર્યો. તે દોરી બહાર આવતાંજ વાધે એક મોટી ગર્જના કરી અને બહાર આવેલી દોરી દાઢમાં ધાલીને એક છલંગ મારીને બીજી બાજુ પડ્યો. એક આચકો મારતાની સાથેજ જોત્યા-



જના હાથમાંની બધી દોરી બહાર ખેંચાઇ ગઇ. આ પ્રમાણે કાઠક વખત બચાવના કામમાં ઉપયોગી થઇ પડવા જેવું જોત્યાજી પાસે એક સાધન હતું તેપણ નષ્ટ થયું !

સંભાળરાવ—બસ થયું હવે, આપણે મારવું, મરવું એજ બાકી રહ્યું. એકતો તેણે બહાર પેરાં ભરતાં ભરતાં ભૂખે તરસે મરી જવું, અને આપણે અંદરના અંદર ભૂખે મરવું. અને બીજું, તેને અંદર આવવા ન દેતાં આપણા શરીરમાં જેટલું જોર હોય તેટલું તેને દેખાડવું. આ બીજી યોજના કરવામાં એટલુ સારું છે કે, તે એકલો છે, અને આપણુ ત્રણ જણ છીએ.

અન્ને ચાકરો—પણ તેને અંદર આવવા દેવામાં અમન એ વાતો અનિષ્ટ લાગે છે. એક અંધારું અને બીજું કે, જગા ધણી નીચી છે. આપણા સામાવાળાને અંદરની આ છાન્ને વાતો ફાવતી આવવા જેવી છે.

સંભાળરાવ—ત્યારે પછી આપણે બહાર નિકળીને મેદાનમાં જઇને દંડ ઠોકીને તેના સામા ચવું, એ મહેનેતો ઠીક લાગે છે.

અન્ને ચાકરો—ત્યારે તો ઠીક. આ કાળના પાંજરામાંથી બહાર નિકળ્યાં ન નિકળ્યા એટલામાંજ તે હસંગ મારીને અમારી ગળચી પકડી ચઢી બેસશે. તેના પાંજરાની અકેકીજ ચપ્પડથી અમે પાણી માગવા પણ રહીશું નહિ. તરતજ અમારે સ્વર્ગનો પંથ પકડવો પડશે.

વળી પાછી જોત્યાજીએ બીજી એક મુક્તિ કાઢી વાધનાં બન્ને બન્ધ્યાં અંદર છે. તેને ગળે શંસો ધાલીને મારી નાંખી વાધના મ્હો આગળ નાંખવાથી તે બન્ધ્યાં તેના હાથમાં આવશે, એટલે પછી વગડામાં ગમે ત્યાં જતો રહેશે. આ એક છેવટનો ઉપાય છે. એ કરવું તો સહેજજ છે. પછી રાજપુત્રની સંમતિ મળ્યા બાદ જોત્યાજીએ પોતાની પાઘડી ઉકેલી ને તેને ખૂબ આંબળો ચઢાવી વણીને તેણે તેની એક મજબૂત દોરી બનાવી વાધના બન્ને બન્ધ્યાં એક ખૂણામાં ઉંધી ગયાં હતાં, તે ધણાં નહાંનાં, તથાપિ ગમે તેવાં તો પણ વાધનાં બન્ધ્યાં હતાં. તે જગતાં હોય તો એકદમ હાથ અડકાડવાદે તેવાં નહોતાં, પછી ગળે શંસો ધાલવા દેવાની તો વાતજ શી કરવી ? ધક્કા મુક્કી કરીને વાધ જરા પર્યરા આમળથી ખસ્યો એટલે અંદરની બાજુએ પર્યરાને બરડાવું જોર દઇને એકલો સંભાળરાવ ઉભો રહ્યો. અને જોત્યાજી તથા પિલાજી તે બન્ધ્યાંઓને સ્વધામ પહોંચાડવાની તજવીજ કરવા લાગ્યા, આંબળેલી પાઘડીના વચ્ચોવચ્ચ એક મા-

ના કયો હતો, તે એક બચ્ચાના ગળામાં નાંખીને બે તરફ બે જણા ઉભા રહીને આંબળવા લાગ્યા તેથી તેના ગળાને શંસો લાગી તે બચ્ચું તરફડીને મરી ગયું, તેજ પ્રમાણે તેમણે બીજા બચ્ચાને પણ યમપૂરીમાં મોકલી દીધું. અને પછી તે મરી ગયેલાં બચ્ચાને પથ્થરની ઉપરના બાબોરામાંથી તેના બાપની આગળ નાંખ્યાં. બચ્ચાને જોતાંજ વાધ ગુહાના મ્હોં આગળ બેઠેલો હતો, સાંથી ઉઠીને તે જરા આંધે જઈને બચ્ચાને પોતાના પાસામાં લઈને બેઠો. બાપનુંજ અંતઃકરણ ! બચ્ચાને જોઈને તેની તબીયત ખુશ થઈ. આતંદાવેપથી ખોંખારીને ઘણીજ મમતાથી તેના માથાં કેટલીક વાર સુધી ચાટતો બેસી રહ્યો પણ તે જીવતાં છે કે, મરી ગયેલાં છે, તેની તેને હજીસુધી ખબર પડી નહોતી. થોડી વાર સુધી તો તે કાંઈ હાલ્યાં ચાલ્યાં નહિ તેથી તેણે પોતાના પંજાથી તેમને જરા એમ તેમ કરી જોયાં. તો પણ તેમણે ચૂકે ચાં કાંઈ કર્યું નહિ. તેથી થોડી વાર સુધી તે તેના સામે જોઈને બેસી રહ્યો, સારે તેના સમજવામાં આવ્યું કે, આ બચ્ચાં જીવતા નથી, પણ મરી ગયેલાં છે પછી ઉંચે આકાશ તરફ જોઈને તેણે રૂદન સ્વરે એક મ્હોટી ઓસ પાડી. જડબાની બહાર જીભ કચક લટકતી હતી, અને તેમાંથી સોહી ટંપકતું હતું. શરીથી તે નીચું જોઈને પોતાનાં બચ્ચાં બણી જોવા લાગ્યો. તે વખતે તેની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ હતી.

પછી જેમ જેમ બચ્ચાંના મરણનું દુઃખ ઓછું થતું ગયું તેમ તેમ ક્રોધ ચઢતો ગયો. તે ક્રોધાવેશમાં ગુહાના મ્હોટા આગળના પથ્થરમાં ધડાધડ ધડાકા દેવા લાગ્યો. વચ્ચે જરાપણ અચકાયા વગર તેણે એક સરખી ગર્જના કરવી શરૂ કરી. આ વખતે પથ્થરો ભેસ માત્ર પણ ચરકે નહિ, માટે અંદરની બાજુએ ત્રણે જણ પોતાના બરડા બીંસ દઈને બેઠા હતા, પછી કેટલીક વારે તે ચાક્યા જેવો થઈને પથ્થરથી કેટલા-એક કદમ દુર જઈને બચ્ચાંના મડદાંની નજદીકમાં જમીનને પેટ અડકાડી બેઠો. પછી ગરીબકુ મ્હોટું કરીને તે આકાશ બણી જોવા લાગ્યો. તે જાણે પ્રભુને પોતાપર ગુજરેલી આફતની અરજ કરીને, “હે પ્રભુ, જેણે મ્હારાં બચ્ચાંને મારી નાંખ્યા હોય, તેમનું તું સત્યાનાસ કર,” એમ કહેતો હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. તેની અરજ રૂપ કિકિયારીના પ્રતિ-ધ્વનીથી તે બધો પ્રદેશ ધ્રુજી ઉઠ્યો. પછી તેણે પૂછડી હલાવતાં હલાવતાં તડુકા કરવા બંધ કર્યા. અને તે જે તરફ જોવા લાગ્યો તેજ તરફ સં-

ભાજીરાવની પણ નજર ગઇ, તો બીજો એક વાધ મુઠા બણી ધસમસ્યો આવતો હતો, એવું તેના જોવામાં આવ્યું.

જોત્યાજી—મહારાજ, એ આવે છે તે આ બચ્ચાંની ખચીત માજ હોવી જોઇએ. વાધ કરતાં વાધેણુનો કોષ ધણો ભારે હોય છે, એ હવે શું કરશે, તે કોણ જાણે. એ બન્ને પાછાં જાય ત્યાંસુધી આપણે અહીં છાનામાના બજન કરતાં બેસી રહેવું જોઇએ. બીજો કાંઈ ઇલાજ નથી. તે એનાં બચ્ચાં પાસે આવશે અને તેનાં બચ્ચાં મરી ગયેલાં જાણશે, તેથી તેને દુઃખનો ઉભરો ચઢી આવશે. તે શમ્યા પછી ધણું કરીને પોતાનાં બચ્ચાંને વાધ વાધણુ દૂર લઇ જશે. પછી આપણને બહાર નિકળવાનો વખત મળશે.

સંભાજીરાવ—હું તો આ બંદીખાનાથી છેક કંઠાળી ગયો છું. જો ધણું થાયતો બીજો એક કલાક આ દુઃખ સાંખી સકીશ તેથી જરા પણ વધારેવાર સહન થવાનું નથી. મ્હારી એમ ઇચ્છા છે કે એક વખત બહાર નીકળીને જ્યાંસુધી મ્હારામાં દમ છે. ત્યાંસુધી ચલ કરી જોઉં.

જોત્યાજી—એ વાધણુ આણીપાસ ધસમસી આવે છે. તે આવી પહોંચ્યા પછી તેનો રંગ રાગ જોઇને આગળ શું કરવું, તેનો વિચાર કરીશું, હવણાજ બહાર નિકળીને તેના ઉપર હલ્લો કરી જવાથીતો આપણુ ત્રણે જણુ તેના ભોગ થઇ પડીશું.

સંભાજીરાવ જોકે, ઉદ્ધત અને ઉતાવળિયો હતો. પરંતુ જોત્યાજી કાંઈ સારી સલાહ આપે તો તે વખત પર સાંભળતો હતો. તે ચાકર ચતુર અને ઇમાની છે, એવી તેની ધણી વખત ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી. જોત્યાજીએ ઉપરની વાત તેને કહી, તેથી તે સ્તબ્ધ બેસી રહ્યો.

પોતાના બચ્ચાંને મળવા માટે વાધણુ છલંગ પર છલંગ મારતી ધસમસી આવી બચ્ચાં તેના બાપની નજદીક પડેલાં જોઇને તેને માતૃ-પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. પણ તેમને હમેશ મુજબ હોડતાં સામા આવીને કાંઈ એલ કર્યું નહિ કે, ધાવવા મંડ્યા નહિ. ત્યારે તેની ખાત્રી થઈ કે, તે જીવતાં નથી, પણ મડદાં થઇને પડ્યાં છે.

પછી તેના શોક અને સંતાપનું પૂછવું શું ? પાસેજ એક મ્હોટું ઝાડ હતું, તેના ઉપર તેણે એકદમ છલંગ મારીને તેના થડીઆને ધબા ધબ ઠોડીને તેની બધી છાલ તેણે ઉખેડી નાખી. અને વાધની સાથે તે પણ કચણા મય સ્વરથી ધણીજ ખુબો પાડવા લાગી. પછી જે મુઠામાં તેનાં

બચ્ચાં હતાં તેના બણી તેની નજર ગઈ કે, તરતજ તે બાળુએ તેણી તલપ મારી. તેનું મ્હોઢું ફીણ ફીણ થઈ ગયું હતું. ગુહાનો રસ્તો અંદરથી બંધ કરેલો છે, તે જોઈને તે ઘણીજ ખીજવાઈ ગઈ, ને તેના નજદીક આવીને આમ તેમ આંટા મારવા લાગી. વળી એટલામાં એક ઝાડ હતું તેની સાથે કુસ્તી કરીને તેની તમામ છાલ ઉપેરી નાંખી. આ પ્રમાણે સાસુની રીસ વહુના ઉપર ઠાઠવા જેવું કરીને, ફરીથી ગુહાના મોઢા ઉપર ઢાંકેલો પથ્થર હતો તે સાથે ટક્કરો લેવા લાગી.

આ બાળુએ અહિં એવું ચાલતું હતું, તે વખતે મુએલાં બચ્ચાંની વચ્ચે વચ વાધ આડો પડ્યો, અને પોતાના બન્ને આગલા પગ તેણે તેમના ઉપર નાંખ્યા. પછી માયું જમીન ઉપર ટેકાવી ધીમા અવાજે તે વિકાપ કરવા લાગ્યો. જેણે પોતાનાં બચ્ચાંના જીવ લીધા, તેનું વૈર પોતાનાથી લેવાતું નથી, એ જોઈને વાધણુ ઘણીજ બેબાકળી બની ગઈ. પછી થોડીકવારે ચિત્ત ટેકાણે આયા પછી તે ફરીથી વાધ પાસે ગઈ, અને વળી પોતાનાં બચ્ચાંના મરદાંતે આમતેમ ફેરવી જોયાં, તેથી તેને એમ લાગ્યું કે હવે તેની કાંઈ આશા નથી, તે ઉપરથી તેણે તેમાંનું એક પોતાના મ્હોંઢાવતે પકડીને બીજી બાળુએ એક ઘણું ઘાડું નંગલ હતું. ત્યાં લઈ જવાને નિકળી. પછી બીજી રહ્યું તેને વાધ પોતાના મ્હોંઢામાં લેઈને વાધણુની પછવાડે તરતજ ચાલતો થયો. ત્યારબાદ કેટલીકવારે દૂર ગર્જના થયેલી ગુહામાં સંભાળરાવ વિગેરેના સાંભળવામાં આવી. બહાર નિકળવાને આ જોગ સારો છે, એમ ત્રણેજણુ વિચાર કરવા લાગ્યા ત્યાર પછી તેમની શી ગતિ થઈ, અને સંભાળરાવ ઉપર કેવું પ્રાણુ સંકટ આવી પડ્યું, તે વાતનું આગલા ભાગમાં વર્ણન કરવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

“ અતિ સર્વત્ર વર્જયેત. ”

“ ધણું કરીએ, તે થોડાને માટે ”



ને વાધ વાધણુ પોતાનાં મરેલાં બચ્ચાંને મ્હોંઢામાં ઘાલીને વગડામાં દૂર નિકળી ગયાં. ત્યાં સુધીનું વર્ણન પાછલા ભાગમાં અમે કરી ગયા છીએ. હવે આગળ ઉપર શું બન્યું, તે જુઓ.

**જોત્યાણ**—આપણા ઉપર આવેલું સંકટ આટલેથી પત્યું, એમ સમજીશી નહિ. હજી વધારે બીકતો આગળ ખીંજ છે. આ જનાવરો પોતાના મનમાંનો દ્રેષ, કદી વિસરતાં નથી. તેઓના મનમાં ચોક્કસ ઠસી ગયું છે કે, આપણાં બચ્ચાંઓનો પ્રાણ લેનાર લોકો આ ગુહામાંજ બરા-એલા છે. એટલા માટે આ જગા મૂકીને તે ધણું દૂર જાય એમ લાગતું નથી. તેમની હોંશિયારી આગળ આપણુ માનવી જાતની હોંશિયારી કાંઈ પણ કામની નથી. અહિં આવીને તેમને ચીડાવાનું કારણ પહેલું આપણે ઉત્પન્ન કર્યું છે, હવે જે બનવાનું હશે તે બનશે.

**પિલાણ**—પણ, જોત્યાણરાવ, તેમની ગર્જના ઉપરથી તે ધણું દૂર નિકળી ગયેલાં હોવાં જ્ઞેષ્યે, એવું લાગે છે. તો પછી બહાર નિકળવાને આટલા બધા બીહો છો શું કામ ?

**જોત્યાણ**—ગર્જના ઉપરથી તે દૂર ગયાં છે, એમ લાગે છે ખરું, તોપણ તે મનમાં લાવશે તેજ વખતે આ ઠેકાણે ખડાંજ છે, એમ સમજજો. આ ઘાતકી જનાવરોમાં કેવી કેવી ટેવ હોય છે, તેની મને બરાબર ખબર છે. તેઓએ અહિંથી જન્મને શું કર્યું હશે, તે સાંભળો. બચ્ચાંને લઇ ગયા પછી તેમને એકાદ બખોલમાં કે ઘાસમાં ઘાલીને તેના ઉપર સૂકાં પાંદડાનો ઢગલો કરી તેમને ઢાંકીને તે ઉભે રસ્તે આપણી તપાસ કરતાં કરતાં આવતાં હશે. તેમને જાહેરમાં ગાઉ દૂરથી માણસની ગંધ આવે છે. તે ગંધ કેણી પાસથી આવે છે, તે સુમાર ઉપરથી માણસ કંઈ બાળુએ

છે, એ વાતનું તે ધોરણ બાંધે છે. તેવા જનાવરોને ભૂત થાપ ખવરાવી નાશી છૂટવાની તો વાતજ સમજશો નહિ.

**સંભાળરાવ**—(હઠી ઉભો થઇને હાથ પગ અકલાહ ગયા હતા તેને લાંબા હુંકા કરી ખખેરી સાફસુફ કરીને) તે આપણા ઉપર ચાલી આવશે તો તલવારની કરામત હું હવણાંને હવણાં તેમને દેખાડી દમશ આ બંદીખાનામાં હવે બેસી રહેવું કામનું નથી અહિં અજવાળુ નથી, તેમાં લાંબી પહોળા અને હંચી જગા પણ જોઇએ તેવી નથી કે, તેની સાથે બે હાથ કરી શકાય. એમને એમ અહીં બેસી રહીશું તો જુરી જુરીને મરવાનો દહાડો આવ્યો એમ સમજાવે. માટે એક વખત બહાર નિકળ્યા કે, ચારે બાજુ જોઇએ તેવું અજવાળુ અને ખરે ખરી ખુલ્લી જગા મળશે, એટલે પછી પૂછવું શું? આપણા બહાર નિકળવાથી બચાવ માટે સદરહુ બે બાબતો ઘણી ઉપયોગી થઈ પડશે. કેમ પિલાળ ? ખરંકની ?

**પિલાળ**—મહારજ, આપ કહો છો તે ખરું છે. અહિં બેસી રહેવાથી પરિણામ કાંઈ સાઈ લાગતું નથી બે સંકટ સાથે આવીને ઉભાં રહે તે વખતે જે થોડું લાગતું હોય તેનો સ્વિકાર કરવો, એજ હદાપણુ ભરેલું છે, અત્યારે બંને વાઘ ઘણે છેટે છે. આ જનાવરો ભારે કાવાબાજ હોય છે, એવી તેમની કીર્તિ છે ખરી, તથાપિ આપણાં નશીબમાં હશે તો તેમાંથી પણ તેમને ધાપ દઇને આપણે પાર પડી શકીશું. આપણે બહાર નિકળવું એજ સાઈ છે, મહારાજ.

**જોત્યાળ**—ઠીક છે, મહારી પણ ના નથી. બહાર નિકળ્યા કે, એક દમ ડુંગર ઉતરીને નીચે જતા રહીશું. પણ જે બાજુએ તે જાત્રે ગયાં છે, તે બાજુ છોડીને આપણે બીજી બાજુએ થઇને જવું જોઇએ. નહિતો અત્યાચારેજ તેના મ્હોમાં જઈ પડીશું.

**સંભાળરાવ**—પણ અહિંથી જવાનો માત્ર એકજ રસ્તો છે, અને જો કદાચિત બીજો રસ્તો હોય, અને તે રસ્તે આપણે ગયા, તો તુંજ વાઘની હોંશિયારીની વાત કહેતો હતો, તે ખરી હોય તો આપણે ગમેને રસ્તે જઈશું તોપણ કળશ્રુતિ એકજ આવવાની.

આ પ્રમણે વાતચીત થયા પછી ગુહાના મોઢાના આગળ જે પથ્થર મૂક્યો હતો, તે તેમણે એક બાજુએ ધકેલી નાંખ્યો. અને મહા મુસીબને ગુહાના સાંકડા મ્હોઢામાંથી સંભાળરાવ સૌની આગળ નિકળ્યો. તેના

પછી જોત્યાળ, અને જોત્યાળના પછી પિલાળ, એ પ્રમાણે ત્રણેજણ એક પછી એક બહાર નિકળ્યા. બહાર નિકળીને જોયું તો, કોઈ પણ બાજુએ વાઘ વાઘણુ નજરે પડ્યાં નહિં તેમજ થોડી વાર પહેલાં તેમની ગર્જનાઓના પ્રતિધ્વનિ આખા ડુંગરમાં ધ્રુમતા હતા, તે પણ તે વખતે બંધ પડેલા હતા, પછી જો ઝાડ ઉપર એસાળ ચઢી બેઠો હતો તે ઝાડ પાસે સંભાળરાવ આવીને બોલ્યો, “એસાળ હવે નીચે ઉતર.” પણ એસાળ હોય સારે ઉતરે કેની, તે પુન્યશાળી તો પ્રથમથીજ અગિયારા ગણી ગયો હતા. તેથી સંભાળરાવ હસ્તાં હસ્તાં બોલ્યો, “આ ડરકુ સિપાઈ મુઠ્ઠીઓ વાળીને નાસી ગયેલો જણાય છે. તેને રસ્તામાં વાઘનો બેઠો થયો હશે તો, ઘણું કરીને વાઘે પોતાનું વૈર તેની સાથે ચૂકવી લીધું હશે. અને તેનો તેની સાથે મેળાપ નહિ થયો હોયતો તેનો બદલો આપણે ચૂકવવો પડશે. કાંઈ ચિન્તા નથી. તેમના વૈરનો હિસાબ ચૂકાવવાને આપણી તકવારો બરાબર તૈયાર રાખો, અને મ્હારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવો.”

**જોત્યાળ—એસાળ** જરૂર નાસી ગયેલો છે. તેમાં કાંઈ પણ શંક નથી. શુદ્ધાના મ્હોં આગળ આપણે પથ્થર મૂક્યો, સાર પછી પહેલો વાઘ આવ્યો ને પથ્થર સાથે ટક્કરો લેવા લાગ્યો, તેજ વખતે તેને ઝાડ ઉપરથી નીચે ઉતરતાં મેં નજરો નંજર જોયો છે. તે લુચ્ચો ખરો. એના જેવો બીકણુ અને સમયસચકતા વાળો આજ સુધી મેં બીજો કોઈ જોયો નથી.

**સંભાળરાવ—**( હસ્તો હસ્તો ) વાઘની બુદ્ધિ અને શુશુ કાંઈ એવા હોતા નથી.

**જોત્યાળ—**વાઘમાં એટલું ઉઠાપણ હોતું નથી. પણ મેંતો ડાહ્યા માણસની બુદ્ધિ અને ચતુરાઈ વિષે કહ્યું.

**સંભાળરાવ—જોત્યાળ,** તારા આ બોલવા ઉપરથી તારો ધણી મૂર્ખ ઠરે છે. કારણ કે, એકાદુ સંકટ આવે તોપણ તેનાથી ડરીને પોતાનો જીવ બચાવવા માટે નાશી જવાની હિકમત તેનામાં નથી.

**જોત્યાળ—**( કાંઈક મનમાં બડબડીને, નીચો નમી સલામ કરીને, હાથ જોડી ઉભો રહે છે, ) પણ મહારાજ, સિપાઈગિરી અને ઉઠાપણ આ બે વાતો એક બીજાથી તફત જૂદી છે. સિપાઈને સિપાઈગિરી શોભે. તેને ઉઠાપણ શોભતું નથી.

**સંભાળરાવ—**તો પછી જોત્યાળ, તારા કહેવા પ્રમાણે પોતાનો

જીવ \* બચાવવા માટે અમારા જેવા ઉદ્ધત સિપાઈ હોય તેમણે વાધને ખુશીથી મારવો. કાંઈપણ આકું અવળું જોવું નહિ. અને ડાહ્યા લોકોને સિપાઈગીરીની ગરજ નથી, માટે તેમણે મુંગે મ્હોઢે પોતાનું ડોકુ વાધના મ્હોંમાં આપવું અને તારા આ વેદાન્તમાં કહ્યા પ્રમાણે તેણે પોતાના પ્રાણ છોડવા. એજ તારા કહેવાનો ભાવ છે કે નહિ ?

આ ઉપરથી જોત્યાજી જરાક હસીને અદબસર રીત મુજબ મુજરો કરીને ચુપ રહ્યો. તેમાં તેણે એવો ભાવ દેખાડ્યો કે, તમે કહો છો તેજ ખરું છે. આપના આગળ બોલવાની મારી શકિત નથી.

પછી જે રસ્તે યદને તે નિકળ્યા તે રસ્તો છેક સાંકડો અને ખડખડ ચડો હતો, ખે માણસો જોડે ચાલી શકે તેટલો પણ પહોળો નહોતો; તેથી ત્રણે જણે આંધળાની હારની પેઠે ઠોકરો ખાતાખાતા એકની પાછળ એક એમ ચાલતા હતા. ઘણો મુશ્કેલી બરેલો ઢાળ થોડાકમાંજ પતી ગયો. ત્યાં સુધી વાધનું કાંઈ નામ નિશાન નહોતું. દીક થયું. આપણે અહિં સુધી તો આવી પહોંચ્યા, હવે આગળની વાત આગળ છે, એવી એક ખીજ સાથે વાત કરતા હતા, એટલામાં પાછળથી પિલાજીએ જરા નેરથી સિસોટી મારી ધસારો કર્યો. પ્રથમ સંભાળરાવ, તેની પાછળ જોત્યાજી, અને બન્નેની પાછળ થોડેક છેટે પિલાજી, એવી રીતે તેઓ ચાલતા હતા. પિલાજીની સિસોટી સાંભળતાંજ બન્ને જણ અચકાઈ ઉભા રહીને પાછુ વાળી જોવા લાગ્યા, તો પિલાજીના ધસારાનું કારણ તરતજ તેમના જોવામાં આવ્યું. વનરાજ (વાધ) અને તેમનાં પટરાણી (વાધણ) ઝડપથી ડુંગરના પાસવાટે યદને નીચે ઉતરતાં હતાં. તેમણે પોતાના કાન પાછળ રાખ્યા હતા, પૂછડાં ખીજાવેલાં હતાં, અને વચ્ચે વચ્ચે ગર્જના કરતાં હતાં. આ બંધી નિશાનીઓ હુસ્સાની છે, એવું સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. પણ કંવું થું ? હજી ખડખડો રસ્તો પતી રહ્યો નહોતો. તેથી તેમને બૂધથાપ ખવરાવી ખીજે રસ્તે યદને જવાનો બિલકુલ જોગ નહોતો.

અહિં સંભાળરાવે મ્યાનમાંથી તલવાર ખેચી. તેણે પોતાના બન્ને સોળતીને પાછળ રાખ્યા, અને પોતે બધાની આગળ યદને બન્ને વાધ સામે મ્હોટી ધૈર્યતાથી વાટ જોઈ ઉભો રહ્યો. વનરાજ થોડાસેક કદમ આગળ હતો, અને તેમનાં પટરાણી તેમની પાછળ હતાં. છલંગો મારતો મારતો વાધ સુમારે પંદરેક હાથ ઉપર એકદમ આવીને ખડો થયો, ત્યાં ક્ષણવાર અચકાઈને ઉભો રહ્યો. પછી નીચે બેડા જોવું કર્યું, બાદ ચાર પાંચ



હાથ જમીન ઉપર પેટ વડેજ ચાલ્યો, અને ફરીથી બરાબર તાકીને વિજ-  
ળીના ચમકારાની પેઠે સંભાળરાવ ઉપર તેણે એકદમ તલપ મારી.  
સામે સંભાળરાવ પણ તૈયારજ હતો. તેણે નેયું કે, આ સ્વામીનો ઝો-  
ક ધણું કરીને આપણા ઉપરજ છે. પછી વીજળીના કડાકાથી માણસ જે-  
મ કિચિત્ બાજુપર ખસે છે, તેમ ઝટ હલંગ મારીને એક બાજુએ તે  
ઉભો રહ્યો. તલવાર તો ઉગામેલીજ હતી. વાઘની તલપ નિષ્ફળ જતાંજ,  
એક જબરો સફાઈદાર ધા ધણાજ નેરથી તેણે તેના જડ્યા ઉપર ક્યો.  
જે હાથે કેટલીક વખત કેટલાએક મસ્તી પાડાઓની ગર્દનો ઉડાવેલી હતી,  
તે હાથ તેણે આ વખતે વાઘ ઉપર ધા કરી દેખાડ્યો. ધાથી વાઘનું જડ-  
યુ કપાઈને ગળે પણ મ્હોટો જખમ થયો. તે વખતે વાઘ ધાબરો થઈને  
મ્હોંડું ધસીને પડ્યો, અને કેટલીક વખત આમ તેમ આભોટી તરફથીયાં  
મારીને મરણ પામ્યો. વનરાજની પાછળ કેટલાએક અંતર ઉપર તેમનાં  
પટરાણી બેઠાં હતાં. તેઓ સંભાળરાવની અને તેમનાં પ્રિય સ્વામી વ-  
નરાજની કપાઝપી ચાલતી હતી, તેવું પરિણામ ધણું માઠું આવ્યું, અને  
વનરાજ પડ્યો તે જોઈને તે મ્હોટી ગંજના કરીને આગળ ધસી આવ્યાં.  
વાઘ સાથેની લડાઈમાંથી સંભાળરાવ પૂરો પરવાયો નથી, તેટલામાં  
તો તેણે આવીને તેની જોડે બીડાવ્યાં. સંભાળરાવની છાતી પોતાના પં-  
જાથી દબાવીને તેની ગરદન દાંત વડે જુદી કરવાનો તેનો વિચાર હતો.  
પણ સંભાળરાવે લાગણુંજ તેવું ગળુ દાળીને તેનો શ્વાસોચ્છવાસ બંધ  
કરી નાંખ્યો. તેણે તેને એક હાથને છોટે રાખી, અને તેના મનનો હેતુ  
પાર પડવા દીધો નહિ. વાઘણે સંભાળરાવની છાતી ઉઝાડી લોહી લુ-  
હાણ કરી નાંખી, તોપણ તેવું મ્હોંડું તે પોતાના શરીરથી દૂર રાખી ર-  
હ્યો હતો. પોતાના માલીક ઉપર આવું સંકટ આવેલું જોતાંજ જોત્યાળ-  
રાવે વાઘણની પીડપર પોતાની તલવારનો ધણા નેરથી એક લાંબો લ-  
ચરક નેયો ધા ક્યો. તેની તલવાર મૂળેજ પાણીદાર, તેમાં તે તરતની  
ઉતારાવેલી, અને તેમાં વળી આપણા જોત્યાળ સરખા ખરેખરા જોરાવર  
માવળાનો કસાએલો હાથ ! પછી પૂછવું શું ? ‘ચમડા જાને કુત્તા જાને.’  
એવી વાઘણની દશા થઈ સંભાળરાવને મૂકી દઈને ધા કરનાર તરફ તે  
ક્રોધથી વળવા લાગી, પણ પીડના ધાથી તેનાથી વળી સકાયું નહિ. આ  
ધાથી બરાબર મોકાડાજ કપાઈ ગયા હતા, તેથી પાછા વળીને ધસારો  
કરવાની તેનામાં તાકાતજ રહી નહોતી, ફરીથી તરતજ તેના માથા ઉપર

જોત્યાણએ બોલે એક ધા કર્યો. ઉપર પિલાણએ બોલે ધા કર્યો. એવા એક પછી એક ધા પડનાંજ તે ધનરાઈ જમને નીચે પડી તેના શરીરના બીજા ભાગે ઉપર બોજ કેસલાએક ધા કરીને તેમણે તેને દાર કરી. પણ આણીપાસ સંભાણરાવની પણ વાવણે બરાબર ખબર લીધી હતી. તેની છાતી અને હાથમાંથી લોહીની ધારાઓ વહેતી હતી. તોપણ તે મરેલા વાવના જોડાને જોતો ઉભો હતો. સંભાણરાવને થયેલા જખમો ઘણા ભયંકર હતા. તેમાંથી બહાર ત્રણેર લોહી ગયું હશે. આ જખમોથી સંભાણરાવ બચશે કે નહિ, એવી તેના સાકશેને ધારતી પેશી ગઈ હતી.

પહાડમાં રહેનારા માયાળાંઓને વનકહીના ઔપધોની સારી માહિતી હોય છે. જરા આમતેમ રખડીને જોત્યાણએ એવા જાતની વનરૂપિની જાગરડી આણી તેને એક નીચે પડેલા પથ્થર ઉપર બારીક વાટી, અને તેનો તેણે તમામ જખમો ઉપર લેપ કર્યો તેથી લોહી વહેતું હતું તે તૂટજ બંધ થઈ ગયું. પીગ થતી હતી અને લાલ બળતી હતી, તે કાંઈક ભાગે ઝાંછી થઈ, પછી તેને તડકો ન. લાગે માટે તેને ઝોલાડવા સાર એક મ્હોટી છત્રી તૈયાર કરી. તે એવી રીતે કે તેમણે એક વાવનું ચામડું ઉઢેલીને જંગલમાંથી ચાર સોટા કાપી આણી વેલાથી બાંધીને તે ચામડું ઉપર ઢાંક્યું, અને તે છત્રી નીચે તેના ઉપર ધરી. પછી એ બાળુ તરફ એ જાયના ટેકાના આશ્રયથી જમ તેમ કરીને તેઓ ડુંગર ઉતરી નીચે આવ્યા.

ડુંગરની તળેટીમાં જઈ પહોંચ્યા પછી ઘોડા ને ઠેકાણે બાંધ્યા હતા સાંજ ઉભા હતા, તે ઘોડા ઉપર બેસીને જવાની સંભાણરાવનામાં શકિત નહોતી, માટે જતી વખતે પાછળ મૂકી ગયેલા લોકોની શોધ કાઢતો પિલાણ ઘોડા ઉપર બેસીને આગળ નિકળ્યો. એક એ ગાઉ ઉપર તે ચિકાર કરતા હતા. સાં તેમનો પિલાણને મેળાપ થયો. તે ટાળામાં એસાણ ફર્જંક પણ હતો. તેણે ડુંગર ઉપર આપણા સોબતી બારે સંકટમાં આવી પડ્યા છે, એ વાત બીજાઓને બિલકુલ કહી નહોતી. તે વાત તેણે તદ્દન છાપી રાખી હતી. પિલાણએ બંધી મંડળાને સંભાણરાવની અવસ્થા કહી. તે વખતે એસાણને તદ્દન હર્ષ વાયુ થયો. હવે અમારો હેતુ જલદી પૂર્ણ થશે, એવી તેને આશા પડી. તેનો ચહેરો આનંદથી તેજદાર દીસવા લાગ્યો, અને છાતી ધ્રુવી ગઈ. પણ તેટલામાં

તો પોતે સાવધ થઈને પેટમાં હર્ષના ઉભરા આવતા હતા, તે તેણે જેમ તેમ કરી દબાવી દીધા. અને પછી સંભાળરાવ માટે થોડીસેક દિલગીરી બતાવવા જેવું કરીને તે બીજા સોમતીઓની સાથે તેમની તરફ જવા નિકળ્યો, સાં તાજા વ્યાધ્યર્થ ઉપર રાજપુત્રની સ્વારી ઉઠકારા મારતી પડી હતી. તોપણ એશાળ નજરે પડતાં જરાક હસવા સરખું કરીને,

સંભાળરાવ—એશાળ, આ મહારા શરીર ઉપર ઉઠરડા કેવા પડ્યા છે, જોયું કે ? તું મહારા કરતાં અકલ્પ બાજુ ખરો. તારી પેઠે હું પણ એકાદ ઝાડના ઉપર ચઢી બેઠો હોતો મહારા ઉપર આજે જે ગુજરી છે, તે પ્રસંગ આવત નહિ. હવે આ જખમો સારા થવાને કાંઈ નહિતો મહિનો પંદર દહાડા તો જોઈએજ. સાં સુધી આપણો શિકાર બંધ પડ્યો. તોપણ તેનાથી કાંઈ એટલું બધું મને જોડું લાગતું નથી પરંતુ તારી બહેનને મળવામાં તેટલા વખતનો અંતરાય પડશે, તેથી મને બહુ જોડું લાગે છે. પણ હું મળ્યા સિવાય કેમ રહ્યો છું. તેનું કારણ તેના જખમમાં આવશે, તેથી તે મહારા ઉપર રીસે બરાશે નહિ, એવી મહારી ખાત્રી છે.

એશાળ—મહારાજ, જ્યાં સુખ છે ત્યાં દુઃખ પણ છે. આપની આવી અવસ્થા થયેલી અંબાળને આપમાં જે ખરાં હિતસ્તી માણસો હશે, તેને જોડું લાગ્યા સિવાય કેમ રહેશે?

સંભાળરાવ—તો પછી તે માણસો મહા મૂર્ખ છે, એમ હું સમજીશ. શિકારના કામમાં આવાં બિંદો આવવાનાંજ. પણ તેમાંથી હું બચ્યો, એજ વાત તમારે સારી માનવી જોઈએ. તે મટશે એટલે હું પાછો શિકારની વાતથી ડરી જઈને પાછો હું, એમ સમજીશો નહિ. ફરીથી કમ્મર ફરીને શિકાર કરવા જવાને મહારી તૈયારીજ છે, એમ સમજજો.

પછી સાંને સાં એક ડોળી જેવું વાહન તૈયાર કર્યું, તેમાં સંભાળરાવને સવારીને તે ડોળી ઉચકીને ધીરે ધીરે તેના બાપની પાસે પુને લઈ ગયા. તેનો વિશ્વાસુ હજુરી જોત્યાળ કેસકર ડોળી સાથે આવતો હતો. પોતાના માલીકને તરસ લાગે કે, મ્હોં આગળ પાણી ધરે, જૂખ લાગે કે, બાવાનું ધરે, એવી રીતે તેણે તેની વાટમાં ધરના માણસ કરતાં પૂછી જાણતી બરદાસ્ત કરી હતી. ધિમાની ચાકર પોતાના માલીકનું કેટલી બધી કાળજીથી રક્ષણ કરે છે, એ બાબતનો જોત્યાળ એક દાખલો છે. ઝાડ

પાલાના ઔષધથી સંભાળરાવને થોડો ઘણો આરામ થયો હતો ખરો, તથાપિ જંખમોમાંથી રક્તસ્રાવ ઘણો થયેલો હતો, તેથી મુકામે આવી પહેંચ્યા ત્યારે તે તદ્દન થાકી ગયા જેવો થયો હતો. અને આઠ દશ દહાડા તો ધડીમાં તોલા અને ધડીમાં માસા, એવી તેની લથડી ગયેલી તબિયત ચાલતી હતી. તેથી બધા લોક ચિન્તા અસ્ત હતા. પરંતુ આગળ ઉપર ધીમે ધીમે દુઃખનું જોર કમી થઇને તેની પ્રકૃતિ દૂરસ્ત થતી ગઈ. છેવટે તેને સારી પેઠે આરામ થયો.

આની આગળના આખ્યાનને સુરમા રૂપ ગણીને કામના વિકારથી આંધળાં થયેલાં મનુષ્યો અજનં કરીને પોતાનું અધત્વ દૂર કરશે તો પછી બીજું શું જોઈએ ?



### પ્રકરણ ૬ હું

“અધરેષ્વર્યુતં હિ યોષિતાં હૃદિ હાલાહલમેવ કેવલમ્.”

અર્થ:—શ્રીઓના અધરમાં અમૃત છે, પરંતુ તેના હૃદયમાં તો હળા હળ વિષજ છે. ( પેટમાં પાણી ને મ્હોંઠે સાકર. )



ભાળરાવ ખાટલામાંથી ઉઠ્યા પછી ફરીને પેઢેલાંની પેઢેજ એસાણને ઘેર તેની બહેનને માટે ધક્કા ખાવા લાગ્યો. તેની મૂર્તિ તેના મનમાં ક્ષણે ક્ષણે તાદ્રશ્યમાન થવા લાગી. ક્યારે વશ થશે, તેનો તેને પૂર્ણ નાદ લાગ્યો. તેને જોઈશ ક્યારે, તેની સાથે બોલીશ ક્યારે, તેની સાથે હાસિ ક્યારે, અને તેને એકાંતમાં મળીશ ક્યારે, એવા એવા અનેક કુત- મં તેના હૃદયમાં રાત્ર દિવસ ઘોળાવા લાગ્યા.

તુળશીબાઈ સંભાળરાવના જતાં પેઢેલાં તેને વચન આપી ચૂકી હતી કે, તમે જઈ આવશો, ત્યાર પાદ જરૂર તમારી મનોવાંચના પૂર્ણ કરીશ. આ વચન પૂર્ણ કરાવ્યા સિવાય સંભાળ રહેશે નહિ, એવી તેને ચોક્કસ ખાતરી હતી. અને ઘાટ પણ તેવોજ જણાવા લાગ્યો. આપેલું વચન પૂર્ણ કરવાને હવે વાર લગાડીયું, તો તેને દગો લાગશે. એવું વિચારીને તેણે મન સાથે નક્કી કર્યું કે, હવે એ વાત ઝાઝા દહાડા ધાલી ના મુકતાં

તેનો નિકાલ સ્તવર આણવો. પોતાને વશ કરવા માટે સંભાળરાવે જે જે પ્રયત્ન કર્યા, તેમાં તે કિતેજન આપતી ગઈ. તુળશીનાં આ આચરણ પોતાની મનોવાંચના પૂર્ણ થવાના હેતુ રૂપજ સંભાળરાવને લાગ્યાં. પરંતુ જેણે મહારા આપને ગાંધી છે, તેમજ જે મ્હને વરવાનો હતો, તેનું પણ જેણે ખુન કર્યું છે, તેવા ચંડાળના દેહનો અંત લાવીને પ્રાયશ્ચિત ધોવા-આણું મહારી આંખે ક્યારે નેહ્યા, એ તો તુળશીને કિતક ઇચ્છા થઈ હતી. તે તેણે કદિ છોડી નહોતી. જે વનમાટે સાધવી સ્ત્રીઓ પોતાનો પ્રાણ પણ આપવાને તૈયાર થાયછે, તે વન ઉપર પાણી મૂકવાને તે તૈયાર થઈ હતી, તે શા માટે, એ વિષે સંભાળતા સમજવાનાં કંઈ પણ આવ્યું નહોતું.

દાસતરાવ શિરકેનો અને તુળશીનો ઘણા દિવસથી ખરેખરો પ્રેમ બંધાયો હતો. તે પ્રીતિના કારણથી સંભાળરાવ ઉપર દ્રેષ લાવીને દાસતરાવે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખ્યો હતો. સંભાળરાવના બાહુ બળની અને શૌર્યની ખ્યાતિ આખા રાજ્યમાં પ્રસરેલી હતી. બાહુબળમાં તેના જેવો તે એકજ છે, એવું થઈ પડ્યું હતું. તે વખતે દાસતરાવના મનમાં પણ સંભાળરાવની શક્તિ માટે છેક હલકો વિચાર નહોતો, તેથી તે તેને છેડત નહિ, પરંતુ તુળશીના પ્રેમની ખાતર તેણે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખ્યો હતો. તેને પણ સંભાળરાવે ખરેખર કરી નાંખ્યો. સંભાળરાવે તુળશીને તેના પિતા રૂપ જે જખમ કંઠે હતો, તેનો ધા તો હજી રૂઝાયો નહોતો, તેના ઉપર તેના પતિરૂપ બીજે જખમ કંઠે, તેનો દ્વેષાગ્નિ અધિકાધિક ધીકતો ચાલ્યો. લોકોમાં આવરૂ જશે તો ચિન્તા નથી. સંભાળરાવની મ્હાન પ્રત્યે કામવાસના ઉત્પન્ન થઈ છે, એ તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરીને, તેજ રમ્તે ભાઈનો આ ને મહારો ઘણા દિવસનો વેરભાવ છે, તે પૂર્ણ કરીશ. એ હેતુ પાર પાડવા માટે ગમે તેટલું નુકશાન થશે, તોપણ હરકત નથી એવો તેનો નિશ્ચય થયો. સાર બાદ તેનો અને તેના ભાઈનો મેળાપ થયો, તે વખતે તે બન્ને ભાઈ બહેનને નીચે લખેલો વાદવિવાદ થયો હતો.

તુળશીનાં, ભાઈ, આપણા દુસ્મનના હાથે કે ગળામાં કોઈએ મત્રેલો દોરો કે તાવીત તો નથી બાંધ્યું કની? તેના ઉપર નથી તકવાર ચાલતી, કે નથી વાધનું જોર ચાલતું. તેના ઉપર ઘણાજ ઘાતકી પ્રસંગો

આવ્યા, તોપણ તે પ્રસંગે એની મેળેજ નષ્ટ થઈ ગયા અને પ્રદહાદ-  
હની પેઠે તેના ઉપર કોઈનો કાંઈ ધ્યાન ચાલતો નથી હવે શું કરવું ?

એસાજ—બહેન, એટલી બધી ઉતાવળી થઈશ નહિ. સર્વનો વ-  
ખત આવે છે. તેમ તેનો પણ કોઈ વખત આવશે. ચિંતા કરીશ નહિ.

તુળશીબાઈ—આ તારો એનોએ પાડો કેટલાંએ વર્ષથી ચાલુ છે.  
પણ તેનો વાળ સરખો પણ વાંકો થતો નથી. ઉઘટા બધા લોકો તેને ન-  
મતાજ ચાલે છે. હવે આ રાક્ષસને મારવાનો ઉપાય પણ શો કરવો ? પર-  
ભાઈ કાઠ નિકળી જાય તો ઠીક, એ માટે મેં કેટલાક દેવ દેવસ્થાનની  
બાધા આપડીઓ કરી. પણ હજી એક પણ દેવ કળ્યા નહિ. આ કલિયુ-  
ગમાં દેવમાંથી દેવપણું પણ નષ્ટ થયું છે.

એસાજ—બહેન ઉતાવળે એવાં કામ થતાં નથી. આકાશમાં ડો-  
કિયાં કરી રહેલો પહાડ હોય તેના ઉપર પાણીનું દરરોજ અકેકુ ટીપુ પડતું  
રહે તો તેપણ કાળે કરીને ધસાઈ જાય છે, અને તે જગ્યાએ કેટલેક  
દિવસે ખાડો જોવામાં આવે છે. તો પછી આતો માંસ અને હાડકાનો  
ભારો છે. એને મશળી નાંખવાને કેટલી વાર લાગશે ?

તુળશીબાઈ—પણ ભાઈ, આપણે હવે માંખો મારતાં કેટલા દિવસ  
એસી રહેવું ? આ ચંડાળનો જઝદી મિકાલ કરવા જેવો કાંઈ ઉપાય બતા-  
વતો ઠીક. હું તો એ ચંડાળને હતો નહોતોજ જોવાને ઈચ્છુ છું.

એસાજ—મ્હને એક ઉપાય સૂઝે છે. બહેન, તારા ઉપર તેની  
ખરાબ નજર છે, તું તેને ઘણી પ્રિય—(આ બોલતું પૂર થવા ન દેતાં વચ-  
માંજ )

તુળશીબાઈ—માટેજ તેને હતો નહોતો થઈ ગયેલો જોવાની  
મ્હારી ઈચ્છા છે કની ?

એસાજ—એમ એ સાધારણ રીતે મરવાનો નથી. પણ તેને મારવા-  
માં ખૂબી એક રહેલી છે. તને તે જરા પણ પસંદ નથી, તોપણ બહારથી  
તું તેની સાથે મૈત્રી રાખ. તારો તેના ઉપર, ઉપર ચોટિયો પ્રેમ, અને  
તેની તારા ઉપરની ખરી પ્રિતિ, એમાંજ આપણું કામ રજતેલથનાર છે. કેમ  
સમજી ? પણ આ કામ માટે તારે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવાને તૈયાર થવું  
પડશે. એ વાત તારે કબૂલ હોયતો આ કામમાં હાથ ધાલ. નહિતો ક-  
રીને એનું નામ પણ લઈશ નહિ. અને હું પણ મ્હારે રસ્તે ચાલતો થઈશ.

તુળશીબાઈ—ભાઈ હું મ્હારા મનથી જોઈએ તેટલો તિરસ્કાર કરું,

પણ મહારા એકલાના નમાલા દેવથી તેનું શું થનાર છે ? હું માત્ર જન્મારા સુધી મહારે મ્હોટે મેસ ચોપડ્યા જેવું કરીશ, તે ડાઘ પછી લુન્સાશે નહિ.

**એસાજી**—એમ કેમ ? તું નમાલો કહેછે, પણ તેજ દેવ છાતીમાં જન્મેયો ખોશી ધાલવાને હાથમાં જોધએ તેટલું જોર લાવશે. એ શું તે દેવનો થોડો પ્રતાપ છે ?

**તુળશીબાઈ**—સારે શું, તારા વિચારમાં એમજ આવે છે. ચોખ્ખું કહેને કે, મારે બધી વાતે તેને વશ થઇને તેની કામવાસના પણ તૃપ્ત કરવી. પણ બાઈ, તુંજ કહેકે, લોકલાજ અને મનની મરજદતો એક બાજુ પર રહી, પરંતુ આતું વ્યભિચારનું પાપ કર્મ કરવાને મહારી છાતી કેમ ચાલશે ?

**એસાજી**—જ્હેન, આ શું બોલી ? આ અંગણને હતો નહોતો કરવાને જોધએ તેટલો ઉચોગ કરવો જોધએ. એ કામ માટે આબરનું, પૈસાનું, જીવનું, કે પછી ગમે તેનું પણ નુકશાન થાય, તે આપણે શોષવું જ જોઈએ. મહારી લાખો કે કરોડો રૂપિયાની આબર હશે, પણ જેણે આપણા બાપનો અંત આણ્યો છે, અને તારા પ્રિય ભરથારને જેણે મારી નાંખ્યો છે, તે દુષ્ટનો ઘડોલાડવો કરવા માટે મહારી બધી આબર ઉપર પાણી ફેરવવાને આજ હું તૈયાર છું તું હિરોજીની ખરી પુત્રી હોઈશ તો તું પણ આ વખતે પાછી હલીશ નહિ.

**તુળશીબાઈ**—બાઈ, સારે પછી મહારા નામનો દેશડો થશે, તે તને કબૂલ છે, એમ કહે છે ? વાતમાં વચ્ચે પડેડો શું કરવા રાખે છે ?

**એસાજી**—આબર કિંવા બે આબર એ જેની તેની સમજની વાત છે. એકાદ જણ પાસે ઘણું દ્રવ્ય હોય, તે ગમે તેવી રીતે સ્વજાહે વર્તતો હોય તોપણ તેને ચાર લોકમાં સારી રીતે માન મળે છે ? અને જે માત્ર સાઅધારે ચાલે છે, તેને કોઈ આવો એમ પણ કહેતું નથી. અને તેને લુચ્ચા લકજાઓ કરતાં પણ લોક હલકો ગણે છે. અને વળી તેને કોઈ એક ચપટી સરખી પણ આપતું નથી. આવીજ રીતે સ્ત્રીઓના સંબંધમાં પણ જોવામાં આવે છે. આવી આબર મનમાં લાવવાથી આપણું કામ કેવી રીતે સરશે ? જેના પેટે આપણે જન્મ લીધો, તેનો આત્મા ત્યાં હમેશાં તરફડતો હશે. તેટલા માટે આપણે મંડીશું તો જન્મનું સાર્થક પણ કરીશું. જેણે આપણા બાપનો વિના કારણ પ્રાણ લીધો, તેનું તારે હાથે

મેદાન મેદાન થશે તો તું બાપના ઋણમાંથી તો મુક્ત થઈશ, અને તેથી તારી અખંડ કીર્તિ રહેશે. એ આખર શું કાંઈ ઓછી છે ?

**તુળશીબાઈ**—હીક છે, ભાઈ. આ કામ માટે મ્હારું સર્વસ્વ દાન કરવાને મેં મ્હારા મનનો નિશ્ચય કર્યો. હવે માત્ર નિકાલ જટ થવો જોઈએ. પણ, ભાઈ, જે માણસ ઉપર આપણો ખરો પ્રેમ નથી, તેના ઉપર પ્રીતિ છે, એવું દેખાડવા માટે જીવ પર આવશે. એવે માણસ અને હાથ નાંખશે, તે પણ શી રીતે સહન થશે ?

**એસાજી**—એકાદો અસાધ્ય રોગ થયો હોય તો તે મટાડવાને માટે આપણે કડવાં ડેર અને દુર્ગંધી ઔષધો પીએ છિયે; તેજ પ્રમાણે આ જીવન ઉપાય કામે લગાડીને આપણા મનનો રોગ મટાડી શું તો પછી આપણે ખીજ વાતની શી જરૂર ?

**તુળશીબાઈ**—પણ ભાઈ, રસ્તામાં થિક થિકતા અંગારા પાથરીને તેના ઉપર એક જણને સ્વર્ગનું સુખ દેખાડવા માટે ચાલવાને કહેવું, તેના જેવુંજ આ કામ પણ મુશ્કેલ છે.

**એસાજી**—પણ, આ બળતામાંથી પાર પડીને એક વખત સ્વર્ગનું સુખ હાથ લાગી ગયું તો પછી આગળ ઉપર બધી ભાવટ ભાગી જવાની. ત્યાં આનંદ સિવાય ખીજ કાંઈ વાતજ નથી માટે તેનાથી વધારે શું જોઈએ ?

**તુળશીબાઈ**—હીક છે, એ બધું રહેવાદે. હવે આપણે જે ખેલ બજાવવાનાં છિયે, તેમાં તું ક્રિયા પાત્રનો ભાગ લઈશ, તે કહે ?

**એસાજી**—( મુંઝ ઉપર હાથ નાંખીને ) બહેન, તેવો મજેદાર પ્રસંગ માત્ર તું આણી આપ. એટલે તેના કાળજમાં જમણેયો ખોસવાનું કામ મ્હારું છે. પણ એક કાનની વાત બીજે કાને જાય નહિ, એવે ગુપ્ત ઠેકાણે એ કામ થવું જોઈએ.

**તુળશીબાઈ**—કબૂલ, તે કામ મ્હારી તરફ આવ્યું. આ ચંદાળનું આપણે વૈર લઈએ છિયે કે નહિ, એ જોવાને આપણા પિતા ઉપર ઉભા રહ્યા છે. તેમની વાસના પૂર્ણ થયા વગર તેમની ત્યાં ગતિ થશે નહિ. તેમનાં ઉદ્ધાર કરતાં મ્હારી આખર શી ખિસાતમાં છે ? આજ સુધી જે આખર જીવના કરતાં પણ વધારે સાચવી છે, તેના ઉપર મ્હારા બાપને માટે મેં આજ પાણી મૂક્યું, એમ સમજ.

આ પ્રમાણે એસાજી અને તુળશીબાઈનો ઠરાવ થયો. તેમના દુહ



કાવતરામાં બે મુસલમાન સામિદાર બન્યા. તેમની કથા પ્રથમ અત્રે દુકામાં કહી નહયું, તે આગળના કથા ભાગને સંબંધ બરાબર સમજશે.

દિલ્હીના ખાદશાહ ઐરંગઝેબે શિવાજીરાવનો અને તેમના રાજ્યનો નાશ કરવાનો ધણી મુદતથી ઉદ્યોગ ચલાવેલો હતો. પરંતુ તે કામમાં તેને આજ સુધી કશું મળ્યું નહોતો. તેણે તેના ઉપર જે જે સરદાર મોકલેલા તે બધા હાર ખાધને રોદધ રોતા તેના બહુ પાછા ગયેલા હતા. શિવાજી દિનપ્રતિ દિન બળવાન થતો ગયો, તેથી ઐરંગઝેબને બારે ચિન્તા થવા લાગી. તે ઉપરથી શિવાજીરાવના રાજ્યમાં અંદરબાને કાંઈ તોફાન કે કંઈ શિતુર થાય તો ઠીક, એવો તેણે વિચાર કર્યો. ખાદ તેની પાસે તકરીબખાન કરીને એક પદાણુ સરદાર હતો. તેને બોલાવીને તે કામની તેણે તેને સુપરત કરી. અને શિવાજીરાવના રાજ્યમાં, દરબારમાં, તથા કુટુંબમાં તેમનાં જે કાંઈ શુદ્ધિદો હોય તે શોધી કાઢ્યાં; તેના દુશ્મન હોય તેને મેળવી લેવા; અને ત્યાં ને ત્યાં તેના કુટુંબનો નાશ કરવો, અંગર જે બને તો તેના કુટુંબમાંથી જે માણસ હાય લાગે તેને ત્યાંથી જીવવું પકડી લાવવું. આ કામ માટે જે ખર્ચ થશે તે દિલ્હી સરકારમાંથી મળશે, પણ પથ લઈનેજ પાછા આવવું, કામ ફત્તે થવાથી તમને વંશપરંપરાની એક જહાગીર આપીશું, એવું આશ્વાસન દઈને મોટી મોટી આશાઓ દેખાવીને તેણે દક્ષિણ તરફ ખાનને રવાના કર્યો. તકરીબખાને પોતાની સાથે કેટલાક હોંશીયાર માણસો લઈ લીધા હતા. તેનો છોકરો ઇબ્રાહીમખાન નામનો હતો, તેને પણ તેણે પોતાની સાથે લીધો હતો. પછી વેપ બદલીને તે બન્ને પિતાપુત્ર શિવાજીરાવના રાજ્યમાં ફરતા હતા. આમ ફરતાં ફરતાં ધણાં વર્ષ વહી ગયાં, તોપણ તેઓ જે કામનું બિંદુ ઝડપીને આવ્યા હતા, તે કામનો કાંઈ પણ ઘાટ બેઠો નહોતો. શિવાજીરાવના રાજ્યમાં ઉત્તમ પ્રકારનો બંદોબસ્ત હતો. તેની રૈયતમાં એક્યપણું ધણુંજ જોવામાં આવતું હતું. તેના લશ્કરી સરદારો અને સિપાઈઓ ધણાજ ઈમાની અને શરા હતા. તેના રાજ્યમાં રૈયતને કોઈ પણ પ્રકારનો યતિકચિત પણ ત્રાસ નહોતો. ન્યાય, મુલકી, ફોજદરી અને ખાસ હજુરના મસલતી વિગેરે ખાતાં ધણાજ ઉત્તમ પ્રકારે ચાલતાં હતાં. દરેક ખાતાના કામદારો પોત પોતાના કામમાં દક્ષ અને હોંશીયાર હતા. બધી વાતે ઉત્તમ પ્રકારની બ્યવસ્થા હોવાને લીધે તેની તમામ રૈયતને, આપણે રામરાજ્યમાં વસીએ છિયે, એમ લાગતું હતું. આવા રામરાજ્યમાં

ચત્રની આંચ શી રીતે બોળાય? તકરીબખાન અને તેના સાથીએ અનેક પ્રકારના વેપ લઇને ભટકતા હતા. પરંતુ તેમનો કોઈ પણ વાતે પત્તો ખાધો નહોતો. બિડુ ઝડપ્યા જોયું કાંઈ પણ કામ થવું જોઈએ નહિતો બાદલા-હની કફા નજર થશે, માટે તકરીબખાને શિવાજીરાવ ના કુટુંબમાં કાંઈ પણ ગૃહસ્થિત્રો પાડવાનો ઉદ્યોગ ચલાવ્યો. સંભાજીરાવની મનસ્વી રહેણી કરણીને લીધે તે ઉદ્યોગમાં તેને કાંઈ પણ યશ મળશે, એમ લાગ્યું. તથાપિ શિવાજીરાવ જીવ્યા ત્યાં સુધી તેનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. એવું હવે પછીની હકિકત ઉપરથી અમારા વાંચક વૃંદની ધ્યાનમાં આવશે.

એસાજ સંભાજીરાવનો હિતશત્રુ છે. તેથી તેના ઉપર અંદર ખા-નેથી દ્વેષ રાખે છે, એવી તકરીબખાનને ખાતમી મળી, સ્વારથી એસાજ સાથે તેણે પરિચય કરવા માંડ્યો. બન્નેનો ભવિષ્યનો હેતુ એક હોવાને લીધે તે ઉભયતામાં ઘણી ઝડપથી મૈત્રી બંધાઈ ગઈ. ગમે તેવો પ્રસંગ આવી પડે તોપણ એક બીજાથી છૂટવું નહિ, એવાં તેમના વચ્ચે સમસ-ગરાં થયાં. અને છેવટે સંભાજીરાવને મારી નાંખવાનો એસાજ અને તુળશીનો નિશ્ચય થયો હતો, તેમાં તેઓ પણ સામીલ થયા. એક જણના બે વૈરી હોય, અને તે બન્નેની ન્યાત જાત કે ભાત જૂદી જૂદી હોય તો પણ તેઓ સહેજમાં મિત્ર થઈ જાય છે, એવો જગતનો નિયમ છે. તેને અનુસરીને આ પ્રસંગે દાદી અને ચોટલી વાળાને સજ્જડ મિત્રતા બંધાઈ.

આણીતરફ પોતાનો ઘાટ ધરાવનારો અંદરખાનેથી દરો રમાય છે, એ વાતની સંભાજીરાવને જરા પણ ખાંતિ નહોતી. તે હમેશાં બધાની સાથે નિષ્કપટપણે ચાલતો હતો. તેને ખાટલામાંથી ઉઠ્યા પછી સ્વારીમાં ચઢવાનું કે શિકાર કરવા જવાનું કાંઈ નહોતું, તેથી તેનું મન પાછું તુળ-શીઆમ તરફ વળ્યું. જોવો મ્હારો પ્રેમ તેના ઉપર છે, તેવીજ તેની પણ મ્હારા ઉપર ખરી પ્રીતિ છે, એવી સમજથી તેણે તેના ઘેર જવું આવવું જારી રાખ્યું. પછી તે પોતાનો ઘણો ખરો વખત તેનેજ ઘેર ગાળવા લાગ્યો. તેના વગર તેને ક્ષણવાર એન પડે નહિ, એવું થયું. તુળશીએ તેને ખૂબ દાર પીતો કરી નાંખ્યો. તે દારૂના ઘેનમાં ઉત્સુ થઈને હમેશાં તેનેજ સાં પડી રહેવા લાગ્યો. અને તેના મનમાં તુળશીએ એમ ઠસાવ્યું કે, તમે મ્હારા કાળજની કોર અને હૈયાના હાર છો. હું તમને જેટલા ચાહું છું, તેટલા પરમેશ્વરને પણ ચ્હાતી નથી. આવી રીતે તેણે પોતાનાં

મોહબાણુવડે કરીને શત્રુને અને શત્રુના ઘણા ખરા હજુરીઆઓને તંદન મારી પાડ્યા હતા. તે લાગ લાગત ચચ્યાર, આઠ આઠ દિવસ તુળ-શીને ત્યાં પડી રહેવા લાગ્યો. તેણે પોતાના વ્હાલાં માતપિતાને અને પોતાની ધર્મ પત્નીને પણ વિસારી દીધાં.

પણ તુળશીનું બધું તરકટ જોત્યાણના સમજવામાં સારીપેટે આવી ગયું હતું. એ સંભાળરાવ ઉપર જે પ્રીતિ રાખે છે, તે ખરી નથી, પરંતુ લુચાઈગિરીની છે, એવો તેના પેટમાં બરાબર વહેમ આવી ચુક્યો હતો. પરંતુ હજીસુધી આ ઘાટ સંભાળરાવનો ઘાત કરવાનોજ છે, એવું ખાત્રી લાયક તે નક્કી કરી શક્યો નહોતો, તથાપિ તે તેને હમેશાં જાગૃત કરતો, અને કહેતો કે, “મહારાજ, એ ઘણી ખરાબ ચાલનીત્રી છે, એની સોજત આપ મૂઠી ઘો. એના પ્રપંચી પ્રેમે આપના ઉપર ભૂરફી નાંખી છે. પરંતુ આગળ ઉપર આપને પસ્તાવો કરવો પડશે. આપ જરૂર રસાઈજ પડ્યા છો, એવી મ્હારી ધારણા છે. આ મ્હારું કહેવું નકામું છે, એમ સમજીને તરછોડી કાઢશો નહિ. હોંશિયારીથી રહેજો.” આ પ્રમાણે તેના હ-માની ચાકરતું કહેવું તેને કડવું ઝેર જેવું લાગ્યું. તેના આવા કહેવાને કાંઈ પણ ખિસાતનું નાં ગણતાં ઉલટું પોતાના મનથી તુચ્છકારી કાઢ્યું. તોપણ જોત્યાણની સ્વામિનિષ્ઠા એક તિલ માત્ર પણ ડગી નહિ. તે એટલુંજ સમજ્યો હતો કે, આ કાવાદાવાની સેપટીએ આ બોળા અડખંગને પાકો મંત્રી લીધો છે. તેથી તે પોતાના ઘણીનું અતિશય રક્ષણ કરવા લાગ્યો. તે એટલે દરજ્જે કે, પોતાના ઘણીનો અને પોતાનો જીવ એકજ ગણતો, માત્ર કાયાજ જૂદી છે, એમ તે માનતો. આનું નામ ખરી સ્વામિ નિષ્ઠા ! નહિતો, “ચીટૂના ચાકર” પણું બજાવનારની દુનિયામાં ખોટ નથી, તેવા નોકરોના કામ તપાસવા કરતાં નિમકહલાલી જોત્યાણ જેવાનાં કામનું અવલોકન કરીશું તો તેમાંથી આપણે અનેક તરેહની શીખામણો લઈશું. તે આપણને આગળ ઉપર જેવાને મળશે, પણ હાલતો આપણે આ આ-શક માણુક તરફ જરા નજર કરીએ તેઓ હમેશ મુજબ એક દિવસ પોતાના કિડા મદિરમાં રતિ સંગ્રામમાં મરેલાં હતાં, તે વખતે સંભાળરાવે તુળશીને પૂછ્યું.

સંભાળરાવ—( ગમે હાથ નાંખી હડપચી પકડી ) ખ્યારી, તને આજ એક બારીક વાત પૂછતાની છે. ધુસ્સો કરીશ નહિ. તારી મ્હારા

ઉપર ખરી પ્રીતિ છે, એવું જે મહારા મનમાં છે, તે ખરું છે કે, ખોટું ? એટલેજ મને જવાબ દે.

**તુળશીબાઈ**—આશો બાઈ ચમત્કાર ! આજ સુધી તો મને કદિ આવું આવું અવળું પૂછવાનું સાંભરતું નથી. ને, આજજ મને એવી શંકા લાવીને કેમ પૂછો છો ? તેની મનેજ આગળથી કાંઈ શંકા લાગે છે.

**સંભાળરાવ**—જસ હવે, આ પૂછેલા પ્રશ્નો કાંઈ સરળ જવાબ દીધો કહેવાય નહિ. ખરું કે ખોટું, એ બેમાંથી એકજ વાતનો ઉત્તર મહારે જોઈએ છિયે.

**તુળશીબાઈ**—(ધોડીસેક કોપ છુટા કરીને) પણ મહારી પ્રીતિની આપના મનમાં શંકા કેમ આવી ને મહારે પણ જલ્દી જરૂરનું છે, ખરુંજ પૂછું છું તમને મહારા મનના સોગન છે. એવો વહેમ લાવવાનું મહારાથી એવું શું આવળું થયું છે, એ મને ખુલા દિલથી કહેવું જોઈએ.

**સંભાળરાવ**—હાં એ એ, ના ના ના, તેવું કાંઈ નથી, એતો મહારા મનમાં સહેજજ પૂછવાનું આવ્યું, તેથી પૂછ્યું. બાળુ શંકાજ કારણ બાળુ નથી.

**તુળશીબાઈ**—(ફરીથી કોપા વેશનો ડોળ કરીને) તો પછી અમસ્તો અમસ્તો મનમાં વહેમ લાવીને, પુરૂષે સ્ત્રીને હલકી પાડવી એ સારું દેખાય છે કે ? જરૂર કાઢએ પણ મહારા ઉપર દુસ્મનાવટ વાટી છે. તે પિટચાથી આપણી બન્નેની પ્રીતિ જોઈશકાઈ નહિ હોય, માટેજ તેણે આપણા બન્નેમાં વિદ્વ પાડવાની આ ખટપટ કરી છે. એવો રસો તો ચંડાળ છે, તેવું નામ મહારે જાણવું જોઈએ. ને જો નહિ કહો તે હવણાંને હવણાં હું જીવ આપીશ.

**સંભાળરાવ**—(છાતી સરસી દબાવીને) પ્રિયા એ શું વાઈ ? આવી નકામી જીદ લે છે, તેવું તને શું કહેવું ? તારો દુઃખમન થનાર કોણ છે ? તારે માટે મને કાંઈ કહેતો, તે હું ખરું માનુ, એમ શું તને લાગે છે ?

**તુળશીબાઈ**—(આંખમાં આસુ લાવી દુસ્કાં ખાતે ખાતે) “બિ-લોડાનું હસવું, અને જીંદરનો જીવ જાય”. એવું અમારું સ્ત્રીઓનું બન્યું નિર્લજ જિવવું. સ્ત્રીઓ પુરૂષોમાટે પોતાની આખર, આતમજત, અને જીવની પણ દરકાર નકરે, ને પુરૂષોને મન એક નમાલા વસ્ત્ર જેટલો પણ તેનો હિસાબ નહિ. એવા જીવવા કરતાં, **પરમેશ્વર**, મરણ આપે તોપણ સાર. જોને માટે મેં ચાર લોકોમાં ખોટું કહેવરાવ્યું, દુનિયાની કાળાગીરી લીધી, અને પોતાના કુળને કલંક લગાડ્યું, તેનીજ તરફથી જ્યારે આવા હલકા

પડવાનું થાય, સારેજગતમાં જીવીનેય શું સુખ ભોગવવાનું છે? કુમળું કુલ ઉનાળાના તાપથી કરમાઈ જાય છે, પછી તે, વા અને વર્ષાદના સહેજ લાગવાથી ગરી પણ પડે છે, એવીજ પ્રીતિની વાત છે. તે કુલ બાવથી કમી થાય છે અને મનમાં સંશય ખાતાં ખાતાં તેની મેળે તે કરમાઈ જાય છે. જ્યાં બન્નેનું મન એક હોય, અને અસ્પર્શ એક ખીજનો એક ખીજ ઉપર પૂરે ભરોસો હોય ત્યાંજ તે સારી નિવડીને બન્નેને સુખ દાતા થઈ પડે છે.

એવી તેણે ધણીજ મન માનતી રીતે ટીકા કરીનેકહ્યું, સારે મહારા ઉપર એની ખરી પ્રીતિ છે, એવી તેની ખાત્રી થઈ. તેના મનમાં તેની પ્રીતિ માટે સહેજ કાંઈ આવ્યું હતું, તે દૂર થયું. અને પછી તે બન્નેને પહેલાંની પેઠે ખરેખરી જામેલી ચાલી તે એટલે સુધી કે, તેની સોળતથી તે ઘણોજ નિર્માલ્ય થતો ગયો.

વાંચક, આપણા સંસારાચારને ખરાબ કરનાર ખીજો એક પાત્ર હવણું રંગ ભૂમિપર આવનાર છે, તે તરફ આપની દ્રષ્ટિ ફેરવવાની હવે જરા તસ્દિ લેશો.

પ્રકરણ ૭ મું.

“ અનુકૂલેડપિ કલત્રે નીચ : પરદારલપટો ભવતિ.”

અર્થ,—( સંસારમાં ) સ્ત્રી વિગેરે અનુકૂળ છતાં નીચ પુરુષ પરદા-  
રામાં લંપટ થાય છે. ( જોમ સરોવર વિગેરે જળાશયો બરેલા છતાં કાગડો  
સ્ત્રીઓના ઘડાના પાણી બોરે છે તેમ )



નામાં ગોકુળ મથુરાં તરફનો એક કન્યાનિયો સર્વ દુર્ગુણ  
સંપન્ન બ્રાહ્મણ આવી રહ્યો હતો, તેનું નામ કલુષા ક-  
રીને હતું, તે શાક્ટ એટલે શક્તિનો ઉપાસક હતો. મેલી  
મંત્ર શાસ્ત્ર વિદ્યા અને આવડે છે, તેના સામર્થ્યથી હું

જોઈએ તે કરામત કરી ચકું. એવો તેણે પુનામાં ઢાંગ  
મચાવ્યો હતો. તેની સ્ત્રી હતી, તે પણ લોકોનાં મન રાખવાના કામમાં  
ધણી ચતુર હતી. તેને ઘેર મધમાંસનો યથેચ્છ આહાર વિહાર ચાલતો હતો.  
વશીકરણ, યશઃપ્રાપ્તિ, રાજ્યવૃદ્ધિ, વિપુલસંપત્તિ વિગેરે સુખ કલુષા પો-  
તાના મંત્રના જોરથી કરી આપે છે, એવી ગપ સંભાળરાવને કાને  
આવી. રાવ તે રાવજ ? પછી પૂછું શું ? ‘ મરકટને વળી મદિરા પિયે ’  
તેના જેવી અવસ્થા તેમની થઈ. સંભાળરાવ તેના નાદમાં ચઢ્યો.  
\* કંબળના ઘેર રોજ મધ માંસના હવનો થતા હતા. ન્હાના ન્હાના  
પાડાઓને મારીને તેના લીલાને લીલા ચામડા ઉપર બેસીને તે અનુષ્ઠાનો  
કરતો હતો. તેને ઘેર ખૂબ મધપાન કરીને છાકટો બનીને સંભાળરાવ  
તુળશીખાઈને ઘેર જઈ પડતો. જો કંઈ તેને કાંઈ દિતની ક્ષિપ્રામણ્ય  
દેવા જાય તો તે તેને મારવા ધાતો. છેવટે સારા માણસોએ તેને કહેવાનું  
પણ ઊડી દીધું.

સંભાળરાવની ધર્મ પત્ની ચેમુખાઈ કરીને હતી. તેનું અને સં-  
ભાળરાવનું ભાગ્યેજ અને ભોગ જોગે સહેજ કોઈ દહાડો મળતું થતું  
તો તે તેને નાહક દુઃખ દેતો હતો. તે તેની સાથે કોઈ દહાડો મોકળા  
મનથી બેઠ્યો નથી, એટલુંજ નહિ પણ તે આગે દેતો, અને તેના ઉપર  
હમેશાં હરદોડા તરફોડા કરતો હતો. તે તેને કોઈ કાંઈ હાપણની કે ચુકિત-

\* એ કામ કુખજ જાતનો બ્રાહ્મણ હતો, તે ઉપરથી તેને કુંકામાં  
કમળ અતું એટલી જાતનું નામ પણ કહેતા હતા.

ની વાત કરતી તો તેનો ઉલટો ઐર્થ કરીને તેના ઉપર ગમે તેવો આ-  
રોપ મૂકતો હતો, તેથી તે બિચારી સાધી હમેશાં મનમાંને મનમાં બળીને  
રહેતી હતી. સંભાળરાવ તેની સાથે એવી રીતે વર્તતો તેનું કારણ  
એટલુંજ હતું કે, તુળશીનું જેવું શુદ્ધ આચરણ નથી, તેવું તેનું આ-  
ચરણ પણ અંદરખાનેથી શુદ્ધ નહિ હોય, અને એ ગુપ્ત રીતે ખીજી  
તરફ પાપ દૃષ્ટિથી જોતી હશે, એવું તુળશી જેવી ખરાબ વર્તણૂક વાળી  
સ્ત્રીના નિરંતરતા સંસર્ગથી તેનું મન સંશયવાળું થઈ ગયું હતું; તેથી તે  
ખોતાનો પગ કણવાર પણ ધરમાં ટકાવતો નહોતો, અને જે વખતે જૂઓ તે  
વખતે તુળશીની હજુરમાં હાજર ને હાજર, તેજ વાત તેના નિરંતરતા  
હકને નુકશાન કારક થઈ પડી હતી, તે આપણે આગળ જોઈશું.

પ્રિય પાઠક, અન્ય સ્ત્રી પુરુષોની વાત ગમે તેમ હો, પરંતુ લક્ષ્મી  
ગાંડથી ગુંથાએલાં દંપતિમાં નિષ્કપટ પ્રેમ, ઐક્યભાવ, સાંજન્ય વિગેરે સ-  
દ્ગુણો અવશ્ય નિરંતરનો વાસો કરીને રહેલા હોવા જોઈએ. આ બન્નેનો  
પ્રસ્પર એક ખીજનો સંબંધ સુખની વૃદ્ધિમાં અને દુઃખની નિવૃત્તિમાં  
સાક્ષ્યૂત થાય છે. એકનું સુખ દુઃખ ખીજના સુખ દુઃખના ઉપર આધાર  
રાખે છે. એટલા માટે સંસારમાં પરણેલાં સ્ત્રી પુરુષ એક ખીજ જોડે  
શુદ્ધ બાવથી હળીમળીને મીઠાસથી રહેવું જોઈએ. પરંતુ તેવો બનાવ  
ધણે ઠેકણે જોવામાં આવતો નથી. 'વ્યક્તિ તેટલી પ્રકૃતિ' આ કહેવત  
મુજબ બધાંના સ્વભાવ એક સરખા હોતા નથી, તેથી આ જગતમાં અ-  
નેક તહાંઓ અને અનેક દાખલાઓ જોવામાં આવે છે. બન્નેના સ્વભાવ  
એક ખીજ સાથે મળતા આવતા નથી-તેથી તેવા જોડામાં ઉદર બિલાડી  
જેવો મેળ હોય છે. ઘણા ખરા કુટુંબમાં સ્ત્રી પુરુષો મારકુટ, કળ્યા કંઠાસ,  
અને હાડહુડ કરતાં જોવામાં આવે છે. તેમાં હમેશાં એક જાણુનોજ વાંક  
હોય અને ખીજનો ન હોય એમ કાંઈ કહી શકાતું નથી. પરંતુ ધણી  
ધણીઆણીની લઘાઈનો મૂળ પાયો ધણોજ નિર્જિવ હોય છે. ફલાણી વા-  
તમાં ધણીએ મહત્તે પૂછ્યું નહિ, અને ફલાણે વખતે તે મ્હારા સાચું બોલી,  
એવા એવા નજીવા વાંધા રૂપ ટીપાઓ ધીમે ધીમે એકઠાં થઈને વૈરભા-  
વનું એક મ્હોટું સરોવર બંધાઈને સુખને બદલે સળી કરી મૂકે છે. એ  
વાત નિર્વિવાદ છે. પરંતુ એક સંસ્કૃત વિદ્વાન કહે છે કે, 'ન માર્યાયાઃ  
પરં સુખં' એટલે બાર્યા સમાન ખીજનું સુખ નથી. ખરેખરી રીતે જોતાં,  
પરમેશ્વરે જેને સુખડ, કરકસરીયણ અને ખુશ મીઠજી પત્ની આપી હોય.

છે, તેનો સંસાર સહ્યા સુખ અને શાન્તિના ધામ રૂપ થઈ પડે છે. પરંતુ કેટલાએક પુરૂષોને સુખ આપે એવું સ્ત્રી રત્ન મળેલું હોય છે, તથાપિ ખીજી કેટલીએક કુલટાઓનાં સાહસ અને પાપાચરણ જોઈને તેને પોતાની ધર્મપત્નીને માટે પણ અદેશો ઉત્પન્ન થાય છે. અને ભર યુવાવસ્થામાં સ્ત્રીઓ ગમે તેવાં નઠારાં કામ કરે છે, તેની કાંઈ હદ રહેતી નથી, એવા એવા અનેક તરેહના વહેમના વમળમાં તણાઈને આખરે કંકાસરૂપી કાળા સમુદ્રમાં જઈને તે પડે છે. પછી જો કે, તે બિચારીનાં આચરણ ગમે તેટલાં શુદ્ધ અને સરળ હોય છે, તેમ છતાં પણ તે તેને વિનાકરણ કનડે છે. તે પોતાના મનથી વિનાકરણ દુઃખ બોરી લે છે. જે સ્ત્રીને પરમ સુખ છે, એવું કહેવાય છે, તેજ સ્ત્રી દુઃખમાં દુખેલી હોય છે. કારણ કે, તે સ્ત્રી દેખાવમાં જેવી સુન્દર, સુશીલ, સુધડ અને નિર્દોષ છે, તેવીજ અંદરખાનેથી હશે કે, નહિ ? એ પ્રશ્નના જવાબ માટે તેનો ભર-થાર મનમાં મનમાં હમેશાં બમણાજ કરતો હોય છે. તેની આવી મૂર્ખાઈને માટે આપણે તેનેજ કેવા પ્રકારનાં શેલાં પાણીનો સિરપાવ કરવો ? ડાહી, મર્યાદશીલ, સમજદાર, અને પાપાચરણથી ડરનારી સ્ત્રી હોવી જોઈએ, એટલે બસ છે. આથી વધારે સારી, તે કેવી સ્ત્રીઓ હશે ? હીરાની પરીક્ષા તેજદાર, વજનદાર, અને કડણ હોય, એટલું જોવાથી નથી થતી કે ? તેની ખરી પરીક્ષા એરણ ઉપર મૂકી હથોડી દોઝ્યા વગર નહિ થવાની કે ? આવી હંદપારની અને મૂર્ખતા ભરેલી પરીક્ષામાંથી હિરો આખો બચી ગયો એમ ધારો તોપણ તેથી તેની કિંમતમાં કાંઈ વધારો થતો નથી, પરંતુ તે ગમે તેવો આખો રહે એમ માનો તોપણ તેના ઉપરના પ્રત્યાઘાતને લીધે તેની કાંઈ પણ સહેજ કિંમત ઘટવાનીજ. તેમ કરતાં જો કદાપિ તેના કટકા થઈ ગયા તો એકલા તેના માલીકનીજ કિંમત રહેવાની. તેનીજ પેટે સ્ત્રીને નકામી હેરાન કરવાથી તેની ખરી કસોટી નિકળતી નથી, પરંતુ કદાચિત્ હેરાન ગતિના કંટાળાથી તેની ઝોછી સમજને લીધે તેના પતિન તથી તે બ્રહ્મ થઈતો કંટાળો આપનાર પુરૂષો પોતાના હાથમાંનો કુહાડો પોતાના જગમાં ભારી લીધા જેવુંજ થાય છે. તેને પછી આ જગતમાં બહાર મ્હોડું કાઢીને બોલવા સરખું પણ રહેતું નથી. માટે સ્ત્રીની લૌકિક વર્તણૂક સારી હોય તો દુરાચર વડે પુરૂષે તેના વિષે નકામો વિપરીત કલ્પનાઓ શા માટે કરવી જોઈએ ? અને પોતે પોતાના હાથે શા વાસ્તે ધર બંગા થવું જોઈએ ?



પરણેતાં સ્ત્રી પુરુષનો એવો કાંઈ સંબંધ છે કે, બેમાંથી એકને સ-  
હેજ કાંઈ માનસિક કે શારીરિક સુખ દુઃખ થાય તો, તેની અસર બીજાને  
થવીજ નોંધાયે. બંનેના દેહ જૂદા છે, તોપણ તેમનાં સુખ દુઃખનાં સ્ત્રોતો  
એક બીજા સાથે મુલાંબેલાં હોય છે. કાંઈ માણસના પગના તળિયામાં  
કાંટો વાજે છે, સાંધી સાવત્રણ હાથ તેનું માથું ઉચું છે, તોપણ કાંટાના  
બોકની અસર તરતજ માંથામાં વિજળીના તારની પેઠે જઈ પહોંચી રે-  
સનના ઘંટની પેઠે તેના મુખમાંથી “અરે” નો ઉદગાર એકદમ ઠોકાવે છે.  
તેમ દેવપતિ પૈકી એકના દુઃખકર્મથી બીજાના દેહમાં વ્યથા થાય છે; અને  
થવી પણ નોંધાયે. એકનું મન ખુશીમાં હશે, તો બીજાને આનંદ અને  
સુખ થાય છે, એ વાત મનમાં રાખીને પોતાના જીવંતી પર્યંતના સાથીને  
પોતાની દુઃખકૃતિથી દુઃખ ન થાય, એવું પોતાનું શુદ્ધ આચરણ રાખવું, એ  
બંનેનું કર્તવ્ય કર્મ છે, સંસારમાં એકનાથી અવિચારનું કાંઈ પમણું બરાણું  
તો તેનાં ફળ બંનેને સરખાં ભોગવવાં પડે છે. જ્યાં સ્ત્રી પુરુષ એક બીજા  
ઉપર વિશ્વાસ રાખીને એક બીજાને પૂછી ગાળીને ચાલે છે, સાં પરસ્પરના  
સહવાસથી સારાં કામ કરવાને ઉત્તેજન મળે છે, ખોટાં કામ કરવાને તેનું  
મનજ સર્મિંદું થઈ તેને તે કામ કરતાં પાછા ધકેલે છે, દુઃખ ધણે દૂર ના-  
શી જાય છે, સુખ આનુષણ રૂપ થઈ પડે છે, અને એકંદરમાં કાંઈ પણ  
સહસા અહિત થતું નથી એટલા માટે દેહ જૂદા હોય છે, તથાપિ મન  
એકજ રાખવા નોંધાયે. એકના પગમાં કાંટો બોકાય તો બીજાની આંખ  
જાળજળિયાંથી ભરાવી નોંધાયે. જેટલું પોતાના સરીર માટે ન થાય તેટલું  
પોતાના ધર્મની ગાંઠથી બંધાયેલા સાથી માટે થવું નોંધાયે. એવી જે કુ-  
ટુંબની સ્થિતિ અને રચના હશે, તેના ગૃહસ્થાશ્રમની ધન્યતાનાં જેટલાં વ-  
ખાણ કરીએ તેટલાં થોડાં છે.

સંભાષરાવનાં નઠારાં વર્તન શિવાજીરાજ અને તેમનાં પત્ની  
સુધ્યાધર્મ ( સંભાષની જનક માતા ) ની દષ્ટીએ વારંવાર પડવા લાગ્યાં  
તેથી તેમણે ધીરજ છોડી અને સમજ્યાં કે, સંભાષ તાન બગડી ગયો.  
અને ચાર લોકમાં તેની ગણના સુગ્રા સદગા ખાતે થઈ ગઈ. તે પોતા-  
ની પાછળ રાજ્ય ચલાવવાને ચામ્ય નથી, એવી શિવાજીરાજની ખાત્રી  
થઈ તેથી તેમના મનને ધણેજ ખેદ થયો. છાકરાની ફિકરમાંને ફિકરમાં  
સુધ્યાધર્મનું સરીર બગડતું ગયું, અને પ્રતિદિન મોરાક ધટતો ગયો. તેદ-  
હાડે દહાડે મળતી ગઈ. સરીર અને મનનો નિકટ સંબંધ છે, એકને ઈ-

નં ધર્મ કે સરતજ તેની અક્ષર ખીજને થાય છે. તે નિયમાનુસાર સર્વજ્ઞાઈના સરીર ઉપરથી ઉભાડુ નજારી આવતું. ધણે ભાગે પુરમે કરતાં સ્ત્રીઓનું અંતઃકરણ અહીં કામળ હોય છે. તેણે સંભાળને ધણી વખત ધમકી ખતાવી જોઈ, આપા બચોલાં કરી જોયાં, તોપણ તેની વર્તણૂકમાં ભેદ માત્ર પણ ફેર પડ્યો નહિ. હવે આ છોકરો કેવી રીતે સુધરે, એ ચિન્તામાં તે પડી. તેનું ચિત્ત અહમ્મિય ઉદ્વેગ રહેવા લાગ્યું. તેથી તેણે ઉધ અને જીખ તબ્યાં. પોતાનો વિસ્તાર સારો નિકળે, તેમની લોકામાં સદ્ગતિ વધે, અને તેમનું સાઈ થાય, એવી માયાપની પોતાનાં છોકરાંઓ માટે સુખ્યિક ઉત્ક્રાહ હોય છે. તેમ છતાં ઇશ્વરેચ્છાથી કાંઈ છોકરું ખરાબ ચાલતું નિકળું તો તેનું દુઃખ તેના માત પિતાને ફટકું થાય છે, તે ખીજને પૂછવા કરતાં તેમનેજ પૂછવું. ખીજ લોકાની પ્રીતિ અને આ સકામ હોય છે. એટલે તેમાં કાંઈ પણ હેતુ સાધી લેવાની તેની મતલબ હોય છે. પરંતુ માત પિતાની પોતાનાં છોકરાં પ્રત્યેની મમતા ધણે ભાગે નિષ્કામ હોય છે. છોકરો માયાપને કાંઈ પણ ના આપે તોપણ તેની ચિન્તા નહિ, પરંતુ લોકામાં તેની વાહ વાહ કહેવાય, અને લોકા તેને સારો કહે, તે મ્હોટા પૈસાદાર થાય, તે ભારે વસ્તારી થાય, અને તે અખોવણી રીતે સુખ શાન્તિમાં પોતાના દહાડા નિરગમન કરે, એવી રીતે જોવાને તેમની નિર્મળ ઇચ્છા હોય છે. પણ તે ઇચ્છાની તૂટેલી કરાવનાર જગતમાં માઇના પુત થોડા કાલ નિકળે છે. સંભાળરાવ જેવો નહારી ચાલનો છોકરો ઉઠવાથી તેની માનો જીવ ફેટલો કટપાય છે, એ વાત તેવો નહારો છોકરો ઉઠેલાની માનેજ પૂછવી જોઈએ. કારણ કે સ્મશાન વૈરાગમાં અને અનુભવજન્ય વૈરાગમાં મહાંતર હોય છે.

સંભાળરાવને ઠેકાણે લાવવા માટે તે સમયની તેમની સમજ પ્રમાણે સર્વજ્ઞાઈએ ઘણાક ઉપાય કર્યા. તેણે ગામો ગામના વૈધ, જોશી, જતિ, જુઆ, અને દોરા સીઠીયો કરનારાને બોલાવ્યા. તેઓ પોત પોતાના ધંધાના પક્ષની વાતો કહેવા લાગ્યા. વૈધ કહે એમને ઉન્માદ વાયુ થયો છે માટે એમને બ્રમીનું ઘી માત્રા સાથે આપવું જોઈએ. જોશી કહે એમને ગ્રહ નડે છે, માટે અનુષ્ઠાન બેસાડવું જોઈએ. જુઆ કહે એમને કાંઈ આવી લાગેલું બમાવે છે માટે લીંણ નાળીયર, ભાત વિગેરે કરી ઉતાર મૂકવો જોઈએ. જતિ કહે એમના ઉપર કાંઈએ વસીકરણ કર્યું છે, માટે એમને કાળા દોરામાં મંત્રેલું તાપીત બાંધવું જોઈએ. સૌ સૌના ધંધાની મહતા વધારી

અનેક તરેહના ઉપચાર બતાવવા લાગ્યા, અને તે પ્રમાણે બધા ઉપાય કરી પણ જોયા, તોપણ કુંવરજી કાંઈ ઠેકાણે આવ્યા નહિ. સઘંખાઈ ઘણી ધૈર્યવાન અને સહન ચિત્તના વાળી સ્ત્રી હતી, તોપણ પુત્રની ચિન્તામાં જિન્તામાં દહાડે દહાડે ક્ષીણ થતી થતી આખરે મહાપિતાની હજીરમાં જઈ શાન્તિ ધામમાં નિવાસ કરી રહી.

સંભાળરાવની વર્તણૂક જરા પણ સુધરતી નથી, એ જોઈને શિવાજીરાવને ઘણુંજ ખોટું લાગ્યું. વ્યભિચાર અને મદપાન, આ બે મ્હોટા દુર્ગુણે પોતાની સંપૂર્ણ સત્તાનો અમલ સંભાળરાવ ઉપર બરાબર રીતે બેસાડ્યો હતો. શિવાજીરાવે તેને પાસે બોસાડીને ઘણી વખત સમજાવ્યો. મારોપત, નિલોપત, હંબિરરાવ મોહિત વિગેરે મ્હોટા મ્હોટા ખાનગી મુત્સદ્દીઓએ તેને ઘણું ઘણું સમજાવ્યો, પરંતુ તેથી પણ કુંવરરાજ સુધરે એવું કાંઈ ફળ જણાયું નહિ. સામ, દામથી કાંઈ વળ્યું નહિ, ભારે આખરે છેવટનો ઉપાય દંડ, તે પણ તેના ઉપર અજમાવી જોવો, એવું સર્વની ધ્યાનમાં આવવાથી તેને આશરે છ મહિના સુધી રાયગઢ ઉપર રાજવાડાથી કેટલેક દૂર એક ઉંચી ટેકરી ઉપર કિલ્લાબંધી હવેલી હતી, તેમાં તેને પ્રતિબંધમાં રાખ્યો. અને તેના ઉપર સારો જખ્તા બંધી એક પેરો રાખ્યો. ખુદ શિવાજી મહારાજના હુકમ સિવાય તેને કદિ બહાર કઢવો નહિ એવો સખ્ત બંદોબસ્ત કર્યો હતો. વિઠ્ઠલ ત્રિંબક મહાડકર દેશ પાંડેની તેના ઉપર દેખરેખ રાખી. તેના ઉપર ખાવા પિવાનો બંદોબસ્ત રાખવાનું તેમજ કોઈ કોઈ વખત અંદર જઈને બોધ કરવાનું કામ પણ આ દેશપાંડેને જ સોંપ્યું હતું. આ છ મહિનામાં બહારના લોકો સાથેનો સંબંધ તદ્દન તેને છોડાવી દીધો હતો.

પછી શિવાજીરાવ સંધીવાની પિડાથી આશરે પંદરેક દિવસ સુધી ખાટલે રહ્યા, આ મંદવાડમાંથી હું ઉઠીશ, એવી તેની ખાત્રી નહોતી. આણી પાસથી ઔરંગજેબ માથા ઉપર ઝંઝુની રહ્યો છે. અને રાજકુંવરમાં માદી સંભાળવાના ઢંગ જણાતા નથી, તોપણ મ્હારી પાછળ આ રાજ્યનું શું થશે, તેની ફિકરમાં તે પડ્યો. છેવટે આઠે પ્રધાનના વિચારમાં એમ આવ્યું કે, સંભાળરાવને પોતાની સમક્ષ બોલાવીને મહારાજાએ શિખામણના બે બોલ કહેવા જોઈએ. પછી તે સારી રીતે ચાલશે, એવું સર્વની ધ્યાનમાં આવશે તો ઠીકજ છે, નહિતો રાજ્યનો ઘટતો બંદોબસ્ત

મહારાજને પોતાના છતાં કરવો એ સારી વાત છે. આ સલ્લા શિવાજી-રાવને પણ હીક લાગી. તેમણે પેશવાને કહ્યું, “મોરોપત મહારી પાછળ રાજ્યની મને સલામતિ લાગતી નથી. તેમ છતાં તમે કહ્યું તે ઉપરથી તમારી રૂબરૂ તેને બે બોલ સમજીતીના અને બે બોલ ધમકીના કહી છૂટ. તેથી તે સુધરશે તો તેમાં તેનું હિત થશે, અને રાજ્યનું પણ કલ્યાણ થશે. તે સુધરશે નહિ, એવું ધણે ભાગે ધ્યાનમાં આવશે તો, તે જોકે મહારો વડીલ પુત્ર છે, તોપણ મહારી પાછળ તેને રાજ્યાધિકાર મળે નહિ, એવો પાકો બદોબસ્ત મહારાજતાં હું કરી જવાનો.” એવું કહીને તેમણે સંભાળ-રાવને બોલાવી મંગાવી, તેની સાથે નીચે પ્રમાણે વાતચીત કરી.

શિવાજીરાવ—શંભૂ, અહિં મહારી પાસે આવીને બેસ. તને મેં બોલાવ્યો છે, તે તું જાણે છે? ગમે તેવા નાદે લાગીને તું મહારાં નામ બોળવા બેઠો છે. તે તારા શરીરની કેવી ખરાબી કરી લીધી છે, તે જો. જેને પેટે તેં જન્મ લીધો, તેને તેં એક દિવસ પણ સુખ આપ્યું નહિ, તેથી તે તારી ચિન્તામાંને ચિન્તામાં ઝુરી ઝુરીને મરી ગઈ. હવે તારી ખરી દાઝ જાણનાર હું એકલોજ રહ્યો છું. હું પણ આ મંદવાડમાંથી ઉઠીશ, એવો મ્હને બરાંસો નથી. તેથી તને હવે છેવટના બે બોલ કહી જોવા અહિં બોલાવ્યો છે. મહારો અને તારો ઇશ્વરના ઘેરથીજ એવો નાતો જોડાયેલો છે કે હું તને કંઈ કહું અને તું તે મુંગે મ્હોઢે સાંભળે. પણ “માનીશ તો દેવ નહિ તો પથ્થર” પછી તને જે સાંઠે લાગે તે તું કરજે. મા બાપે તો જન્મ આપ્યો, પરંતુ તે તારા કર્મના સંગી નથી.

શંભૂ, આજ સુધી તું જે સ્વછંદ પણે વર્ત્યો, તે બધું હવે તું છોડી દે. અને ઠેકાણા પર આવ. આટલું કહેવા ઉપરથી તારી આંખો નહિ ઉઘડે તો હું તને રાજ્યનો માલીક કરનાર નથી. આ વાત હું તને અમસ્તી બીક દેખાડવાનેજ કહું છું, એમ સમજીશ નહિ. હું મારા બોલ્યા પ્રમાણેજ કરવાનો એમાં જરા પણ ભૂલ પડશે નહિ. તને કદાપિ સાગતું હશે કે, હું વડીલ પુત્ર છું, તેથી મહારા સિવાય બીજા કોને રાજ્ય મળનાર છે? પણ, બાંધ, એ બમણામાં તું રહીશ નહિ. અરે, જે શિવાજીએ પોતાની રૈયત માટે અને પોતાના દેશ માટે કોઈ કોઈ વખત પોતાના જીવ સામે પણ જોયું નથી, તે શિવાજી તારા જેવા ઉદ્ધત છોકરાના હાથમાં રાજ્યની લગામ આપશે કે? મહારાં રાજ્ય અને મહારી રૈયત તારા જેવા અપ્રયોજક છોકરાના હાથમાં ન સોંપતાં રસ્તે જતાં કોઈ ડાહ્યા હિંદુને સ્વાધિન કરીશ.

પછી તે આપણા કુટુંબનો નહિ હોય, અને તદ્દન તિરાહિત હશે તોપણ હરકત નથી. એ સારી પેઠે ધ્યાનમાં રાખજો. સુસક્ષ્માન ગમે તેટલા પોતાના થતા આવે તોપણ આખરે પારકાતે પારકા. અરે, તે મ્હારા મરણની રાહ જોતા ખેસી રહ્યા છે, તેમના ઉપર તારો ખરેખરો ભરોસો છે. જો તારા હાથમાં રાજ્ય આવ્યું, તો તે અવળા પાટા બંધાવી, તારી બુદ્ધિ ફેરવી નાંખી, છેવટે તને પદબ્રષ્ટ કરીને પોતે રાજ્ય પચાવી પડશે. અરે, જોના પેટે તું જનમ્યો તેને છોડીને એક વખત તું દુષ્મનને મળી ગયો હતો, અને અમારી સાથે લઢવાને પણ તૈયાર થયો હતો. એ તારા ઉદાપણ વિષે શું કહેવું? મને મદદ કરે, એ વાતતો એક બાળુ ઉપર રહી, પરંતુ ઉલટો હું આપણા લોકો માટે જે જે કરું છું, તેનો તું તિરસ્કાર કરે છે. અને મ્હારી નિંદા કરે છે. આ ઉપરથીજ જણાય છે કે, તને રાજ્યાધિકાર મળતાની સાથેજ આજ સુધીમાં મેં જે જે કર્યું છે, તેનો તું વિધ્વંસ કરી નાંખીશ. હજી પણ ઠેકાણે આવ, અને તારી રહેણી કરણી સુધારીને મ્હારી પાછળ રાજ્ય ચલાવવા જવો થા. તેમ કરવા તારી ઈચ્છા ન થતી હોયતો, લં-ગોટીવાળ, શરીરે રાખોડી ચોળ, અને વૈરાગી બનીને એક વખત તારું કાળું કર. ફરીથી મ્હારી નજરે ચઢીશ નહિ.

એવો શિવાજીરાવે નરમ અને ગરમ, બંને પ્રકારનો તેને ઉપદેશ કર્યો. પણ તેનું પરિણામ ‘ધુળ ઉપર લીંપણ’ ના જેવું આવ્યું. સંભાળજીરાવને તેનાથી લેશ માત્ર પણ અસર થઈ નહિ. તેણે છેવટ પોતાના પિતાને જે ઘડક જવાબ દિધો કે, “જો આપના મનમાં એમ છે કે, હું રાજ્યને લાયક નથી, તો લંગોટીવાળા, રાખચોળા વૈરાગી થઈને દેશાંતરમાં છતરી પડવાની મ્હારી મરજી છે. મને આટલા બંધીખાનામાંથી છોડો, એજ મ્હારી માગણી છે.” આવો જવાબ સાંભળીને શિવાજીરાવના હૃદયને ખુબ સંતાપ થયો. અને તેમણે કપાળે હાથ દીધા—આટલું થયા છતાં કોપાવેશ સમાવીને તે ફરીને કહેવા લાગ્યા કે, બાપરે, “વૈરાગી થઈશ” કહેવું બધું સેધું છે, પણ ખરેખરો વૈરાગ પાળવાનું કામ બધું કઠિન છે. ગાંજની ચલમો કુંડીને બટકતા ફરતા વૈરાગી ધણા છે. તેવા વૈરાગી કરતાં સંસારમાં રહેનારા ધણા સારા છે. હું દિલ્લીથી છુટીને આવ્યો તે વખતે વૈરાગીના વેશના સુખદુઃખનો મને ખરાબર અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે. એવી નકામી હઠ લઈશ નહિ. તેવી નકામી હઠથી તારું શ્રેય ચનાર નથી. હજી પણ ખરાબર વિચાર કર. પછી તારો શું નિશ્ચય થાય છે, તે મને કહેજો.

સારખાદ તારા નશીબમાં લખ્યું હશે, તેમ થશે.” એટલું કહીને તેને પાછો કારાગૃહમાં લઇ જવાનો હુકમ આપ્યો.

સંભાળરાવને લઈ ગયા પછી પાસે બેઠેલા મુત્સદીઓ પ્રત્યે શિવાળયરાવે કહ્યું:—

શિવાળયરાવ—કારભારીઓ, સંભાળ શું કહી ગયો, તે તમે સાંભળ્યું કે ? આ દુષ્ટના ‘એક ધાથી બેકટકા’ કરીએ એવો સંતાપ થાય છે. એનામાં એકપણ ગુણ વસેલો નથી. જેટલા દુર્ગુણ જગતમાં કહેવાય તેટલા તેનામાં બર્બા છે. પરંતુ ગમે તેવો પણ પેટનો ગોળો. તેથી ફરી ફરીને મમતા ઉત્પન્ન થાય છે. હવે તે ઠેકાણે આવે એવી મનેતો આશાજ નથી. આ કામમાં હું હવે મ્હારો છેવટનો અભિપ્રાય તમને કહું છું. મ્હારી પાછળ તે રાજ્યનો માલક થાય, એવી મ્હારી ઇચ્છા નથી. સંપાદન કરવાને કાળના કાળ જતા રહે છે, પણ ખોવાને જરા પણ વાર લાગતી નથી. જો આ રાજ્ય તેના હાથમાં જાય, તો આપણે બધાએ મ્હેનત કરીને જે મસા પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે એક દિવસમાં ગુમાવી મારે. આ રાજ્ય કાંઈ વડિલો પારજીત નથી. એતો મ્હારું પોતાનું સંપાદન કરેલું છે. તેના ઉપર હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે છોકરાનો વારસો પહોંચતો નથી. સ્વસંપાદિત મિલકત ગમેતે છોકરાને આપી દેવાને બાપ મુખ્યાર છે. માટે હું એવો ઠરાવ કરું છુંકે, મ્હારી પાછળ મ્હારી ગાદી ઉપર મ્હારા બીજા પુત્ર રાજરામને બેસાડવો. આ રાજ્યમાંથી સંભાળરાવને કાંઈપણ ભાગ મળે નહિ. જીવતાસુધી તેને આવી રીતે પ્રતિબંધમાં રાખવો.

આ ઠરાવ અમલમાં લાવવામાટે તેમણે ચિટ્ણિસ પાસે એક દસ્તાવેજ લખાવ્યો. અને તેના ઉપર સહી સિક્કો કરીને મુખ્ય પ્રધાન મોરોતિર મળ પિગળેના હાથમાં આપ્યો. આ બધો બનાવ શિવાળયરાવનાં નવાં રાણી સાહેબ સોયરાખાઈના દેખતાં બન્યો. આ રાણી સાહેબને રાજરામ કરીને એક કુંવર હતો.

વાંચક વન્દ, આ સંભાળરાવ શિવાળયમહારાજનો ચોરસ અને વડિલ પુત્ર હતો. તેની સાથે બાપ કઠોરપણે વર્ત્યો, એવું કેટલાકના મનમાં આવશે, એમાં શક નથી. પણ શું કરે ? એવા મ્હોટા માણસને પણ એક બાળુએ ભીત અને એક બાળુએ બાસો એવી મુશીબત આવી પડી હતી. કોટ્યાવધિ પ્રજાના સુખ ઉપર પાણી ફેરવી પુત્ર લોભના મોહ પાસમાં પડીને તેને ગાદીનો વારસ બનાવવો, કે રાજ્ય ધર્મને અવગણીને પુત્રને

નુકશાન કરીને પ્રજના હિત તરફ ધ્યાન આપવું. આ બે કરતાં ત્રીજો માર્ગ રહ્યો નહોતો. પુત્રને રાજ્ય આપીને પ્રજાનું અહિત કરવું, આ એક વાત; અથવા પ્રજાનું હિત ચાહીને રાજ્ય કોઈ ડાહ્યા અને ચતુર માણસને સ્વાધિન કરીને સંભાજીરાવને વારસામાંથી ખાતલ કરવો, એ બીજી. આ બન્ને વાતોએ તેવા અંતઃકરણમાં જળરી ખેંચતાણ કરવા માંડી. સ્વપુત્ર પ્રીતિ અને સ્વદેશ પ્રીતિનું તેના મગજમાં તુમૂલ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું. છેવટે એકના સારા માટે હજારો જણને નુકશાન કરવાનું તેના મગે ઉતર્યું નહિ. મારાંશ કે, સ્વદેશપ્રીતિએ સ્વપુત્રપ્રીતિનો પરાભવ કરીને જય મેળવ્યો. આ વાત શિવાજીમહારાજ તરફથી સોનાના અક્ષરે ઇતિહાસમાં લખીરાખવા જેવી થઈ. એ તેમને ભૂષણપ્રદ છે, એવું સૌ કોઈ એકે અવાજે કહ્યા વગર રહે નહિ.

અહિંસુધી આ ભાગની મર્યાદા આવી રહી. હવે કાણુવાર પડ્યો પડશે. તેટલા વખતમા જરા વિશ્રાન્તિ લઇને સંભાજીરાવે આગળ ઉપર મહા દારણ કૃત્યો કરવાનો આરંભ કર્યો, તે સાંભળવાને વજ્જર જેવું કાળજી કરીને તૈયાર થાઓ.



### પ્રકરણ ૮ મું.

“ઉપદેશો હિ મૂર્ખાણાં પ્રકોપાય ન શાંતયે.”

અર્થ:-ઉપદેશ કરવાથી મૂર્ખ માણસ શાંત થતો નથી, પણ ઉલટો પ્રપાયામાન થાય છે.



પા. હજી ભાગમાં કહ્યા પ્રમાણે રાજારામને પોતાની ગાદીને વારસ કર્યો પછી શિવાજીરાવે થોડાજ વખતમાં રાયગડ મુકામે સ્વર્ગનિવાસ કર્યો. તેથી સર્વ હજુરી માણસોમાં શોક પ્રસરી રહ્યો, એટલુંજ નહિ પણ આખા રાજ્યમ ન્હાના મ્હોટા સૌ કોઈના ઉપર શોકની છાયા છવાઈ રહી. અને સર્વ રૈયતના મ્હોંમાંથી એજ ઉદ્ગાર નિકળવા લાગ્યા કે,

આજ સુધીમાં એના જેવો કોઈપણ ધણી થયો નથી અને થશે પણ નહિ. શિવાજીરાવના ગુરુશ્રી રામદાસસ્વામી તે વખતે સર્જનગૃહમાં હતા. શિવબા કૈલાસવાસી થયાના વર્તમાન સાંભળીને તેમને પણ થણું માહું લાગ્યું. તે તરતજ ઉડીને મહત્તી અંદરની ઓરડીમાં એકાંત જગામાં જઈને બેઠા.

શિવાજીરાવ કૈલાસવાસી થતાની સાથે સંભાજીરાવ બંધન મુક્ત થયો. શિવાજીરાવે જે વ્યવસ્થા કરી હતી, તે એક બાજુપરજ રહી. અને તરતજ કલુપાકબળની સહાયથી તેના બાપે જેમને સામેલ રાખીને પોતાને ગાદી ન મળવાનો ઠરાવ કર્યો હતો, તે બધા ઉપર તેણે ખરેખરે નૃસિંહાવતાર ધારણ કર્યો. કબજાને સાથે રાખીને તેણે એકદમ યમરાજના દરબારની શરૂઆત કરી. કબજા તેને ખેડાડીના પુતળાની મારક હાથમાં નચાવવા લાગ્યો. ખુબ પાણીથી ભરેલા, ડુવારા ઉપર થોડીકવાર હાથ રાખીને પછી લઈ લઈએ ને જેમ જમણા જોરથી પાણી ઉચે ઉડે છે, તેમ સંભાજીરાવની અવસ્થા થઈ. તે કારાગૃહમાં હતો ત્યાં સુધી તેના તમામ જાતના દુર્વ્યસન ઉપર દાખ બેઠા જેવું થયું હતું. પરંતુ બંધીખાનામાંથી છુટતાની સાથેજ તેણે પોતાના તમામ દુર્વ્યસન ઉપર જમણો મારો ચલાવ્યો. તે મધપાન ઘણુંજ કરવા લાગ્યો. બાપની વખતના જુના, વિશ્વાસુ અને હોંશિયાર કામદારો હતા તેમના ઉપર તેણે પ્રથમજ ગદાઓ ફેંકવા માંડી. સોમાજી નાયક અને સુર્યાજીકંકના શિરચ્છેદ કર્યા. જનાર્દનપંતના પગમાં ખેડી કોડી ધાલી. સોમાજી નાયકના છોકરાને કેદ કર્યા. માલસાંવત વિગેરે દસ બાર માણસોને ટપોટપ મારી નાંખ્યા. બાપુજી ભાઉરાવ અને સુર્યાજીકાળેની ગર્દનેા ઉડાવી મારી. મોરોપંત પિંગળે, મુખ્ય પ્રધાન, અણ્ણાજી હસો અને સચીવના વાડા લુટી લઈને તેમને કેદ કર્યા. ન્હાના ભાઈ રાજરામને કારાગૃહમાં મોકલી દીધો. પોતાની ઓરમાન મા સોયરાબાઈને બર કચેરીમાં ધસડી લાવી તેને મનસ્વી ગાળો ભાંડી, અને છેવટે તેને ભીંતમાં ચણીને ઠાર મારી. આવી રીતે મ્હોટા મ્હોટા આશરે ૨૦૦ માણસોનું તેણે કાસળ કાઢ્યું. પછી બાલાજી ચિટણીસના છોકરા આવજીબાને મારી નાંખવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે ચિટણીસે હાથ બેડીને વિનંતિ કરી કે, ‘મહારાજ, પ્રથમ મને મારીને પછી મ્હારા છોકરને મારો, એ કામ રીત પ્રમાણે થશે.’ એવો



તેણે આમ ક્યો, ત્યારે તે બન્ને બાપ દિકરાને પણ મારી નાંખવાનો કુ-  
ક્રમ ક્યો. ને બન્ને બાપ દિકરાને એકદમ હાથીને પગે બાંધીને ચીરી નાં-  
ખાવ્યા. અણાળ દત્તો અને સચીવને ચુનાની ભઠ્ઠીમાં નંખાવીને બાળી  
મૂકાવ્યા, આ પ્રમાણે ઠાકર ઠાકર લોકોની કતલ ઉડાવ્યા પછી તેણે  
કોડી, પાંચગા, જમદારખાના વિગેરે અદાર કારખાના ઉપર જૂદા જૂદા મા-  
ણસોની નિમણુંક કરી, તે વખતે બારે સંપત્તીનો ઠાક જોઈને તે પોતાને  
કૃત્ય કૃત્ય માનવા લાગ્યો. અને મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે, “બસ,  
હું છું અને મ્હારું રાજ્ય છે, સાળાશ મ્હને,” એવું કહીને તેણે પોતાના હાથે  
પોતાની પીઠ ચાખડી. પછી તેણે દાદી મુછ વગરના ઉમેદવારો રખડતા  
હતા તેમને મ્હોટા મ્હોટા જોખમ ભરેલા હોદ્દાઓ ઉપર નિમ્યા, અને  
બાપના વખતના દાદી મુછ પાડી ગયેલા વૃદ્ધો પૈકી એકને પણ પાસે  
રાખ્યો નહિ, તેણે પોતાની આસપાસ ખુશાલચંદ, લંપટદાસ, ઠાંમુ-  
દાસ અને બીજા એવાઓનો જ મેળો ભેગો કર્યો, નદીનાં માછલાં મારવાં  
અને માણસનો જીવ લેવો, એ બન્ને કર્મ એના નીતિશાસ્ત્રમાં સરખીજ  
ચોગ્યતાનાં થઈ પડ્યાં હતાં.

આખા રાજ્યની લગામ તેના હાથમાં આવી. તેને કોઈની આડખીલી  
રહી નહિ. “પોતાની મરજી એ કાયદો” એવી તેણે આપ ખુદી  
ચલાવવા માંડી. પૈસાથી ભરચક ભરેલો ખજાનો તેના હાથમાં આવ્યો,  
જ મહારાજ તથા હાજી હાજી કરનારા પેટ ભર્યોનો પોતાની પાછળ કિલ્લો  
બંધાયો, તમામ રૈયત સુખી છે, એવી ખોટી ડઝાંસ મારનારા લોકો થેંધ  
થેંધ કરી રહ્યા હતા. દારૂનો પ્યાલો હાથમાં લઈને કુલુષા દિવાનજી તેના  
આગળ ખડાજ રહેતા હતા, કબજાના હુકમ સિવાય રાજ્યમાં કોઈથી  
તરખજુ તોડીને બે કેટકા થતા નહોતા, ખુદ રાજ સાહેબના વખતરૂપી  
ખજનામાંથી બારે ખર્ચે તુળસીબાઈના રંગમહેલમાં જતો હતો. તુ-  
ળસીનો બાઈ એસાણકર્જેદ રાજની મુછનો બાલ થઈ પડ્યો હતો. તે  
બન્નેનાં તેને મારવાનાં કારસ્તાન અંદરખાનેથી ચાલુજ હતાં, વચ્ચે વચ્ચે  
એક પછી એક વિદ્વો આવી પડવાથી તેમની તે મતલબ મુલતવી રહી  
હતી. પ્રથમ સંભાળરાવને શિવાજીરાવે કેટલીક મુદત સુધી કારાગૃહ-  
માં રાખ્યો, તેથી એક બીજાની મુઝાકાત થતી બંધ પડી હતી, પછી  
શિવાજીરાવે કૈલાસવાસ કર્યો. ત્યારબાદ કેટલોક વખત સંભાળરાવનો

મહા પ્રચંડ નરમેધ શરૂ થયો. તે પૂરો થયો ન થયો એટલામાં રાજ્યાભિષેક કરવાનો બુદ્ધો ઉઠ્યો, એવી એક પછી એક ગડબડો ઉત્પન્ન થવાથી ભાઈ બહેનના કુટુંબ કારસ્તાન એક બાજુ પર ઉંચાં મૂકવામાં આવ્યાં હતાં, તથાપિ તે તદ્દન બંધ પડ્યા, એમ કાંઈ નહોતું.

રાજ્ય નિષ્કંટક થયું, હવે પોતાના મહારાજને વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરવો એવું કલુષાએ ઠરાવ્યું, જોશીઓએ મુહૂર્ત કાઢી આપ્યું. રાજ્યાભિષેકનો ઉત્સવ કરવાનાં સાહિત્યો ભેગાં કરવાનો હુકમ થયો. રાયગઢ ઉપર ઠેક ઠેકાણે મ્હોટા મ્હોટા મંડપો બાંધવામાં આવ્યા. નિમેશ દિવસે વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક થયો અને સંભાળરાવ સિંહાસનારૂઢ થયો, કિન્નરા ઉપરથી તોપોની સલામતી થઈ હોમ હવન થયા, સોના, રૂપા, તાંબાં, પિત્તળ, લોખંડ તથા તેલ, ધી, કપાસ, મીઠું, સોપારી, નાળિયેર, ગોળ, સાકર તથા અનેક તરેહના કરીઆણા, અને અદાર પ્રકારના ધાન્યથી મહારાજ નોળાયા. આડે પ્રધાનો નવા નિમાયા, તે બધામાં સર્વ ગુણસંપન્ન કલુષા કબજી સાહેબ હતા. તેમને મુખ્ય પ્રધાનગરીનો પોપાક આપવામાં આવ્યો, મ્હોટાં મ્હોટાં અને ઉત્તમ પ્રકારના વૃક્ષો કાઢી નાંખતાં બાકી રહેલાં ઋષેરાંડાઓની જમ મ્હોટાં વૃક્ષોમાં ગણુના કરવામાં આવે છે, તેમ કબજીની વાહ વાહ કરીને તેને 'હંદોગામાત્યકાષિકલદા પં-હિતરાવ' એવો એક લાંબો લચરક ભાગોળે પહેાંચે તેવડો કિતાબ આપ્યો 'ગોળના ગણુપતિ અને ગોળનું નૈવેદ્ય'! હોદ્દો આપનારે પોતે અને લેનારે પોતે ! તેને ના કોણ કહેનાર ?

આ સમારંભમાં ત્રીસ આલીસ હજાર બ્રાહ્મણો ભેગા થયા હતા, તેમને પાંચે પકવાનોનાં લાગલગટ પંદર દિવસ સુધી ઝપાટા ઉડી રહ્યા, તેમને દક્ષણા આપવા માટે એક દહાડો બધાને ભેગા કરી બારે ધિંગાણું મચાવી મૂક્યું. તે બીડાબીડમાં કેટલાક બ્રાહ્મણો ચગદાધને બરણુને શરણુ પણ થયા ! વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન બ્રાહ્મણો હતા તેમની સંભાવના સારી રીતે

૧ નર+મેધ—નરમેધ—નર એટલે પુરુષ; અને મેધ એટલે યજ્ઞ, જમ અશ્વમેધમાં થોડા મારીને હોમેછે, તેમ પુરુષોને મારીને પોતાના કોષાગ્નિ-રૂપિ યજ્ઞમાં સંભાળરાવ હોમવા લાગ્યો.

૨ કાળા કર્મ. \* તુલા કરી.

x ઝાડ વિનાના ગામમાં, ઐરંડા ધુ ગણાય.

બૂદી કરી હતી, સંખ્યાભિષેકના સમારંભના વર્તમાન સાંભળીને મ્હોટા મ્હોટા દેશ દેશાવરના ગુણીજનો પણ કેટલાક આવ્યા હતા. તેમજ કંઈ કંઈ દેશ દેશાવરના ગવૈયા, બજવૈયા, અને કલાવંતિણીયોના નામાંકિત તા-યદ્રાઓ આવ્યા હતા. તેમને તેમના ગુણ પ્રમાણે વધારે ઓછી વિદાય-ગીરી આપવામાં આવી હતી. તેમાં કેટલીકને વસ્ત્રાલંકાર પણ આપવામાં આવ્યા હતા, આ તા્યદ્રાઓમાં એક કલાવંતિણી આવી હતી, તે ખાસ લાવણ્યતાની ખાણરૂપજ હતી. તે પરીને લીધે આપણા રાજસાહેબે પેલી કાળાકરતુકવાળી તુળસીઆઈને કેટલીક મુદત વિસારે નાંખી હતી. તે ખાસ પરીજ હતી, પ્રથમ તો તે સ્ત્રી જાત, તેમાં તે વારાંગના, તેમાં બરાબર સોળ વર્ષની, ભર યુવાવસ્થાના ખીલતા બહારમાં, તેમાં તેનું અ-નુપમ સૌન્દર્ય, તેમાં તેની વસ્ત્રાલંકાર સજવાની ટાપટીપ, તેમાં તેનાં ન-ખરાં અને હાવભાવ, તેમાં તેના કંઠેની માધુર્યતા, તેમાં તેની ગાયનકળામાં પ્રવિણતા, તેમાં તેનું મનરંજનકારક અને ચાતુર્યતામય-ભાષણ, તેમાં તેનાં કૃત્રિમ પ્રેમ કટાક્ષરૂપી બાણ મારવાની છટા, અને તેમાં વળી તેની મન આકર્ષણ કરવાની ઉત્તમ શૈલી હતી. એટલે પછી પૂછવું શું ? આટલાં બધા મોહક ગુણ જે સ્ત્રીમાં એકત્ર વાસ કરી રહ્યા હોય છે, તે સ્ત્રીને જોઈને તપસીઓ લપસી પડે તો પછી દુર્વ્યસનના તારમાં ચઢેલા કામાંધ સંભારાવની તો વાતજ શી કરવી ? તેને તો કોઈપણ સ્ત્રીનું માત્ર કે-લકીના ગાભા સરખું ગૌરવર્ણજ ભૂલથાપ બવરાવવાને બસ હતું. તો પછી આ તો ખાસ સૌંદર્યતાની સરિતાજ હતી, અને વળી ગાયન, નૃત્ય અને વાદ્ય, આં ત્રણે કામમાં ઉસ્તાદ હતી. તે હાથમાં તંબુરો લઈને સંભાળ-રાવ આગળ ગાયન કરવાને બેસતી, તે વખતે તે દારના બદા ચઢાવી દસ-થઈ જતો, તે બેઠકમાં પોતાના હોદ્દા ઉપર આવીને બેસતો, વખતે આમ તેમ લડથડીઆ ખાતો હતો, બધાં ઉંચાં ચઢી જતાં હતાં, આંખો ચતોડી-ઓ જેવી લાલચોળ થઈ જતી હતી. એક હાથ અંગરખાની બાંહમાં પ-રોવેલો હોય અને બીજી બાંહ હાથની પાછળ અમસ્થી સટકતી હોય, પાંધડી વિખરાઈ જઈને તેના કેટલાએક આંટા ગળા સુધી ઉતરી પડ્યા હોય, પહેરેલું ધોતિયું જથર વથર થઈ ગયું હોય, અને ગળે કાંટા પડતા હોય, એવી તેમની દુર્વ્યસનને લીધે સ્થિતિ થઈ જતી હતી, તેમ છતાં તે કલાવંતિણી તરફ જોઈને મનમાં ને મનમાં કાંઈક બડબડતો હતો.

વાંચકટ્ટન્દ, આ પ્રતાપ, રાજના શરીરમાં દારૂંથી ભૂત બરાવાથી રોમરોમ નિશો વ્યાપિ જતો હતો, તેનો હતો. જેના સામું ડાચુ ફાડી હોસેદીત સરખા રાજસાહેબ જેમ રહેતા હતા, તે ધૂપદ, ખ્યાલ, ટપ્પા, હુમરી, લાવણી, દાદરો, ગજલ વિગેરે અનેક મનોહર ચીજો ગાતો. તેને ખમાય, ભૈરવ, છાયાનટ, બિહાગ, વાગેશી, મેઘમદહાર, કાનડો, ભૂપ, કિ-ડોસો, પરજ, કાલંગડો, પિલૂ, લક્ષિત, વિગેરે તમામ જાતના રાગ રાગ-ણીનું સાઈ જ્ઞાન હતું. જે જે વખતે જે જે રાગ ગાવો જેમજે તે તે વખતે તે તે રાગનો આલાપ શરૂ કરતાની સાથેજ શૃંગાર, વીર, કર્ણાટક વિગેરે નવે રસો તેની આગળ મૂર્તિમંત ખડા થઈ જતા. જે વખતે તે સતાર હાથમાં લઈ બેસતી તે વખતે જાણે ઈંદ્ર લોકની સાક્ષાત્ રંભાજ આ લોકમાં ઉતરી આવી હોય તેમ લાગતું હતું. તેના ઉપર રાજસાહેબની સોજો સોજો આના નજર ઠરી હતી ! તેને એકલાખ રૂપિયા રોકડા વિદાય ગીરીના આપ્યા ! તે સિવાય દશ વિશ ઉંચી ઉંચી જાતની સાડીઓ અને દુપદા આપ્યા તે જૂદા ! !

સંભાળરાવને રાજ્યાભિષેક થયો તે વખતે શિવાજીરાવના હિતૈષિ ગુરુ રામદાસસ્વામી સજ્જનગઢમાં હતા. તેમને રાજ તરફથી સમા-રંભમાં આવવાનું આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ રાજ દુરાચરણી નિકળ્યો તેથી તેઓ રાજ્યાભિષેકના ઉત્સવમાં પધાર્યા નહોતા, તોપણ પ્ર-થમના રીવાજ મુજબ સ્વામીશ્રીને રાજ તરફથી ધણાજ માન્યપૂર્વક વસ્ત્રો પહોંચાડવામાં આવ્યાં હતાં. તે વખતે સ્વામીશ્રીનો દાસબોધ અંથ પૂરો થવા આવ્યો હતો. સ્વામીશ્રીના સાનિધ્ય ભક્તોએ સ્વામીશ્રીને વિનંતી કરી કે, “મહારાજ, સંભાળરાવનામાં દુરાચરણ વધી જવાથી મરાઠી રાજ્ય લય પામવાના રસ્તા ઉપર આવી પડ્યું છે. માટે રાજને કંઈક બોધ લ-ખી મોકલો.” ભારે સ્વામીશ્રીએ કહ્યું કે, “દાસબોધ અંથ પૂરો થવા આ-વ્યો છે, તે તેને જેવાને મોકલવાનો મ્હારો વિચાર છે. તેમાં બધી જા-તના બોધનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તથાપિ તમારા બધાનો આ-ગ્રહ છે તો એક પત્ર લખી આપું છું.” એવું કહીને તેમણે એક ઉપદેશ પત્રિકા આવેલા કારકુનને લખી આપી. તે, તે કારકુને લઈ જઈને સંભા-ળરાવના હાથમાં મૂકી. તે ફાડીને તેણે પાસેના તમામ હજુરી કામદારોના દેખતાં વાંચવાનું કારકુનને કહ્યું. તેથી કારકુને નીચે લખેલી મતલબનો પત્ર બધા સાંભળે તેમ વાંચ્યો.

॥ શ્રી રામ ॥

શ્રીમંત છત્રપતિ સંભાળ.

અનેક શુભ આશિરવાદ સહ લખવાનું કે, શિષ્ય મંડળના અતિ આમહથી, તારા તરફ એક પત્ર લખી મોકલું. પત્ર સ્વસ્થ અંતઃકરણથી વાંચીને તેનો યોગ્ય ઊપયોગ કરવાથી અને અને મારા શિષ્યમંડળને અતિ આનંદ થશે.

રાજ્ય એ હમેશ સાવધ રહેવું જોઈએ, અને કોઈ દિવસ દુષિત અંતઃકરણ રાખવું ન જોઈએ. રાજ્ય કારભારમાં પૂર્ણ લક્ષ આપી, એકાંત સ્થળે તેનો વિચાર કરવો. કરેલા અપરાધની ક્ષમા આપી, કારભારીઓને પોતાના કરી લઈ તેમને સુખી કરવા અને તેઓ પોતાનું કાર્ય જામગથી કરે તેમ કરવું. વડિલે જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તેને માટે લઘાઈ ટંટા કરવાથી ત્રીજે કોઈ કાલી જાય છે. માટે તેવું વર્તન ન રાખતા, જેની લઘાઈમાં ત્રીજે શાવી જાય નહીં, તે બાબતપર પૂર્ણ લક્ષ આપવું જોઈએ. કોઈપણ કાર્ય આરંભતાની પહેલા બધા રાખવાથી, કાર્યમાં યશ પ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે ડાહ્યા પુરૂષોના વિચારે સર્વ કાર્યો કરવા જોઈએ. જગતને રાજ રાખવાથી, યશ પ્રાપ્તિ થવાને વાર લાગતી નથી, માટે તે પ્રમાણે વર્તી સદા સમ્માન રાખવું. દરબારમાં સર્વ લોકોને એકત્ર કરી, દુરાચારિને હાંકી કાઢવા. આ પ્રમાણે કરવાથી જગતમાં અખંડ ક્ષીર્ણ-પ્રસરી રહેશે. સર્વત્ર પોતાનો પરાક્રમ ગળવી, સર્વ ભૂમંડળપર પરાક્રમનો પ્રતિધ્વનિ પહોંચાડવો જોઈએ. આ પ્રમાણે જે રાજ્ય કરતો નથી તેના રાજ્યને આ સમયમાં બધ રહે છે. સમય પ્રસંગને ઝોળખી કોષનો લાગ કરવો જોઈએ. કદાપિ કોષ ચઢે તોપણ ખીજાઓના સમજવામાં આવવા દેવો નહીં. ધણા પુરૂષો એકઠા કરી, સર્વના વિચારે, ધણા કદથી મ્લેછ રાજ્યનો પરાભવ કરવો. પોતાની પાસે જે દ્રવ્ય છે તેવું જતન કરી, વધારે પ્રાપ્ત કરવું, અને પોતાનું રાજ્ય જ્યાં ત્યાં “મહારાજ્ય” તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવું. હાથમાં સમશેર ઝાલી, હિમંત રાખવાથી, દિનપ્રતિ દિન ચઢતી થશે. ગૌ આજણ પતિપલાક શ્રીમંત શિવાજી મહારાજનું સ્મરણ કરી, જીવિતને તૃણ સમાન કરી, આ લોકમાં અને પરલોકમાં ક્ષીર્ણ રૂપથી તરી જવું જોઈએ. કેલાસવાસી શ્રી શિવાજી મહારાજના સ્મરણનું સ્મરણ કર, તેમના પ્રોઠ પ્રતાપનું ચિંતન કર, જગતમાં તેમની અખંડ પ્રસરી રહેલી કીર્તિ તરફ નજર કર, તેમનું

વર્તન, તેમનું બોલવું ચાલવું, તેમના પ્રાદ વિચાર ઇત્યાદિ ક્યા હતા તેનું સ્મરણ કર. રાજ્ય કારભાર કરી, છેવટે, સકળ સુખનો લાગ કરી, યોગ સાધન કરનારને ધન્ય છે. આથી પણ તું વિશેષ કર. અને તેનું કરનારનેજ “મનુષ્ય” કહેવો. આથી વિશેષ શું લખવું ?

“રામદાસ”

પત્ર વંચાઈ રહ્યા બાદ બધા હળુરીઆઓ ખી, ખી, ખી કરી હસી પડ્યા. કચેરીના બધા સભાસદો એક માળાના મણકા હતા, અને તે માળાનો મેર ફાંકડો છરાવ હતો. પછી આ બધી મંડળીના અક્ષરના ખળનામાંથી એક પછી એક નમુના નિકળવા લાગ્યા.

પહેલો કહે છે—આ બુદ્ધને હવે અમસ્તી ઘડલાંગ શું કરવા જોઈએ ? છેક આખર મળવે પ્હોંચ્યો છે તેમ છતાં આવી ખટપટ ક્યાં સુધી કરશે ? આજ સુધી રાજ કાજમાં જે ખટપટ કરી તેટલીજ બસ છે. હવે તો એમણે માળા લઇને નિરાંતે ઇશ્વર ભજન કરી દહાડા કાઢવા જોઈએ.

બીજો કહે છે—સ્વામીને અવસ્થા થઇ, તોપણ હજી તેમની ચિત્ત-શક્તિ શાન્ત ક્યાં થઈ છે ? તેમના મનમાં હશે કે, મ્હોટા મહારાજ ઉપર આપણી જાદુ વિદ્યા જેવી ચલાવી હતી તેવી આ મહારાજ ઉપર પણ ચલાવવી. પણ તે દિવસ તેમણે હવે વિસરી જવા જોઈએ હિયે. એવા ઢોંગ ધૂતારા વેગતો અજ્ઞાન છોકરાં આગળ, બોળી સ્ત્રીઓ આગળ, અને તેમના જેવાજ બિચારા ભ્રમમય જ્ઞાતના ભયંકર અધિકારમાં ગોથાં ખાનારા પુરૂષો આગળ ચાલે. અમારા આગળ ચાલશે નહિ. આપણા મ્હોટા મહારાજ બિચારા બોળિયા હતા, માટે તે સ્વામીની જાળમાં ફસાયા હતા. પણ આપણે તો પ્હોંચેલા હિયે, તે હવે કંઈ ફસાવાના નથી. ઉપદેશ ખીજાને માટે તે ઉપદેશ પ્રમાણે પોતાને વર્તવાનું નહિ. ‘કહેવાના જૂઠા, ને ચાવવાના જૂઠા’ તેના જેવો સ્વામીજીનો ઉપદેશ છે. જો એમની અકેક વાત કહેવા બેસીએ તો પૂરવર્ષ વડી જાય, ને લખવા બેસીએ તો આખો ભારત જેવડો ગ્રંથ લખાય.

સંસાજી—(કહુપા તરફ વળીને) અરે, પ્રમાણજી, મ્હને બલી યાદ-દસ્ત આવી. તમને પૂછવાનું કર કર ને વળી બૂલી જઈ, સ્વામીજી માટે એવું કહેવામાં આવે છે કે, તેમણે પોતાના સામર્થ્યથી મરેલી સમગ્રી ઉ-ડાડી હતી. એક વખત એક સ્ત્રીનો ધણી જીવતો ક્યો હતો. એક વખત

રામમંદિરમાં એક પથ્થર નીચેથી દશ હજાર માણસો જમી શકે એટલી સામગ્રી દાદી હતી, કેટલીક વખત તે એક ઠેકાણે અલોપ થઈ જાય, તે ખીજે ઠેકાણે પ્રકટ થાય, હજારો ગાઉ ઉપર શો બનાવ બને છે તે કહી આપે, એવા એવા તેમના વિષે અદ્ભૂત ચમત્કાર સાંભળવામાં આવ્યા છે, તે શું ખરા હશે ? તમને કેમ લાગે છે ?

**કલુષા—**મહારાજ, તેમાં તમને શી નવાઈ લાગે છે ? જેને મંત્ર-વિદ્યા સાધ્ય હોય છે, તે એના કરતાં પણ બારે નજરબંધીના ચમત્કાર કરી દેખાડે છે. તે વિદ્યાના જોરથી જરણુ, મારણુ, મોહન, ઉચાટન, વિ-જેર અનેક પ્રકારની ક્રિયા કરી દેખાડે છે, તેની હજુરમાં ઋદ્ધિ સિદ્ધિ હાથ જેડીને ઉભી રહે છે, મેં પોતે પણ એ વિદ્યાનો ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. પરંતુ જે નિયમો મંત્ર વિદ્યાવાળાએ પાળવા જોઈએ, તે નિયમો મહારાજી પળાયા નહિ. તેથી ધાર્યા પ્રમાણે તે કામ કરી શકતા નથી. આ મંત્રવિદ્યાથી ધાર્યું કામ થઈ શકે છે. કિમીએ પણ થાય છે. વશીકરણથી ગમે તેવી સ્ત્રી હોય તે એક પળવારમાં વશ થાય છે. અને વાંઝણીને છોકરાં થાય છે. માટીની સાકર બને છે, અને સાકરનું મીઠું થઈ જાય છે. રોડનો ગોળ બને છે, ધંતુરાના ફીંડવાનું માટું કાલંગડ બની જાય છે. મુઠ મારવાથી એકદમ પેટમાં ચુંક આવીને લોહી ઓકતો ઓકતો માણસ મરી જાય છે. માણસનો ઘોડો, ગધેડો, કે વાહરડો બૂની જાય છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીને છોકરો આવશે કે છોડી આવશે તે કહી શકાય છે. મરેલાં માણસો અને જનાવરો ઉઠાડી શકાય છે. પુરૂષની સ્ત્રી અને સ્ત્રીનો પુરૂષ કરી શકાય છે, ઉંડા પાણીમાં પછોઠી મારી આરપાર તરીને નિકળા શકાય છે. સામાના મનમાં શું છે, તે ક્યાં કેવી રીતે કામ કરે છે, તે કહી શકાય છે. એક જગાએ અલોપ થઈ જઈ ખીજ જગાએ પ્રકટ થઈ શકાય છે. પીછાનું કપુતર કરીને નચાવી શકાય છે, રેતની ધાણી થઈ જાય છે, એક પ્રકારનું નેત્રમાં અંજન કર્યું હોય તો, આપણે ખીજને જોઈ શકીએ, પણ ખીજ લોકો આપણને જોઈ શકે નહિ. મંત્ર વિદ્યાથી એવા એવા હજારો હજાર અને કરામત કરી શકાય છે. તે પ્રમાણે રામદાસ સ્વામીએ કર્યું હશે, તેથી આપના તીર્થરૂપ એમને આધિન થઈ ગયા હશે ખીજનું એમાં કંઈ નથી, સાધુપણાનો તો નકામો ડોળ છે. સાધુને મઠ, શિષ્યો, શિષ્યિણીઓ, મંદીરો, કથા કીર્તનો, અનુમહ, રાત્રી અટપટ, એ બધી કડાકટ શું કરવા જોઈએ ?

ત્રીજો કહે છે—આગળ ગમે તે થઈ ગયું તેની આપણે શી પંચાત છે, સ્વામીના કાવચાતા વખત હવે વહી ગયા જેવું થયું છે. તેમણે મુએલાંને સજીવન કર્યાનું હાથમાં કોઇને મોઢેથી સાંભળવામાં આવતું નથી. આપણા મ્હોટા મહારાજ તડકા દેતા હતા, ને તેઓ તેમના દાસાનુદાસ ઘર્ષ ગયા હતા. તે એટલે સુધી કે, સ્વામીએ એમ કહ્યું કે, ‘શિવબા, હવેથી કોઇએ કોઇને જુહાર કરવો નહિ, ‘રામ રામ કરવા,’ તો મહારાજએ રામ રામ કરવાનો હુકમ ફેરવી વાળ્યો. વળી સ્વામીએ આજ્ઞા કરી કે, ‘શિવબા તારા જંડા ઉપર અમારી લંગોટી ચઢાવ,’ તો મહારાજએ પોતાના જંડા ઉપર લાગલી બગવી લંગોટી ફડફડાવી. સારખાદ કોઇ બીજો વખતે સ્વામીએ કહ્યું કે, ‘શિવબા આજ બગલમાં ઝોળી ભરવી તું અમારી સાથે દશ ઘેર ભિક્ષા માગ.’ કે તુર્તજ મહારાજએ ઘેર ઘેર ભીખ માગી. એવી તે જોગટા ઉપર મહારાજની અપૂર્વ શ્રદ્ધા બેઠી હતી. પરંતુ સ્વામીએ સ્વામીના વેષમાં પોતાની યુવાવસ્થામાં મનગમતી મઝા મઠમાં જોગવી લીધી છે. ને વળી લોકને એનો ડોળ દેખાડે, અમે તો બાળ બ્રહ્મચારી છીએ. પરંતુ આકાબાઈ, વેલ્કાબાઈ, સતીબાઈ વિગેરે પાંચસાત બાળ વિધવા તથા છાંડેલી અને સ્વ-જંદી સુવાસિનીઓ બ્રહ્મચર્યવ્રતવાળા સ્વામીશ્રીના ઉશીકે ને પાંગથે રાત દિવસ બેઠેલી ને બેઠેલી હોવીજ જોઈએ. રોજ ભાવતા મિથાનનાં જોજન થઈ રહે કે, સ્વામીજીને આકાબાઈના હાથનાં મસાલેદાર એચાર જોડકળબી-યા જોઈએ. સુવાને છત્રપલંગ. તેના ઉપર-એક હાથ ઉંચી મશરૂની તળાઈ, તેના ઉપર બરફના જેવી સફેત ચાદર, ગાલમશુરિયાં, અને ઉંશીકાં પણ તેવાંજ ઠાઠબંધ આવી રહ્યાં હોય. વચલી વખતે ગોવા તરફની ઉત્તમ પ્રકારની ફેરીઓ જોઈએ. ગળામાં અને હાથમાં સુગંધી પુષ્પના દાર ગજ-રા પહેરેલા હોય, સર્જનમઠમાં હમેશાં એવા ઠાઠમાઠ સાથે રહેવાને અને ખાવા પિવાને રાજ્ય તરફથી બદોબસ્ત ચાલુ રહેલો હતો. આટલું બધું છતાં લોક એને સાધુ સાધુ કહે છે. એવા ગાડરીઆ પ્રવાહના જેવી લૌકિક રીતિને આપણે શું કહેવું? ન્હાનપણમાં તેના માબાપ સારા ઠાઠમાઠથી લગ્ન કરવાને તૈયાર થયાં હતાં. તે વખતે મ્હારે પરણવું નથી એમ કહીને તોરણે ગથેલા નાશી ગયાં હતા. તે વખતે તેઓ છેક ન્હાના હતા. તેથી સ્ત્રીના સુખની કેદહાડે માહિતી હતી? પણ પછી મકરધ્વજનો પવન શરીરમાં પેસ્તાંજ સ્ત્રી શરીરે, શરીર અડકાડીને પાસે બેસે છે તોપણ હરકત આવતી નથી. બ્રહ્મચર્યવ્રતથી રહેવાનું ઘણું કઠિન કામ છે.



ચોથો કહે છે—સ્વામીનામાં સ્વામીપણાનો એકપણ ગુણ નથી. પોતાના હાપણનો ઠોક બેસાડવા માટે તો એમણે એક દાસબોધ, કે ઠાંસ-બોધનો ગ્રંથ કર્યો છે. તેમાં સંસ્કૃતનું તો નામજ નથી. તે તદ્દન પ્રાકૃતજ છે. તે પુસ્તક એવું તો અશુદ્ધ છે કે, તે બરાબર વાંચી પણ શકાતું નથી, તેમ તેનો અર્થ પણ કાંઈ સમજતો નથી. તેતો લાંબુ લચરક દોરકું શું-અળ્યા જેવું કરી મૂક્યું છે. તેમાં દેવ આવા છે, સંસાર આવી રીતે માંડવો, અક્ષર આમ વાળવા, રાજ્યે આવી રીતે વર્તવું, દિલ્લો આવી રીતે બાંધવો, ક્ષત્રિએ તલવાર આમ મારવી, એવાં એવાં ચિંથરાં નેત્રએ તે-ટલાં ફાડ્યાં છે, પણ તેમાંની એકે બાબત પૂરી અને બરાબર નથી. આ નેગટાએ ક્યારે અને કોની સાથે સંસાર માંડ્યો હતો ? ક્યારે અને ક્રિયા રાજના લશ્કરમાં તલવાર બહાદૂરીનું કામ કર્યું હતું ? ક્યારે અને ક્રિયા કિ-દ્ધા બાંધ્યા હતા ? ક્રિયાં રાજ્યો ચલાવ્યાં હતાં ? એમ બેઠે બેઠે ગપ્પાં મારવાં હોય તો નેત્રએ તેટલાં મારી શકાય. મારા જેવો ઠોક હશે તે પણ આમ તેમ ગોથાં મારી એવાં થોથાં લખી કાઢશે. આવાં ગ્રંથો વાંચીને કે રચીને રાજ્ય મેળવાય કે ચલાવાય તો પછી શું નેત્રએ ? આ આઉધર સ્વામીને એક વખત ખીર છબે લાગી, તે ખાખાજ કરી, પછી પેટમાં અંબળાવાથી હોહો કરી તમામ ખીર છઠ્ઠીના ધાવણસાથે કાઢી નાખી. આ ગંદા માણસનું શું કહેવું ? કોઈએ પૂછ્યું કે, આમ કેમ કર્યું ? ત્યારે તેણે જવાબ દિધો કે, જિભને ખિર ખાવાની વાસના થઈ હતી. તે તેની ખોડ ભૂક્ષાવવાને મેં આપું કર્યું. આવા ગંદવાડથી વાસનાનો ક્ષય થાય છે, કે શું ?

ફરી ત્રીજો કહે છે—તમને પણ સાંભળેલું યાદ હશે કે, આ સ્વામીએ એક વખત ચોરી પણ કરી હતી. રસ્તે જતાં જતાં એક વખત એક શેલડીના ખેતરની વાડ બાંગીને તેમાં પેસી કેટલાક શેલડીનાં સાંઠા ઉપાડી ખાતા હતા, તેટલામાં ખેતરના ધણીની નજર તેમના ઉપર પડી જવાથી પોતાના ઉપાડેલા સાંઠાથીજ સ્વામીજીની ખૂબ પૂજા કરી, તેથી બરડામાં ખરેખરા સોળ લાકી લોહીની ટસરો કુટી હતી. આવું થયું તેથી દુનિયામાં ખોટું ન દેખાય અને સાધુપણાનો બરાબર ડોળ જણાય માટે તેણે મ્હોટા મહારાજ પાસેથી તે ખેડુતને તેના ખેતરની વંચ પરંપરાની સળુંદ કરાવી આપી. સ્વામીએ માર ખાધો તેમાં ગરીબ ખેડુતનું કામ થઈ ગયું. સ્વામીએ ઠેક ઠેકાણે રામદાસી મઠ સ્થાપ્યા છે.

શિષ્ય ચાખાની ખરેખરી વૃદ્ધિ કરી છે. હનુમાનજીની સ્થાપનાઓ કરી છે. એવી રીતે એક બાળુથી સાધુપણનો ખૂબ ઢોંગ લગાવ્યો છે ! અને બીજી બાળુથી નેષ્ટયું તો તેમને ૩૬ અને તનતનીઓ સાથે મળેતું ગાતાં આવડતું હતું. એક વખત કલગી તોરાવાળા શાયર લોકોમાં અંદર અંદર ‘તું હોંશિયાર કે હું હોંશિયાર’ એવો ઝઘડો ઉઠ્યો હતો. તે વખતે સ્વામીએ પોતે ૩૬ ઉપર થાપ મારીને કેટલીક વખત સુધી ગાયન ગાઇને બન્ને પક્ષવાળાઓ આગળ પોતાની હોંશિયારી દેખાડી ! કોઇ કોઇ વખતતો સ્વામી માંકડાના જેવાજ એન ચાળા કરે છે. માંકડામાં અને તેમનામાં તફાવત શો છે ? માંકડાને પૂંછડી હોય છે, તેવી તેમને પણ પાછળ વેંતે-કની પૂંછડી છે, એવું લોકો કહે છે. પછી ખરું ખોટું તો ઇશ્વર જાણે. આ રામાવતારમાંના કોઇ વાંદરાએ તો જન્મ નહિ લીધો-હોય ? કારણ કે એ હનુમાનને બહુ માને છે. તેમ સઘળી કૃતિ પણ તેના જેવીજ છે.

**સંભાળરાવ—સ્વામી** પહેલાં ગમે તેવા હશે તોપણ હવે તો આ કાગળ ઉપરથી જણાય છે કે, તેમને ધરડપણનાજ ચાળા થયા છે. બીજી કાંઇજ નથી. ‘સાડી બુદ્ધિનાડી’ ના જેવુંજ થયું છે. કાંઇ નહિતો તેમને સીતરેક વર્ષ થયાં હશે. તે ઉમ્મરમાં ખચીત બુદ્ધિનો બ્રંશ થાય છે. હશે, તે હવે ગમે તેવા હોય તોપણ મોટા મહારાજના ગુરુ છે. તેટલા માટે તેમને આપણે નમવા જોગ છિયે. તેમના ઉપદેશ તરફ ધ્યાન ના આપતાં પત્ર આવ્યો તેવો રાખી મૂકવો, એટલે થયું. અમસ્તી નકામી ટિકા શું કામ કરવી નેષ્ટએ ? એવું કહીને પત્ર કલુપાના હાથમાં આપ્યો, આ પ્રમાણે તે તડાકીદાસોએ ઘડી એક વાર સુધી મહેનો સ્વાદ લઇ લીધો. મૂર્ખ માણસ સૂર્યને ધૂળ નાખે તેથી સૂર્ય ઢંકાતો નથી. પરંતુ ઉલટી તે ધૂળ પોતાના ઉપર પડે છે. તેના જેવી આ તડાકીદાસોએ કૃતિ કરી લીધી. જે સત્યુચ્ચ શિવાજીરાવને રાજ્ય સંપાદન કરવાના કામમાં ઉપયોગી થઇ પડેલા, જેમણે પોતાના દેશનું અને પોતાના લોકનું કલ્યાણ કરવા માટે પોતાનો દેહ અર્પણ કરેલો, જેમણે લોકના કલ્યાણ માટે સારા સારા પ્રાકૃત ગ્રંથો લખેલા, જેમની નિરૂપણને માટે આખા મહારાષ્ટ્ર દેશમાં વાખ વાખી ચાલી રહેલી, જેમની સાધુના પંચમાં અગ્રેસર તરીકે ગણના થતી, જેમને શિવાજીરાવ અને બીજા સમ લોકો વશિષ્ઠ ઋષીના જેટલું માન આપતા, જેઓ કહેતા હતા કે, “અમો ગોસાંઈ લોકની દોલત શી ? અમારી

ગાલત એજ કે, અગે રાખ ચોળવી અને ભૂખ્યા તરસ્યાની સેવા કરવી.”  
આવા વૈરાગ્ય સંપન્ન સ્વામીજીની યોગ્યતા ક્યાં ? અને આ વચ્ચેલા  
વહેલા અને બહેકી ગયેલા જીવાનીઆઓની યોગ્યતા ક્યાં ? જે વસ્તુનું  
જેને જ્ઞાન નથી, તે તેની કિમ્મત શું સમજે ? કૂતરાને કસ્તુરીના વાસની,  
ગધેડાને ગોખના ગળપણની અને ખિસકોલીને સાકરના સ્વાદની શી ખબર ?



### પ્રકરણ ૯ મુ.

“ દુર્મત્રી રાજ્યનાશાય. ”

“ જેના વચ્ચર \*જોગી હોય, તે આખરે તુંબડાં ઝલાવે. ”



જ્યાભિષેકનો સમારંભ થઈ રહ્યા પછી સંભાળરાવના  
ઔષધઆરામમાં દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી ગઈ. તેમ બી-  
જી બાળુએ તેના અંદરખાનાનાં જે પ્રીતિ પાત્ર હતાં  
તેમની તેને મારી નાંખવાની યોજના ચાલી રહી હતી.  
રાજ્યાભિષેકના ઉત્સવની ધાલમેલમાં તે યોજનાને માત્ર  
દીવપણુજ આપ્યું હતું, પરંતુ કાંઈ બંધ પડી ગઈ નહોતી. તુળશીખાઈ  
પ્રીત્યર્થ સંભાળરાવનો ખળનો અર્ધા ઉપર ખાલી થઈ ગયો હતો.  
ધરેણા ગાંઠાની, લુગડાં લતાની, અને ખાવા પીવાની તે ખરેખરી શોખીન  
હતી. તેના જેવી સંભાવના ખુદ તેની રાણી ચેસુબાઈની પણ સંભા-  
ળરાવ રાખતો નહોતો. જોત્યાજી હજુરીઓ વચ્ચે વચ્ચે તેને ચેતેવણી  
આપતો કે, “ મહારાજ, એ તુળશી ગળકદ્દી છે. એના ઉપર આપ વ-  
ધારે ભરોસો રાખશો નહિ. એનો નાદ છોડી દો. એ આપના ઉપર જે  
પ્રીતિ રાખે છે, તે બધી ઉપર ચાટિયા અને ખોટી છે. એ બધા કેઈ વ-  
ખતે આપના જીવને દગો દેશે. તેનો કાંઈ નિયમ નથી. ” એવી રીતે  
ઘણી વખત આ ગરીબ બિચારા નિમકહલાલ આકરે વિનવણી કર્યા છતાં  
સંભાળરાવે બિલકુલ લક્ષ આપ્યું નહિ. તેનું કહેવું તે સાંભળ્યું ન સાં-  
ભળ્યું કરતો હતો, તોપણ તેણે પોતાનું કર્તવ્ય કરવાને મૂકી દીધું નહિ.

\* જોગી એટલે રાવળિયા શાંતિના લોક.

તે વારંવાર રાખની આગળ તુળશી વિષેનો ખડખડ કર્યોજ કરતો હતો.

એસાજના કાવાદવાની પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી ગઈ. રાખનો હું એક હિતચિન્તક છું, એવું તે બહારથી દેખાડતો હતો. તે સંભાજીરાવને ખરું પણ લાગતું. પરંતુ જોત્યાજીએ એસાજરાવનું ખરું સ્વરૂપ ઓળખી લીધું હતું. રાખના કિત માટે જેમ જેમ એસાજ અતિશય કાળજી દેખાડતો તેમ તેમ તેની દગલબાજીની જોત્યાજીને વધારે વધારે ખીક લાગતી હતી. એક દિવસ એસાજ અને તુળશી એક ઓરડીમાં ભરાઈને મસક્ત કરતાં બેઠાં હતાં તેમની વાત ચીતના કટલાએક દુટક દુટક શબ્દો તેના કાને આવ્યા. તે ઉપરથી તેની વિશેષ ખાતરી થઈ કે, આ દગોખોરોના હાથથી આપણા ધણીના જીવની એક દિવસ ખુવારી છે. ગયે ફેરે સંભાજીરાવે તેને ખડખડાતીને તાકિદ કરી હતી કે, “શરીથી તે ખત્રેની વાત મ્હારી આગળ બોલીશ તો ખબરદાર, તારું નાક કાપી નાંખીશ.” તોપણ તેનાથી શરીને જોલ્યા વગર રહેવાયું નહિ. મ્હારા એકલાનું નાક જશે તેની દિકર નહિ, પણ દશનું તો નાક બચશે, એવું મનમાં લાવીને તેણે રાખ આગળ વાત કાઢવાની હિમ્મત ધરી.

સંભાજીરાવને સુસત્રમાનની પેઠે સવારના પ્રહરમાં હુકો પિવાની ટેવ પડેલી હતી. તે એક દિવસ રોજના દરતુર મુજબ એકલો હુકો ગડગડાવતો બેઠો હતો. એવો લાગ જોઈને જોત્યાજી કેસકર ખીતો ખીતો તેની આગળ જઈ નમન કરી પાઘડી ઉતારી ઉભો રહીને બોલ્યો કે, “મ્હારાજ, આ ગરીબ ચાકરની એક વિનંતિ છે. આપ ધણી ઉપર એકાદ સંકટ આવ્યું હોય, અને તે આપને ઝાહેર કરવાથી દૂર થાય તેવું હોય, તેમ છતાં પણ આપને તે વાત નિવેદન કરતાં આપ મ્હારા ઉપર રીસે ભરાઓ, તોપણ આ ઇમાની ચાકરે બહીને પાછા હઠવું નહિ, એવી મ્હને આપના માત પિતાની પહેલાંથીજ આજ્ઞા છે માટે” —

સંભાજીરાવ—(તેનું બોલવું ખરું ન સાંભળતાં વચ્ચેજ) જોત્યાજી, આજ મ્હારા આગળ શરી શેની ગડગડ લાલ્યો છું ? ચત્ર ગદ્દા, અહિંથી ચાલ્યો જ. મને નકામો ત્રાસ આપીશ નહિ. તે બે જણના સંબંધી કાંઈ હશે તો મેં તને પ્રથમથીજ તાકિદ આપી છે કે, તેની બાબતમાં મ્હારા આગળ તું એક અક્ષર પણ કદી ઉચરીશ તહિ, એ વાતની તને યાદ છે કે નહિ ?

**જોત્યાળ**—સરકારની તાકીદ થયેલી હું વિસરી ગયો નથી. પણ, ઘણી સાહેબ, આપ અમારું ભરણુ પોષણ કરનાર માળાપ છો, તેથી આપના ઉપર અમારી સંપૂર્ણ આસ્તા હોય, એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. માટે જો આપના પગ આગળ મ્હોટો નાગ આપને કરડવાની તૈયારીમાં હોય ને, તે અમારા જોવામાં આવે તો આપને એતાવ્યા વિના અમારાથી કેમ એસી રહેવાય ? તેનો આપ ઘણી સાહેબજ વિચાર કરો.

**સંભાળરાવ**—જોત્યાળ, ખસ. આ વખતે મ્હારી તબિયત ઠીક નથી. નકામો પથારો પાથરીને બેસીશ નહિ. તારે જ કહેવાનું હોય તે ઝટ લાઇને હંકામાં કહી દે. ખબરદાર જો લાંબુ ટાયલું કુટ્યું તો.

**જોત્યાળ**—( હાથ જોડીને ) મહારાજ, એસાળ અને તેની ખેડેન એકાંતમાં બેસીને હમેશાં આપના માટે કાંઈ કાંઈ મસલત કરતાંજ હોય છે. તેઓ શી વાતચીત કરેછે, તે સાંભળવાને માટે કોઈ કોઈ વખત હું કુપાઈ બેસીને સાંભળું છું. તેમાં એક વખતે એવું સાંભળવામાં આવ્યું કે, ‘આપણું વૈર લેવાનું કામ ઘણા દિવસથી પડી રહ્યું છે, પણ હવે તે ફત્તે થવાની વખત પાસે આવતી જાય છે,’ એવું એસાળએ તુળસીબાઇને કહ્યું. તેટલા શબ્દો મેં સાંભળ્યા.

**સંભાળરાવ**—એમની એ વાત મનેજ લાગુ પડે છે, અને ખીજા કાઇને લાગુ પડતી નહિ હોય, એવું તું શા ઉપરથી કહેછે ? એસાળ ઉપર મ્હારો પાકો ભરોંસો છે, અને તુળશીની મ્હારા ઉપર ખરી પ્રીતિ છે. એ વિષે તો મ્હને ખિલકુલ શંકાજ નથી. હવે તેમની વાત સિવાય તારે ખીજું શું કહેવાનું છે, તે બોલ ?

**જોત્યાળ**—મહારાજના મનની તેવી ખાત્રી હશે ખરી, પણ કોઈના કાળજમાં કોઈ પેશી નિકળ્યું નથી. ઉપરના ડોળપરથી કેટલાંક માણસ સારી વૃત્તિના દેખાય છે, તેઉપરથી અંદરખાનેથી પણ તે તેવીજ વૃત્તિનાં હશે, તેવી નજરચૂક કેટલીક વખત થાય છે પણ ખરી.

**સંભાળરાવ**—( મંદહાસ્ય કરીને ) જોત્યાળ, તારે તો તું છેક ગાંડોજ બની ગયો છું, એવું મ્હને તો લાગે છે. લોકોના મનમાં શું શું છે, એ પારખવાની વિદ્યા તું કોની પાસેથી, ક્યારે અને ક્યાંથી શિખ્યો, તે કહે જોઈએ વાર ? ખીજા લોકોના અનુમાન જેવાં ખોટાં પડે છે, તેમ તું પણ તેમને માટે ખુર અનુમાન કરવાને ભૂલથાપ નથી ખાતો, એમ શું વને નથી લાગતું ?

**જોત્યાણ**—જ સરકાર, આપ કહો છો તે ખરું છે. હું ભૂતો નહિ હોઉં, એમ કાંઈ કહેવાય નહિ. ઉપરની વાત ગમે તેમ હો, તથાપિ જે કે શહેરને ફરતો મજબૂત કિલ્લો હોય છે, તેમ છતાં માણસો પોત પોતાના ઘરનો તાળાં કુંચીથી બંદોબસ્ત રાખે છે, તેમ આપણે આપણી હાંશિયારીમાં રહેવું, એ રીતની વાત છે એમાં હું જોઈું શું કહું છું? જે દે-કાણે સર્વત્ર શાન્તિ પ્રસરી રહેલી જેવામાં આવે છે, તેવે દેશાણે કાંઈ કાંઈ વખત એકદમ બળવો ઉઠે છે, એવા પ્રસંગ આપણા જેવામાં ઘણાય આવે છે.

**સંભાળરાવ**—**જોત્યાણ**, હું પેટમાં વહેમ ધાલીને દુઃખી અને મુંઝયાઉં અને કદિપણ આનંદમાં રહેજ નહિ, એવું તારા મનમાં છે કે શું? અરે, એક બીજા ઉપર એક બીજાનો ભરોંસો, એ એક અજબ ચીજ છે. તે જે ન હોય તો તેના જેવું બીજું દુઃખ મનને કાંઈ પણ નથી. તે માણસનું જીવનર ફાકટ સમજવું.

**જોત્યાણ**—તેતો ખરું, સરકાર. આપ કોઈના ઉપર કદી ભરોંસો રાખશો નહિ, એમ મ્હારું કહેવું નથી. ભરોંસા સિવાય કાંઈ પણ કામ બનતું નથી. પણ મ્હારી અરજ એટલીજ છે કે, કાંઈ પણ ઉતાવળથી થવું જેઠાએ નહિ. જે લોક આપની પાસે આવે છે, અને આપની આસપાસ ફરે છે, તેમની આલસલગત અને રીતભાતની બરોબર કસોટી દ્રાવ્યા સિવાય તેમના ઉપર કાંઈ પણ બાબતનો ભરોંસો રાખવો નહિ. એવું મ્હારું એક વખત નહિ પણ સો વખત આપને કહેવું છે.

**સંભાળરાવ**—કેમ હું કાંઈ ચોકશી કરતોજ નથી કે? હવે તુંજ કહે કે, તારા ઉપર મ્હારો પૂરો ભરોંસો છે, એવું તને લાગે છે કે નહિ? જ્યારે છે એમ તને લાગે છે, ત્યારે તે ન રાખવા માટે મને કદી પણ ખરાંજ લાગે એવું કાંઈ કારણ મળ્યું છે કે?

આનો જવાબ આપતાં **જોત્યાણ** જરા ધુંચાયો. મ્હારાજે વાતમાં ને વાતમાં મને માત કરી લીધો, એવું તેને લાગ્યું. પણ તે છોટે એવો નહોતો. તેનો એકજ સંકલ્પ હતો કે, રાજાને ગાફલપણમાં રહેવા દેવો નહિ. બનતાં સુધી તેને વારંવાર ઢંઢોળીને બગૃત રાખવો, તે પાછો બોલ્યો, “કાણે કેવો છે, તે તેની કૃતી ઉપરથી ઝાળખી શકાય છે. માત્ર એકલું નજરે જોવાથી પરખી શકાતું નથી.”

**સંભાળરાવ**—હવે તું કેકાણે આવ્યો, તેથી તું ખરું બોલ્યો. ચે-  
રાળરાવ ઉપરનો મ્હારો ભરોસો કમિ થવા જોગી તેની કૃતી જ્યાં  
સુધી મ્હારા જોવામાં આવી નથી ત્યાં સુધી તેના ઉપરનો ભરોસો હું શી  
રીતે કમિ કરું ?

**જોત્યાળ**—પણ તેના ઉપર સરકારનો એટલો બધો ભરોસો બેસવા  
જોગી તેણે સરકારની એવી ભારે કામગિરી કેઈ બજાવેલી છે, એ મ્હને  
સમજતું નથી.

**સંભાળરાવ**—ખરું છે, તોપણ એ તો નક્કી છે કે, તેણે ભરોસો  
ઉડવા જેવું અસારની ઘડી સુધી કાંઈ પણ કૃત્ય કર્યું નથી, તે પણ ખરું  
છે કની ?

**જોત્યાળ**—(જરા ગભરાયા જેવો થઈને) મહારાજની સાથે વાદ્ય-  
વાદ કરવાને મ્હારી શક્તિ નથી. પણ મહારાજ આપ વિચાર કરો કે, કા-  
ંઈના ઉપર ખોટી આજ્ઞા અદાવવાથી મ્હને શો શંકા છે ? એ બંને જણ  
એકાંતમાં બેસીને મહારાજ માટે ઘણી વખત મસલત કરતાં મેં મ્હારી  
નજરે દીઠાં છે. તેમાંથી કોઈ કોઈ વખત તો કેટલાએક એવા શબ્દો  
મ્હારે કાને પડેલા છે તે ઉપરથી તેમનો આપને દગો દેવાનો ઘાટ ખ-  
ચીત ચાલે છે, એવી મ્હારા દિલની પક્કી ખાતરી થઈ ચૂકી છે. હું સરકાર-  
ના પગે હાથ મૂકીને કહું છું કે, આમાં એક અક્ષર ખોટો હશે તો, સરકારે  
મ્હારી કાતપટ્ટી આંબળવી. અરે, આ વાત ખોટી પડે તો મને ગરદન  
મારજો. સરકાર પાસે મારી માગી પ્રીતિ કરું છું કે, બંનેની અંદર  
ખાતેથી છુપી મસલત ચાલે છે, તેનો વેળાસર બદોબસ્ત થવો જોઈએ.  
નહિ તો સરકારના જીવનું નરૂર જોખમ થશે. જે ઘણીનું આજ્ઞા સુધી મેં  
નિમક ખાધું છે, તેમને વેળાસર સાવચેત કરવા, એજ આ નિમકહલાલ  
સેવકનું કામ છે. તે મેં કર્યું છે. પછી સરકારની મરજી.

**જોત્યાળ** ખરો, નિષ્કપટી, પ્રમાણિક અને પ્રાણ પાથરનારો માણસ  
છે, એવી સંભાળરાવની સંપૂર્ણ ખાતરી હતી. જોત્યાળ ઉપર તેનો  
પાકો વિશ્વાસ હતો, અને રાજા ઉપર જોત્યાળની પૂર્ણ નિષ્ઠા હતી, તે  
રાજાને પણ ઘણાજ બહાલો હતો. પણ તેને એવું લાગતું કે, એસાળ  
અને તેની બહેન લુચ્યાં છે, એવો બહેન જોત્યાળના મનમાં નકામો કા-  
ંઈએ ઠાપી દીધો છે. તેમાં કાંઈ માત્ર નથી. એવી સમજથી જે સાવધ-

ગિરી તેણે રાખવી જોઈએ, તે તેણે રાખી નહિ. તે વખતે તેના જીવનું જોખમ કરવા માટે બન્નેની જે છુપી મસલત ચાલતી હતી, તે માટે તેણે કાંઈજ ઈલાજ કર્યો નહિ. રાત દહાડો તેને તુળશીનોજ નાદ લાગી રહ્યો હતો. તે જે માગે તે તૈયાર. એક કહેતાં એકવીસ હજાર. ખુદ રાજાજ એક નૈશિક ચાકરના જેટલી તેની સેવા ઉઠાવતો હતો, તો પછી બીજાનું તો પૂછવુંજ શું? રાજાજ સેવા કરતો એ મહાત્મય તેનું નહોતું પણ સુરત રસના કેદની હૂનતું હતું. "કામથી કેવી કેવી વિપરીત અસરો થાય છે, તે વિષે દુષ્યંત રાજા કહે છે કે,

\* કામ એટલે ઇચ્છારૂપી વિકાર, તેને અલંકારથી સંસ્કૃતમાં દેવ ગણે છે. અને માણસના મન ઉપર જે જે પ્રકારે એ પોતાની સત્તા ચલાવે છે, તે પ્રમાણે તેનાં જૂદાં જૂદાં નામ સંસ્કૃતમાં કવિયોએ આપ્યા છે. જેમકે:—

મદનો મન્મથો મારઃ પ્રયુક્તો મીનકેતનઃ ।

કન્દર્પો દર્પકોડનંગઃ કામઃ પંચશરઃ સ્મરઃ ॥

શમ્વરારિ મનસિજઃ કુસુમેષુરનન્યજઃ ॥

પુષ્પધન્વા રતિપતિ મકરધ્વજ આત્મભૂઃ ॥

મદનઃ ( મદ ઉપજાવનાર ), મન્મથઃ ( મનને ડોળી નાંખનાર ), મારઃ ( મારનાર ), પ્રયુક્તઃ ( મનનું મન્યન કરનાર ), મીનકેતનઃ ( જેની ધળમાં માછલી કાઢેલી છે એવો ), કન્દર્પઃ ( ગર્વ ઉપજાવનાર ), અનંગઃ ( શરીર વગરનો ), કામઃ ( ઇચ્છા ), પંચશરઃ ( જેને પાંચ બાણ છે એવો ), સ્મરઃ ( સ્મરણથી ઉત્પન્ન થયેલો ), શમ્વરારિઃ ( સિવનો શત્રુ ), મનસિજઃ ( મનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ), કુસુમેષુઃ ( જેનું બાણ ફૂલ છે એવો ), અનન્યજઃ ( જેની ઉત્પત્તિ બહારથી નથી એવો ), પુષ્પધન્વાઃ ( જેનું ધનુષ ફૂલ છે એવો ), રતિપતિઃ ( રતિનો વર ), મકરધ્વજઃ ( મગર જેની ધળમાં છે એવો ), આત્મભૂઃ ( પાતાની મેજે જેની ઉત્પત્તિ છે એવો ).

કામને પાંચ બાણ છે, એવી કલ્પના કવિયોએ કરેલી છે. તેનું ધ-



## માત્રિની વૃત્ત.

તુળ શર કુલ રૂપે ચંદ્રના શીત કીલ્લા,  
અધટિત મુજ જોવામાં કરે છે વિકારો;  
મૃદુ ગુણ તુળમાં છે શીતતા ચંદ્રમાં,  
તદપિ અસર થાયે ભિન્ન કામી જનોમાં. ૧  
હિમ કિરણ છતાં આ ચંદ્રમાંથી ઝરેછે,  
અગન અગન અંગે વ્યાપ્ત થઇને રહેછે;  
મૃદુ કુસુમતણાં છે બાણુ જો કે તમારાં,  
તદપિ કઠણુ જાણે વજનાં બાણુ મારયાં. ૨

અ. શ. ના. યાત્રિક કૃત્ય ભાષાન્તર.

એવી રીતે રાજા કામ વિકારથી વ્યાધિગ્રસ્ત થઇ ગયો હતો. તેને તુળશી રૂપિ ઔપધી સિવાય જરા પણ ચેતન પડતું નહોતું. તેના આગળ તે ચિત્રામણના એક પૂતળા જેવો બની ગયો હતો. તે વિષય સુખમાંજ આંધળો થઈ ગયો હતો. રાજ્ય કારભારને તો તેણે તદ્દન વિસારીજ દીધો હતો. તેના રાજ્યની વ્યવસ્થાનાં સર્વે સૂત્રો પોતાના કનોજીયા પ્રધાનજીના હાથમાં સોંપી દીધાં હતાં. આવા રડા પિટામાં કેટલા એક વર્ષ નિકળી ગયાં. જે રાજ્યમાં પ્રજાના કમ નશીએ રાજા મૂર્ખ હોય, તેવે ઠેકાણે પ્રધાન સુ-શીલ, નીનિમાન અને હોંશિયાર હોયતો, તેથી રાજાની મૂર્ખાઈનાં માઠાં ફળ પ્રજાને ચાખવા વખત આવતો નથી. પરંતુ સારા અને ખોટાનો કદી પણ

તુષ શેલડીતું અને ધનુષની દોર અથવા પલુછ મધમાખીની હારની કદખી છે. પાંચે બાણુને છેડે પાંચ જાતનાં કુત્રનાં પક્ષય અણી ઉપર લગાડ્યાં છે. એથી માણસની પાંચે ઇન્દ્રિય ઉપર એ પોતાની સત્તા ચલાવે છે. એ પાંચ કુત્રનાં નામ:—૧ અર્વિન્દ (એટલે કમળ); ૨ અશોકતું કુલ; ૩ શિરી-પતું કુલ; ૪ આંબામોર; ૫ ઉત્પલ (ભુર કમળ). કેટલાએકના કહેવા પ્રમાણે ચંપો, આંબો, નાગકેશર, કેવડો અને બીલીતું કુલ એ પણ ગણાય છે. ચંદ્રના ગુણનું વર્ણન કરવામાં એના ઠંડા કિરણોનો ગુણ વિશેષ માનવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી ચંદ્રનાં શીતરશ્મિ, હિમાંશુ, હિમકર આદિ નામ છે; પરંતુ કામી પુરુષ ઉપર એ ઠંડા કિરણની અસર કેવળ ઉલટી થાય છે, એટલે કે, તેથી એના શરીરમાં ઉલટી અગ્નિ લાગી રહે છે, એવું સંસ્કૃત કવિઓનું વર્ણન ઘણું જોવામાં આવે છે.

મેળ મળતોજ નથી. સૃષ્ટીની ઉત્પત્તિથીજ એ બનેને દુસ્મનાવટ ચાલી આવે છે, તેથી નહારા ગુણના રાજ્યને તેના જેવાજ ગુણના પ્રધાન સાથેજ પાટો ગોઠતો આવે છે. જે રાજ્ય મોજ શોખમાં પડી પોતાના રાજ્યના વહીવટથી અનભયો રહે, અથવા જે રાજ્ય મૂર્ખ હોવાથી પોતાનો રાજ્ય વહીવટ સંભાળી શકતો નથી, તેવા રાજ્યઓના કારભારીને એ પૈસાનો તણકો ઠીક પડે છે. સોગટાં બાજીની રમતમાં પાસાના જેટલા દાવ પડે તેટલાં ધર ગણીને સોગટી ઉઠાવીને મૂકવાનો, મારવાનો, કે પકવી દેવાનો બ્યવહાર જેમ ચાલે છે, તેજ પ્રમાણે કાયદાના બંધારણ વગરના રાજ્યમાં અધેર ચાલે છે. એટલે રાજ્ય અને પ્રધાન બન્ને મળીને મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે પ્રજાની ધૂળધાણી કરે છે. સોગટાંની બાજી રમવામાં નિર્ભય પધણી હોય છે, અને રાજ્યનો કારોબાર ચલાવવામાં સચેતન પધણી રૂપ માનવી જાત હોય છે, એટલેજ માત્ર તરાવત છે. રાજ્ય મૂર્ખ નિકળે તો પ્રજામાંથી ચાર ડાહ્યા માણસો હોય, તેમણે મૂર્ખ રાજ્યને પદબ્રષ્ટ કરીને તેની જગ્યાએ કોઈ ડાહ્યા પુરૂષને પસંદ કરીને રાજ્યની લગામ તેના હસ્તગત કરવી એ ઉત્તમ માર્ગ છે. પણ, હિન્દુસ્થાનમાં રાજ્યમાં “ ના વિષ્ણુઃ પૃથિવી પતી : ” એ વાક્ય સર્વ માન્ય થઈ પડ્યું હતું, તેથી રાજ્ય ગમે તેવો મૂર્ખનો સરદાર હોય અને તેના તરફથી ગમે તેટલો ત્રાસ પડતો હોય તોપણ સઘળા રૈયત નીચી મુંડી ધાલી મુંગે મ્હોઢે સહન કરતી. રાજ્ય તરફથી રાજ્ય સત્રોના નિયમનું ગમે તેટલું ઉલ્લંઘન થતું તોપણ તેને બરાબર નશિયતે પહોંચાડવાની કોઈની પણ છાતી ચાલતી નહોતી. એટલુંજ નહિ પણ રાજ્ય ઉપર કોઈ જરા પણ આંગળી હંચી કરે તો, તે ભારેમાં ભારે અપરાધ કર્યા બરાબર ગણવામાં આવતું, એવી તે વખતની હિન્દુસ્થાનની સ્થિતિ હતી. પ્રધાનજી દેવીનો પ્રસાદ પ્રસાદ કહીને દિવસમાં અચ્ચાર પાંચ પાચ વખત દાઈના બદા ઉઠાવતા, અને તેજ પ્રસાદના બરેલા ચાંદીના કળશના કળશ પોતાના યજમાનના તરફ મોકલવામાં આવતા તેને વારે ધડીએ ગટમટાવી યજમાન પ્રધાનજીની તારીફ કરતા, અને પ્રધાનજી પોતાના યજમાનની વાહવાહ કરતા. એવો ‘અહોરૂપમહો ધ્વનિઃ’ નો પ્રકાર લાં ચાલી રહ્યો હતો. રૈયતનું દુઃખ જાણનાર કોઈપણ નહોતું.

દરેક કાર્યની જમાવટ કરવાને વર્ષોનાં વર્ષો વહી જાય છે. પણ તેને વેરણુ છેરણુ કરી મારવાને કોઈ પણ વાર લાગતી નથી. મરેઠાઓનું

રાજ્ય સ્થાપવાને અને તે રાજ્યના ધારા તથા વહીવટનું બંધારણ બાંધવાને શિવાજીરાવને લાગલગત પાંત્રીસ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. તેમણે તેમાં પુષ્કળ ખેતમીઓ રહી હતી, તે સુધારતાં સુધારતાં પોતાનું આયુષ્ય પૂરું થયું. પરંતુ આ કુળ દિપક બાપની ગાદી ઉપર બેઠા બાદ થોડાજ વખતમાં રાજ્યની આખી ધમારત જમીન દોસ્ત થઈ પડવાના સુમાર ઉપર આવી પડી હતી. જૂતા આબરદાર અને મોટા ધરના પોતાનો મુત્તક છોડી દઈને સંભાળ-રાવના સત્રની એટલે મોગલોની નોકરી ચાકરીમાં દાખલ થઈ ગયા હતા. રાજ્યની સરહદ ઉપર મોંગલ, સિદ્દી, પોર્ટુગીઝ વિગેરે સત્રઓ ઝડપી રહ્યા હતા. તેમણે લાગ જોઈ પોતાનું કામ સાધવા માંડ્યું. તેઓ સંભાળરાવના રાજ્ય ઉપર ચારંવાર ચઢી આવતા હતા. તેમાં કેટલાંએક ગામે લુંટી લીધાં હતાં. તથા બાળી નાંખ્યાં હતાં. સેંકડો હિંદુઓને જોર જુલમથી બટલાવ્યા. સેંકડો દેવાલયોમાંની મૂર્તિયો ભાગી ફાડીને તેના તેમણે નિસા-નરા બનાવ્યાં. તેમને અટકાવનાર કે, તમે આમ શું કરવા કરોછો એવું કહેનાર કોઈ રહ્યું નહોતું. શિવાજીરાવ જીવતા હતાં અને તેમના પછી પણ કેટલીક મુદત સંભાળરાવે પોતાનું શૈય દેખાડીને બરાબર ધાક જો-સાડ્યો હતો. પણ તે પછી તે ઔપચારિકમાં પડ્યા બાદ તેની શૈયતા ધૂળ ધાણી થઈ ગઈ. પ્રધાનજના કરાવ બંધમાં પહેલી કલમ એ હતી કે, પોતાને પાસે રાખ્યા સિવાય રાજ સાહેબની કોઈએ મુલાકાત લેવી નહિ. ઠીક. જો કદાપિ કોઈ જળરો માણસ બળ જોરાઈ કરી રાજ્યના હાથ હેવાલ જાહેર કરવાને રાજ સુધી જઈ પહોંચેતો રાજ સાહેબ તેના ઉપર ડોળા ફેરવી નાંખી એકદમ દૂડીજ પડે. અને તે બિચારાને ખરેખરે માથું ખાઈ જીવ લઈને નાસવું પડે. શિવાજીરાવે જે જે ધારાઓ બાંધ્યા હતા તેના બંધન હવે છેક ઢીલા પડી ગયાં હતાં. રાજ સત્તાક રાજ્યની મન-જુતીનો મુખ્ય આધાર પોતાની ફોજના સારા નરસા બંધારણ ઉપર હોય છે. તે બંધારણ પણ છૂટી મડ્યું હતું. તેમાં સારા ચરવીર અને કસાએલા પેઢીનો એક પણ ચોક્કો ખોળ્યો જડતો નહોતો. તમામ સ્વાર વિગેરે નવા નવા પેટ ભર્યો ભેગા થયેલા હતા. પર મુત્તકમાંથી લુટના પૈસા મળે તે ફોજે સરકાર ખજાનામાં જમે કરાવવાનો પહેલાં ધારો હતો, તે પણ બંધ પડ્યો હતો. તેઓને જે લુટમાંથી મળે તે સૌ પોતપોતાને ઘેર પહોં-ચાડી દેતા, સ્વારીમાં સ્ત્રીઓને સાથે લઈ જનાર લશ્કરી માણસને શિરચ્છેદ

કરવાની શિક્ષા કરવામાં આવતી તે ધારો તો તદ્દન બૃંસાઈજ ગયો હતો. લશ્કરી માણસોએ સ્ત્રીઓ ઉપર જોર જીલ્લમ કરવો નહિ અને કોઈને પકડી લાવવી નહિ, એવો સખ્ત કાયદો હતો, તેવું ઉલ્લંઘન કરીને લશ્કરી સિપાઈઓ પારકા દેશની સ્ત્રીઓને પકડી લાવીને, ઢોરની પેઠે વેચતાં નોકરોને ચઢે ચઢ્યો પગાર મળતો હતો. સંભાળરાવના ખાનગી ખર્ચમાં ખજાનાના પૈસા ઉડવા લાગ્યા, તેણે પોતાની તુલા કરાવી, તેમાં કરોડો રૂપિયાના વાટા ઉડી ગયા, નાટા રંગની ગમ્મતોમાં તોડાને તોડા જોખાવા લાગ્યા; તેણે પોતાના બાપે મહા મહા કપડે ભેગો કરેલો ખજાનો ધણે ખરો ખાલી કરી મૂક્યો. તેને એવું લાગતું કે, મ્હારો ખજાનો, એ એક મ્હારી કામધેનુ છે, તેના આંચળમાંથી ગમે તેટલા પણ પૈસા દોહીશ તો પણ તે ખુટવાના નથી, પણ તે કામધેનુ ૩૫ પણ આખરે બદલાઈ ગયું. તેના બાવલામાં નવી પૂરણી પૂરાતી તદ્દન બંધ પડ્યા જેવું થયું હતું; અને દોરાનું કામ તો સપાટાબંધ ઉપરા ઉપરી ચાલતું જ હતું. તેથી તેના શરીરમાંથી લોહી અને માંસ પણ દોવાઈ દોવાઈને માત્ર તેના શરીરમાં હાડકાં અને ચામડીજ બાકી ખાતે રહ્યાં હતાં. રાજ્યમાંથી જમાંબંધી આવતી બંધ થઈ હતી, ખેડૂતો પાસે બાકીઓ ઉપર બાકીઓ ચઢેજ જતી હતી, અને રહેજ રહાજ જે કાંઈ વસુલ આવતું તે ઉધરાતદાર કે મામલતદાર બારાબાર હોઈઆં કરી જતા હતાં, પછી દિવાનજીએ ખજાનામાં દ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરવાને એક નમુનાદાર નવી સુક્તિ કાઢી. જમીનનું મહેસુલ વધાર્યું. અને વળી કેટલાએક કરના નવા નવા પ્રકાર કાઢીને કરનો જખ-રજસ્ત ખોજો રૈયત ઉપર નાંખ્યો. આથી કરીને ખરિણામ એ થયું કે, ખુટી ગયેલી સિલકમાં ઉમેરો થઈને વધરો, એમ દિવાનજીએ ધાર્યું હતું, તેમ ન થતાં તેને બદલે ખુટલામાં પણ વધારે વધારે ખુટ પડવા લાગી. ધણીજ જમીનો પ્રડતર રહી. ખેડૂતો ત્રાહ ત્રાહ કરીને પરાગંદા થઈ ગયા. પછી બીજી સુક્તિની રચના આવી, તે એકે ખર્ચ ઠીકી કરવું, આ સુક્તિ કામે લગાડવામાં કામદારોની આજમો અખેરાવા લાગી, તેમાં મામલતદારોને પણ માણીયાં આપી દિધાં હતાં. તેથી હવે મામલતી ઇન્સે અપાવા લાગી. ઇન્સેદાર પોતાનું અને સરકારનું પેટ ભરવા માટે રૈયતને કમાઈ હો, વા નહો, ખરંતુ તેને ખરેખરી રીતે ચૂસીને લીચોવવા લાગ્યા, તેથી રૈયતના

લોક બિચારા થાકી હારીને પોતાનાં વતન છોડી છોડીને પરરાજ્યમાં જઈને વસ્યાં. એમ કરતાં કરતાં કાંઈ કાંઈ ગામના ગામ ઉજડ વેરાન જેવા થઈ ગયાં. રાજ્યની પડતીનાં ચિન્હોરૂપી અંધાધુધીનો પછેડો રાજ્યના સર્વજ્ઞ ભાગપર છવાઈ રહ્યો. મહાલાનિહાય સુબા અને સર સુબાઓ તરફથી લખાણો આવવા લાગ્યાં. તેના જવાબો કરતાં કબજા સાહેબને થાક ચઢવા લાગ્યો. તેની પાસે સુનાવણી માટે કારકુનો કાગળ પત્રો લાવે, કે બાઈ સાહેબનાં ભવાં ઉંચાંજ ચઢી જાય. તે કહેતો કે, “આ ટકટકારો કોણુ કરે ? કારકુન જવાબ લખીને પૂરો કરવા માટે લાવે તો તે કહે કે, “આ કાગળો તો મેં જોયેલાજ છે. અમસ્તુ ટાયલું કરીને કારકુનો શું કરવા લખતા હશે ? આટલું બધું લંબાણુ સા માટે કરવું જોઈએ ? મતલબ પૂરતીજ કલમો લખવી જોઈએ. આવાં ટાયલાં અમને પસંદ નથી.” ચંદીચંદાવર તરફ શત્રુઓ ચઢી આવ્યા ત્યારે ત્યાંના અધિકારીએ કુમક માટે કેટલુંક લશ્કર મંગાવવા સાફ લખ્યું, ત્યારે પ્રધાનજી બોલ્યા કે, “ચંદીચંદાવર તરફના કિલ્લા લઈને એટલે આધે સુધી રાજ્ય વધારવાની શી જરૂર હતી ? તે કિલ્લાને શત્રુઓ ઘેરો ઘાતે, તેની અહિં સુધી ખુમ આવે, અને અહિંથી કુમક માટે લશ્કર મોકલવાની તૈયારી થાય તેટલામાં તો શત્રુઓ તે કિલ્લાઓ પોતાને હસ્તગત કરી લે, અને આપણાં માણસો ત્યાં હોય તે માયાં જાય, એટલી બધી પંચાયતી કર્યા વગર શું અણુદોષું રહ્યું છે, રાજ્ય તો વિંટી ઉપરના નંબ જેવડું ન્હાનું અને તેના જેવું સુશોભીત જોઈએ. તેના ઉપર આપણી જોઈએ તેવી દેખરેખ રહે. જોઈએ તેવો બદોબસ્ત રહે, અને જોઈએ તેવી રીતે નોકર ચાકરોની પણ ગોઠવણુ રહે, માજી રાજ્યના દારબારીએ આટલો બધો નકામો પથારો પાથર્યો છે. તે કાંઈજ કામનું નથી લશ્કર વિગેરે વધારીને શત્રુઓ સાથે હમેશાં ઝપાઝપી કર્યા કરવી, તેના કરતાં જે ભાગ જે દબાવી પડ્યો, તે તેના તાબામાં રહેશે, તોપણુ શી હરકત છે ? રાજ્યની હકુમત જેટલી ઓછી થશે તેટલો ટકટકારો ઓછો.”

આ બાપણુ ઉપરથી કંલુષા કેટલો બધો પડ્યા ખાઉ, કેવો નિમક-હરામી અને કેવી નીચ વૃત્તિનો હશે, તેની મુનસપીનું કામ અમો વાંચક વંદનેજ સોંપીએ છીએ. આ ઉપરથી સૌ કોઈને લાગશેકે, તે આવડા બધા મ્હોટા હોદ્દાને લાયકજ નહોતો. એવા બેઅક્ષલ; શબ્દ અને પાજી માણસના

હાયમાં સંભાળરાવે રાજ્ય સત્રે આપ્યાં હતાં, તો પછી રૈયતને સુખની આશા રાખવીજ ક્યાંથી ? સંભાળરાવના ઘરમાં તેની રાણી થેમુખાઈ પુક્ત વિચારની, ચતુર અને ડાહી સ્ત્રી હતી. તેનામાં મુતસદીપણું પણ હતું. રાજ્યની લગામ જો તેના હાયમા હોતતો તે ઘણી સારી રીતે ચલાવી શકત. પણ, સંભાળરાવના હિક્કડ અને અભીમાની સ્વાભાવથી તે બિચારીનું કાંઈ ચાલતું નહોતું. આ બન્નેનો બંને મહિને પણ ભેટો થતો નહોતો. કોઈ વખત લકર લાગેને, બૂલા પડી જાયતો રાજ સાહેબની સ્વારી થેમુખાઈના મહેલ બહી કણવાર જાય. તેટલા થોડા વખતમાં પણ તે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેના ખરે ખરા કાન ઉઘાડતી. તેટલા વખતને મારેજ રાજ પોતાનું જાન ઠેકાણે લાવીને, “હું હવે સારી રીતે ચાલીશ, રાજ્ય કારભાર પડે ચલાવીશ, નઠારાઓના છદ્દે ચઢીશ નહિ,” એવું કબૂલકરે. પણ, સાંથી ઉઠીને પાછો તે ચંડાળ ચોકડીમાં જાય કે, હતો તેવોને તેવોજ. વળી આ બદ્દેલી રાજને એકલી તુળશીનાયીજ સંતોષ વળ્યો નહિ. ઐરંગજેબની શાહજહાદી રોપનારની સૌન્દર્યતાની કીર્તિ સાંભળવાથી તેને કોઈપણ યુક્તિથી ફસાવીને વશ કરવા માટે તેણે ખટખટ ચાલુ કરી હતી. “વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિઃ” આ કહેવત પ્રમાણે ભાવી વિપત્તિસમયક વિચાર તેના મનમાં ઘોળવા લાગ્યા. હવે આ સાહસના અને મૂર્ખાઈના કામમાં પડતાં તેના ઉપર કેવા કેવા પ્રસંગ ગુજર્યા અને પરિણામ કેવું આવ્યું, તેનું નિરૂપણ હવેના ભાગમાં કરવામાં આવશે.



## પ્રકરણ ૧૦ મું

“ વિષયિણઃ કર્મભારોઽસ્તં ગતાઃ ”

“ કિયા વિષયી પુરુષોની આપણા નષ્ટ પામી છે ? ”



સર તરફ જવા માટે જોઈએ જોઈએના લશ્કરની એક ટુકડી પનાળમઠની એક બાબુની નાળમાં થઇને એક દિવસે ચાલતી હતી. તે વખતે શ્રીજમજીતુના સૂર્યનારાયણના રાજ્યનો ધિક્ક ધિક્કતો અમલ ઉતરીને ચંદ્રમાની શીતળતા ભરેલો અમલ સર્વેશ શરૂ થઇ ગયો હતો. તેથી ગઢની બંને બાબુનું પ્રતિબિમ્બિત સ્વરૂપ આમિદુખ રસ્તા ઉપર આલેખાઈ ગયું હતું. ઉનાળાના તાપના દિવસોમાં પ્રવાસી લોકોને આ વખતે ઘણોજ સુખદ અને આસ્વાદિક થઈ પડે છે. તે એટલે સુધી કે, જેમ જેમ ચંદ્રમાનો શીતળ અમલ વિશેષ વિશેષ વૃદ્ધિગત થતો જાય, તેમ તેમ પ્રવાસીઓના અંતરાત્મા અધિકાધિક આનંદીત થતા જાય છે. તેજ પ્રમાણે આ ટુકડી પણ ચંદ્રમાના હિમ કિરણોના આનંદીત અમલ નીચે ધણાજ આનંદાવેશમાં પોતાની મજલ કાપતી કાપતી ધસ મસી આગળ વધે જતી હતી.

તે ટુકડીના મોખરે એક મેનો ચાલતો હતો. તેને ઉચ્ચતાર ચાર બોઈ હતા. મેનાના બારણાં બંધ હતાં. ચાલવાનો રસ્તો ગઢની બે બેખડોની વચ્ચે ચઢતે ઢાળે ચઢવાનો હતો, તેથી મેનો ઉચ્ચકી બોઇ લોકોથી ઝપાટા બંધ ચલાતું નહોતું, માટે તેઓ ધીમે ધીમે પોતાની વાટ ખૂટાડતા હતા. બોઇ લોકો મેનો ઉચ્ચકીને ચાલતી વખતે એક પ્રકારનો સૂર કાઢે છે, તેના નાદમાંને નાદમાં આ બોઇઓ પણ આસ્તે આસ્તે ચાલ્યા જતા હતાં. મેનાની પાછળ આશરે ૨૦૦ પાયદલ લશ્કરી સિપાઇઓની એક ટુકડી ફરવાયત્ બંધ ચાલતી હતી. રસ્તે ચાલતાં તેઓ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા, તેમના અવાજનો પ્રતિધ્વનિ પહાડમાં ચતો તેથી એકના બે અવાજ સંભળાતા હતા. તેને લીધે તે નાળમાં ઘણોજ કલબલાટ થઇ રહ્યો હતો. આગળ જતાં એક એવો સાંકડો માર્ગ આવ્યો કે, ત્યાં થઇને મેનો

ઉચકી લઈ જવાને બોધ લોકોને બહુજ અડચણ પડવા લાગી. રસ્તાની પહોળાઈ એ માણસો એક બીજાની આંગળી ઝાલીને જોડે ચાલી શકે તેટલી પણ નહોતી. આ વિકટ રસ્તામાંથી મેનો જહાર નિકળ્યો ન નિકળ્યો એટલામાં સામેથી એક હથિયાર બંધ ટાળીએ આવીને બોધ લોકોને અટકાવ્યા. અને મેનો આગળ જવા દીધો નહિ. હથિયાર બંધ લોકો નજરે પડતાંજ બોધ લોકો તદ્દન ગળિયા થઈ બેઠા. બીજી તરફ રસ્તો હેતતો મેનો મૂકીને તરતજ રસ્તો માપી ગયા હોત, પણ શું કરે બિચારા ? તેમનાથી આગળ કે પાછળ જરા પણ અસ્કાય તેમ નહોતું. તેથી તેઓ ત્યાંજ ત્યાંજ કાંઈ પણ હાથ પગ હલાવ્યા સિવાય માત્રા મુજબ મેનો ન આવવા માટે આવનાર માણસોને કરગરવા લાગ્યા.

પરંતુ આવનાર લોકોએ તેમની વિનવણી બહુ જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેમના ખભા ઉપરનો મેનો તેમણે એકદમ ઉપાડી લઈ રસ્તે પાડી દીધો અને કહ્યું કે, “ પાછા ફરશો તો ઠીક છે, નહિતો નકામા માર્યા જશો.” એટલામાં પાછળના બોધ લોકો પણ મેનાવાળી જગાએ આવી પહોંચ્યા. તેથી તેમનાથી એક તસુ પણ પાછળ ખસાય તેવું રહ્યું નહિ, તોપણ આમ તેમ ફરી જરા આધા પાછા થઈ સહેજ કાંઈ પાછા હટ્યા. તેટલામાં આગળ કાંઈ હેલો હરકત છે, એવી પાછલા લોકો સિપાઈઓને વહી જઈ પહોંચતાં તેઓ પણ આગળ ધઈ ચમ્પવ્યા. તેથી સાંદડા રસ્તામાં હચડા હચડી થઈ રહી, તેમાંથી એક સિપાઈ ખૂબ ચગદાઈને પણ આગળ ગયો. એટલામાં તેની છાતીમાં સામેથી કોઈએ ધજોળ જોરે બેર બાલો માર્યો અને જોસ, બંધ બોલ્યો કે, “ ખબરદાર, આગળ એક ડગલું ભર્યું તો મુઝોજ નાણું.” અમારા લોકોનો એટલો બધો જયો છે કે, તેઓ તમને બધાને ચીબરાની પેઠે કાપી નાંખશે. તમે શ્રેણીકવાર અહિં ઉભા રહી વિસામો ખાશો તો પછી અમે તમને કાંઈ પણ હરકત ન કરતાં આગળ જવા દઈશું.

પછી “અમારો મેનો ક્યાં છે,” એવું ટુકડીવાળાઓએ તે ટાળી વાળાઓને પૂછ્યું, તે વખતે તેમને એવો જવાબ મળ્યો કે, “ તમારો મેનો અને તમારા મેનામાં બેસનાર સુકુમાર શાહજાદી સારે ઢેકાણું છે. અમે ડુંગરમાં રહેનારા લોક છીએ. પણ તેની યોગ્યતા પ્રમાણે સારી રીતે પસંદગત કરવાનો બદોબસ્ત કયો છે. તે માટે જરા પણ ધિક્કર કરસો નહિ.”



ફરીથી તેમણે પૂછ્યું કે, “ આ પરોણાગત કરનાર માણસ કોણ છે ? તેનું નામ શું છે ? તે કહેશે ? ” આનો તેમને જવાબ મળ્યો કે, “ તેને સંભાળરાજ કહે છે. શાહુજીને તેના હાથથી કાંઈ પણ પીડા થવાની નથી. તમે તમારા આદેશાહને સુખે જન્મને કહો કે, તમારી શાહુજીને મરેલાના રાજ પાસે સારા રક્ષણ નીચે છે. તે તેમની પાસે હોવાથી તમારી મોટાઈને કાંઈ પણ લાંછન લાગવા જેવું નથી, ”

આ પ્રમાણે વાત ચીત થાય છે, એટલામાં તો મરેલા ટાળીમાંના કેટલાએક લોકોએ મેનો પનાળગઢ પહોંચાડી પણ દીધો. પછી તે ટાળીમાંના યોડાક સિપાઈ અને તેમના ઉપરી મુખ્ય અમલદારજી ત્યાં રહ્યા હતા. પનાળગઢમાં ગુલાઓ તથા ખીણો ઘણી છે, તેમાં પ્રાચીન કાળમાં સાધુ, સંત, સંન્યાસી, ઋષિ વિગેરે મોટી મોટી તપશ્ચર્યાઓ કરતા હતાં. એવી દંતકથા અઘાપિ પણ ચાલે છે. ગઢના પડખામાં પાંડવ ગુહા જેવી ગુહાઓ ઘણી છે, તેમાં પરોશર ઋષિને તપશ્ચર્યાની એક અને પાંડવની એક એવી બે ખોદી કાઢેલી બધી ગુહાઓ લોક પ્રસિદ્ધ છે. મેનો ગઢ ઉપર જઈ પહોંચતાની સાથેજ એક તોપનો બાર થયો. તે, મેનો ગઢ ઉપર સારી રીતે નિર્ભયપણે પહોંચી ગયાની નિશાની હતી. તે સાંભળ્યા આદેશ મરેલાની ટાળીના મુખ્ય મરદાર અને તેની સાથે રહેલા સિપાઈઓ એકદમ પાછા હટીને અંધારામાં જેવ થઈ ગયા. ગઢની ચોર વાટો અને આડા અવળા તમામ રસ્તાઓ તેમને માલૂમ હતા. આણી પાસ આ ટાળીવાળા ખસ્યા કે, ઔરંગજેબની લશ્કરી દુકડીના સિપાઈઓએ કાંઈ પણ આડું અવળું નજેતાં પોત પોતાના જીવ લઈને નાકની દાંડી સામેના સામે નાસ્યા માંડ્યું. આદેશાહની શાહુજીને પોતાનાં કબજામાંથી જોર જીલ્મ કરી સંભાળરાવનાં માણસો કાઢી લઈ ગયા. તેથી તેઓ મનમાં મનમાં ઘણાજ બળવા લાગ્યા. પહાડી રસ્તો પતી ગયા પછી કોધના સપાટામાં પ્રથમતો તેમણે બધા બોઈ લોકોને મારી નાંખ્યા. બોઈ લોકો નતના મરેલા હોવાથી સંભાળરાવને મળી જન્મને તેમણે દગલ બાજીથી અમને આડે રસ્તે લઈ જન્મને શાહુજીને મેનો તેમને સ્વાધીન કર્યો એવું આદેશાહને ઝાઝેર કરવાનો બેત તેમણે નક્કી કર્યો. પણ આદેશાહના ઉચ્ચ સ્વભાવની અને કોધની તેમને ખબર હતી. આપણી આંખમાં ધૂલ નાંખીને ખદેતે ડોલે આદેશાહની શાહુજીને સંભાળરાવ આપણી કબજામાં

લઈ ગયો, તેથી તે આપણને મારી નાંખ્યા સિવાય રહેશે નહિ, એવી તે-  
મને ખીક લાગી. આણી પાસે કર્નાટકમાં લોકોએ બળવો ઉઠાવ્યો હતો,  
તેનો બદોબસ્ત કરવાને ઔરંગઝેબની સ્વારીએ તે વખતે મહેસૂર પાસે  
પડાવ નાંખ્યો હતો, તેને શાહજહાદી દક્ષિણમાં થઇને તે ઠેકાણે આવી  
મળવાની હતી. તેથી મહેસૂર તરફ જવાના ઉદ્દેશથી તે પનાળગઢની બા-  
જીએ થઇને ઉપર કલા પ્રમાણે લશ્કરી ટુકડી સાથે જતો હતો.

સુમારે ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષ પૂર્વે દક્ષિણમાં પ્રસિદ્ધ ભોજ રાજ્ય રાજ્ય  
કરતો હતો. તેની પનાળગઢ મુખ્ય ગાદીની જગા હતી. પછી કાલાન્તરે  
દક્ષિણનું રાજ્ય હિન્દુઓ પાસેથી ખુંચવી લઇ મુસલમાનો કરવા લાગ્યા. તે  
વખતે ઘણા વર્ષો સુધી આ પનાળગઢ મુસલમાનોના તાબામાં હતું. તેથી  
ત્યાં તેમના પીરના સ્થાનકો પણ ઘણાં થયેલાં હતાં. બાદ સંભાળરાવના  
બાપ શિવાજીરાવના તાબામાં આ ગઢ ગયા પછી તેની કારકિર્દીમાં ત્યાં  
ખીજાં કેટલાંએક હિન્દુના દેવાલયો થયાં. શિવાજીરાવે એ ગઢ ઉપર એક  
મોટો બંધ અને વિશાળ રાજ મહાલ બાંધીને તેની આસપાસ ધાન્ય  
સંગ્રહવા માટે ચાર કિલા બંધી ધમારતો બાંધી હતી. તેનાં મંગા, ચમુના,  
સરસ્વતી અને ધર્મકોડી, એવાં જૂદાં જૂદાં નામ પાડ્યાં હતાં. આ સઘળી  
ધમારતો, દેવાલયો અને પીરનાં સ્થાનકો હજી સુધી પણ ત્યાં જોવામાં  
આવે છે. ગઢ ઉપર એક મીઠા પાણીનો સજીવન ઝરો છે. તેને નાગજરી  
કહે છે. એનું પાણી નિર્મળ અને હલકું છે.

શાહજહાદી રોષનારને સંભાળરાવના માણસો ગઢ ઉપર લઈ ગયા  
તે સમયે મધ્ય રાત્રિનો અમલ થયો હતો. ગઢ ઘણો ઉંચો હોવાથી હવા  
હંડી ગાર આવતી હતી. મેનો ઉપર આવ્યા પછી તેને રાજ મહેલમાં  
લઈ ગયા, અને તેમાના એક દિવાન ખાનામાં તેને રાખી. તેને ગમે એ-  
ટલા માટે અને તેના જમવા ખાવાની તથા ન્હાવા ધોવાની ગોઠવણ માટે  
તેની પાસે બે કણબણો રાખવામાં આવી હતી. તે પૈકી એકનું નામ અ-  
હલ્યાબાઈ અને બીજું નામ મંજુલા હતું. અહલ્યા જરા પુકા ઉમ્મરની  
હતી, અને મંજુલા ઉમ્મરે ન્હાની હતી, પરંતુ તે ઘણી ચતુર હતી.  
શાહજહાદી રોષનાર તે વખતે બર યુવાવસ્થાના ખીલતા બહારમાં હતો. તેને  
સોળમું ઉતરીને હાલમાંજ સતરમું વર્ષ બેઠું હતું. તેના એકદંર સ્વ-  
રૂપથી તે જોકે અપ્રતિમ સુંદર હતો એમ તો કહી શકાય નહિ, તથાપિ

તે ઘણી ફાંકડી અને સાધારણ રૂપવતી હતી, તેથી તે ઘણી છટાદાર દેખાતી હતી. તેનો બાંધો નોકદાર હતો. અને તેની પ્રકૃતિ નિરોગી હોવાથી તે તેજસ્વી અને જોમદાર જણાતી હતી. તે પોતાના બાપને ઘણીજ લાડકી હતી. તે હમેશાં સ્વારી સાથે ફરતી હતી. આ વખતે આગળ જવાની ઉતાવળ હોવાથી તેને પાછળ મૂકીને ઐરંગઝેબને આગળ જવું પડ્યું. તેને ચોકસ ખાત્રી હતી કે, મ્હને પકડીને રોકી રાખ્યાની બાદશાહને ખાતરી લાગશે કે, તે તૂર્તજ છોડાવી લઈ જશે. ગઠ ઉપર કાણે પકડીને રોકી રાખી છે અને હું કોના કબજામાં છું, એની તેને બરાબર ખબર નહોતી. તેને તો એટલોજ વહેમ આવ્યો હતો કે, ડુંગરમાં રહેનારા ચોર લોકોએ પૈસાની લાલચે મને પકડીને રોકી રાખી હશે. તે લોકોને પૈસા મળશે, એટલે તેઓ મને છોડી દેશે. પણ પૈસાને લોભે તેમણે આ કામ કર્યું હશે તો તેમની આશા ફાકટ છે. કારણ કે, મ્હારા બાપને એ વાત માલૂમ પડશે કે, પૈસા ન આપતાં ફોજ મોકલીને તેમનું ખેદાન ખેદાન કરી નાંખીને મ્હને છોડાવીને લઈ જશે. આવી રીતે તેના મનમાં એક પછી એક વિચારો આવવા લાગ્યાં.

તેને મઠ ઉપર લાવ્યાને બે દિવસ થયા. તેટલા વખતમાં બે કણ-જણો સિવાય બીજા કોઈ પણ માણસ તેની નજરે પડ્યું નહિ. મુસલમાની સ્ત્રીઓને જનાનખાનામાં એકલસૂરાની પેઠે એકલાં પડી રહેવાની દેવ હોય છે. તેથી ત્યાં બે બાઈડીઓના સહવાસમાં વખત ગાળવાને ઘણી મુશ્કેલી પડી નહિ. બાપની સ્વારીમાં મરેઠાઓની જોડે બોલવા ચાલવાનો તેને ઘણી વખત પ્રસંગ આવવાથી તેને જોકે મરાઠી ભાષા શુદ્ધ અને સપાટા બંધ બોલતાં આવડી નહોતી તોપણ તે લોકોનું બોલવું સમજી શકતી. મંઝુલા કરતાં અહમદયાને બારત, ભાગવત અને રામાયણની કથાની ઘણી માહિતી હતી. તેમાંથી શાહજહાંને ગોઠે એટલા માટે તેને, રીતી અને દ્રોષદીના સ્વયંવર વિગેરેની વાતો કહીને તેનું મન રંજન કરતી. તેની વાતોથી રોષનારનું મન શૃંગાર રસના વિષય તરફ ઘાણું વળી ગયું. એવી રીતે તેનો વખત સારી રીતે જતો હતો. પણ વચ્ચે વચ્ચે, મ્હને અહિં કાણે શામાટે આણી હશે, આવી સ્થિતિમાં મ્હારા કેટલા દિ-

\* ઉપા, \* 'ઉ' નો, 'ઓ' અને 'ષ' નો 'ખ' થઈ જઈને ઓખા બોલાય છે.

વસ શુભરવાના હશે, એવા એવા તરંગો તેના મનમાં આવતા. તેનો બ-  
રોબર જવાબ આપીને તેના મનનું કોઈ સમાધાન કરતું નહોતું. તેથી તે  
મનમાંને મનમાં હીજરાવા લાગી. બન્ને કણુબણો સિવાય વળી એક ત્રીજી  
બાઈડી આવતી હતી. તે તો રક્ત તેને બોજન કરવાની સામગ્રી પિરસીને  
એક તાટ તેના આગળ લાવી મૂકતી. અને રોજ નવ નવી સામગ્રી તેને  
ખાવા માટે બનાવી લાવતી. તેને પણ કોઈ કોઈ વખત પૂછ્યા છતાં, તે  
કોઈ પણ જવાબ ન દેતા પોતાની કામગિરી મુગે મ્હોડે બજાવીને  
ચાલી જતી હતી. સારાંસ કે, પોતાની સ્થિતિ જણાવાની તેને ઇચ્છા થઈ  
તે કોઈ પૂછું કરતું નહોતું.

તે જે મહેલમાં હતી, તે મહેલની બીજી બાજુએ હમેશાના કરતાં  
કોઈ કોઈ વખતે વધારે ગરબડ થતી હતી. તે ગરબડ શેની કાચ છે, તે  
નાત તે ત્રણે બાઈડીઓમાંથી કોઈએ પણ તેને સમજવા દિધી નહોતી.  
કેટલીક વખત તેમને તેણે પૈસાની લાલચ આપ્યા છતાં પણ તેમના મ્હોડાં  
શિવી લીધેલાં જેવાં તેઓ બધેજ રાખતાં. મ્હારા પૂછેલા પ્રશ્નો બી-  
લકુલ જવાબ મળતો નથી, તે શો ચમત્કાર છે, તેનું તેને બહુ આશ્ચર્ય લા-  
ગતું. તેપણ તેણે તેવીજ સ્થિતિમાં કેટલાએક દિવસ સચ્ચુરી પકડી. પણ  
જેમ જેમ વધારે દિવસ ગત થતા ગયા તેમ તેમ તેની ધીરજ ઓછી  
થતી ગઈ. તેનો ખોરાક દહાડે દહાડે ઘટતો ગયો. તેની પાસેની અહુલ્યા  
અને મંજુલા હમેશ પ્રમાણે તેના આગળ બેસી વાતો કહેતી હતી, તે  
તરફ પણ તેનું ચિત્ત લાગતું નહોતું. તે કોઈ કોઈ વખત એકલી બેઠી  
બેઠી જાને માને રાતી પણ હતી. મહેલમાં લાવીને એકલી ક્યાં રાખી છે,  
તેને માટે તેને કોઈ ખોટું લાગતું નહોતું, પણ કોઈ ખરી હકીકત તેને ક-  
હેલું નહોતું તેથી તેનો જીવ ઉદાસ રહેતો. એક દિવસે તે એકાંતમાં પો-  
તાની સ્થિતિનો વિચાર કરતી બેઠી હતી. તે વખતે દિવાનખાનાનાં બા-  
રણાં ઉઘાડીને એકદમ એક વગર ઓળખીતો પુરુષ અંદર આવ્યો. તેને  
બેઠને પ્રથમ તો તે જરા એકદમ આભી બન્યા જેવી થઈ ગઈ. પણ  
તેને પમચી તે માયા સુધી નિહાળી તેને એકદમ હર્ષ પણ થયો. તેનો  
અંધો નાનકડો પણ ગોળ મટાળ હતો. વય પંચાશીની ઉપરનું અને  
ત્રિશીની અંદરજ હતું. એહેરો ચુલબર અને આખો મ્હોટી તથા પાણીસર  
હતી. કપાળ મ્હોટું હતું. ક્યામ વણું હતો, પરંતુ મુખ ચર્ચા ઉપરથી

તે ધણે આનંદી અને હોશિયો જણાતો હતો. મુઝો આંખભેંડી હતી અને તેને લગતા ગાલ ઉપર તેણે ગુચ્છાદાર યોભિયા રાખ્યા હતા. ગળુ અને ગરદન માંસના બરાવને લીધે એકાકાર થઈ ગયાં હતાં. છાતી વિશાળ હતી. માથા ઉપર કેસરી રંગની નાળુક ધાટની સિપાઇગિરિ પાવડી, શરીરમાં દિવ્ય સુધી ચોખ્ખાસી ઢબનું ફાંફડેરાવસી તતડ ભતડ અંગરખું પહેલું હતું. તેની નીચેના ભાગમાં તસ તસ્તો ચોરણો આવી રહ્યા હતા, એવો તેણે મરેકાશાઈ પોષાક ધારણ કર્યો હતો. હાથમાં એક નાળુક સોટી હતી. તે નીચે રાખી તેને અટ્ટેડીને તે ઉભો રહ્યો હતો. તેને જોતાંજ પ્રથમ તો રોષનારનો ચહેરો કાંઈક બે બાકળા જેવો થયો. પરંતુ ક્ષણવારમાં તે પૂર્વ સ્થિતિ ઉપર આવીને ખીલતી ગઈ. પ્રથમ તેજ આપણને કાંઈ પૂછશે, એવું તેના મનમાં હતું, માટે તે તેની સાથે કાંઈ બોલી નહિ. તે મહારી સાથે અગાઉ કાંઈ બોલે એવી રાહ જોઈને તે પણ ઉભો રહ્યો. તેની આનંદિત મુદ્રા જોઈને તેને ધણેજ ભરોસો બેઠો. છેવટે પોતાની મૂઠ વાણીથી તેણેજ તેની સાથે પ્રથમ બોલવાનો આરંભ કર્યો.

**શાહાબાદી—**મહારાજ, હજૂરકે ચેહરે પરસે મેં એસા સમજતી હુંકે, આપ ખડે ખાનદાની પખસ હૈ- ઇસ્ જગહ પર મેરી મેહમાનદારી કિસ્કે તરફસે હો રહી હૈ, યહ મુઝે આપ મહેરબાની કે સાથ ફરમાવેજે તો મુઝ પર નિહાયત એહસાન હોગા.

**પુરૂષ—**મરઠૂકા રાજા, નિસ્કો સંભાળરાવ કહેતે હૈ, ઉમૂકે મહલમેં આપકી મેહમાનદારી હોતી હૈ. ઔર વહ મેહમાનદારી કરનેવાલા ખુદ રાજા સંભાળ આપકે સામ્ને હાજર હૈ.

**શાહાબાદી—**મેં દહેલીકે બાદશાહકી સાહબાદી અપને વાલિદ્દકી તરફ જતીથી, ઔર રહાઇસસે ઇસ્ જગહ પર મુઝે રોકકર કિસ્લિયે લે આયે, ઔર મે બલાય નાગાહાવીમે ગિરફતાર કરકે રખનેકા બાઇસ ક્યા હૈ.

**પુરૂષ—**આપકો લે આકે કેદ કરનેકો બાઇસ ચેહ હૈકે, મરઠૂકામેં ઔર બાદશાહામે હમેષ: ઇતેકાશ રહે ઔર, વહ ઇતેકાશ બાદશાહકી લડકીસે પાદીકે બાઇસસે હોવે, એથી હમારી બાઇષિ હૈ.

**શાહાબાદી—**યહ ક્યા બાત હૈ ? યહ બાત ક્યોકર હોગી ? મુસલમાન ઔર મરઠૂકામેં પાદી કબી હુઈ હૈ ? તિસ્પરબી પાહાડમે રહનેવાલે જંગલી બોગોકે રાજાકે સાથ પાદી કરનેકા મેં બિલકુલ કબૂલ ન કરંગી.

**પુરુષ—**શાહજાદી, યહ આપકો ખિલકૂલ ગૈર સમજ હૈ. મૈ મુલકું દુખખનકા ખાસ રાજા હું. ઔર મેરે વાલિદકા નામ ઇસ્ મુલક મહશર હૈ. આપકે વાલીદ અવરંગઝેબ બાદશાહકોબી ઇસકી અગાહી હૈ. અબી આપ મેરે તાબેમેં હો તોબી આપકો ફરેક્તા કરનેમે બાદશાહી હુકમત ન ચલાઉંગા. ઔસા તહકીક સમજીયે. જરાસા આપ ખ્યાલ કરોગે તો મરફોકે રાજાકે સાથ પાદી કરના કુચ હલકી જત નહીં હૈ, ઔશી આપકી ખાતરી હોગી. અબ યહ મહલ્ છોડકે કહીબી જાનેકી આપકો પરવા નગી નહીં. દુસરી જો કુચ આપ ખાઈપિ કરોગે વહ જત મૈ ખુશીસેહ કબૂલ કરંગા. મેરે હાલસે આપ બરાબર વાકીફ હુવે બાદ ખુદખુદ આપકી ખાતરી હોગી કિ, આપ જૈસા સમજતે હો વૈસા મૈ જંગલી ભોગોકા રાજા નહું. બહુત અચ્છા મૈ અબ્ જતાહું, કલ્ ફરસદકે સાથ આપસે મિલૂંગા.

આ પ્રમાણે બાપણુ કરીને, જરા ડોકું ધૂણાવી નમન કરવા જેવું કરીને, સંભાળરાવ ચાલતો થયો. તેણે ખાન પાનાદિનો ધણો સારો બદાયસ્ત રાખ્યો હતો વળી તે સિવાય બાદશાહના જનાનખાના જેટલો શાહજાદીને અહિં પ્રતિબંધ પણ નહોતો, તેથી જનાનખાનાની કેદ કરતાં આ કેદ તેને દશ ધણી સારી લાગવા માંડી. તેને અહિંના પ્રતિબંધનો કંટાળો લાગતો નહોતો. ઉલટું દહાડે દહાડે અહિંજ તેને સુખાવટ લાગવા માંડ્યું. રાજાની સાદી વૃત્તિ જોઈને તેના મનનું સમાધાન થવા માંડ્યું તે દરરોજ નિયમસર એક વખત તેની પાસે આવતો, મળતો, બેસતો અને કાંઈને કાંઈ વાતો ચીતો કરીને જતો. તેને જોવાથી તેના મનને ધણો આનંદ થતો. તેને રોજ આવવાનો વખત થાય કે, તે વાટ જોઈને બેસતાં.

જરા રાજાની કુંવારીઓને જે પુરુષનામાં દ્યૌર્યતાનો ગુણ આગળ પડતો જોવામાં આવે છે, તે પુરુષ ધણો પસંદ આવે છે. તેથી તેમની પુરુષ પસંદગીનો મુખ્ય આધાર પુરુષના શરાતન ઉપર હોય છે. તે શરાતનનો ગુણ સંભાળરાવનામાં ઉભરાતો, તેના ચહેરા ઉપરથી જણાઈ આવતો હતો. વળી, રોષનાર બરખુવાવસ્થાના ખિલતા પ્હારમાં ઝુકી રહી હતી, તેથી તે પણ બરાબર આતૂરતામાં આવી ગયેલી હોવાથી દેખીતો રૂપાળો અને બોલવે ચાલવે ચતુર પુરુષ જોવાથી ધીરે ધીરે તેનું મન પિ. ગળવા લાગ્યું. તેનું દિલ પોતાના રાજામાં બરાબર પડેવાનું જાણ્યું એવું તેની દાસીઓના મનમાં પણ ઠસી ગયું હતું. તેમની આગળ રાજાનાતે

મુણુ માટે ખુશી રીતે પ્રસંશા કરવા લાગી, અને તે બાબત દાસીઓનો કેવો અભિપ્રાય છે, તે કાઢી લેવાનો પ્રયત્ન પણ કરવા લાગી. કોઈ કોઈ વખતે તેના મનમાં એવું આવતું કે, હું મરેહાના કુલમાં કિંવા આ પુરુષ અમારા મુસલમાનના કુળમાં ઉત્તર થયો હોત તો ખૂબ મજા થઈ પડત. સારાંસ કે, રાજાને માટે તેના મનમાં કોઈ પણ પંટનીરો રહ્યા નહોતો. ફરી તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, “તેમ નથી તો પણ શું થયું, એ રાજા પુત્ર છે અને હું રાજા કન્યા છું, એટલુંજ બસ નથી કે ? પછી તેની સાથે લગ્ન કરવાને હરકત શી છે ?” આણી તરફ રાજા પણ તેને માટે ઘણાંજ ઉલ્લુ બની ગયો. તેના મનમાં કોઈ જૂઠાંજ તરંગો ઉઠવા લાગ્યાં. મુસલમાનની શાહુબદી સાથે મરેહાએ લગ્ન કરવાને હજારો હ-હરકતો છે. તેની સાથે પોતાના ધર્મ પ્રમાણે લગ્ન થવાને ઘણુંજ અશક્ય છે. તેટલા માટે તેને પોતાની પાસે ફક્ત ઉપબોગાર્થ રાખીશું એટલે થયું. મરેહાને મુસલમાનની સાથે લગ્ન કરવાને કેટલી બધી અડચણ છે, તેની તેને ખબર ખબર છે. ત્યારે તે પણ મ્હરી પાસે તેવા વાતાથી રહેવાને આનાકાની કરનાર નથી. એવી રીતે તે મન મનમાં મનમાં ખાંડ ખાંડો હતો. ઘણી ખરી બાબતો ઉપરથી પરસ્પરની પ્રીતિની જોડે, ખાતરી થઈ હતી, તોપણ તેના મનમાં આજે વિપરીત વિચારે પ્રવેશ કર્યો હતો, તે તેનાં આજણ કાંઈવાને તેની એકદમ છાતી ચાલી નહિ. એવરે એક દિવસે વાત પર વાત કરતાં તેવા જોડ ઉપર તેણે પોતાનું બોલવું શરૂ કર્યું.

સંભાળ—કયા પાહુબદી ? અખરે અપને દિલમે કમા સોચા હૈ, વહ મુઝે કહીયે. મેં તો આજ અપનેકો બહુત સાહેબે અકબાલ સમજતા હું.

શાહુબદી —( લગ્નપ્રમાણ થઈ નીચું જોઈને ) સોચ કિસુ બાતકા ઓર આપ આપનેકો કિસુ લિયે સહિબે અકબાલ સમજતે હો ? વહ કુચ મૈ જાનતી નહિ.

સંભાળ—સોચ વહ કિ, મરહૂકે રાજા કે પાસ રહના ઓર, દે-હેલીકે બાદપાહકી લડકી મેરે સાથ રહેને કો ચાહતી હૈ, ઇસલિયે સહિબે અકબાલ મૈ અપનેકો સમજતા હું.

શાહુબદી—પર આપ મુઝકો અપને તબદીક કૌનસી સર્તપર રખનેકા ઇરાદા કરતે હૈ, વહ સર્ત જખ તક મુઝકો માલૂમ તહી હૈ તખ તક મૈ આપકો જાનાય દે સકતી નહિ.

**संभाळ**—शाहजहाँ, आपका दिल मेरे ऊपर बहुत मुक्ति-  
सा है, ऐसा मुझे पक्का भरोसा है. और मैं आपके ऊपर कितनी प्यार  
मोहलत रखत हूँ, यह भी आप समझ गये हैं. मगर जोंहां मोहल-  
तके डोरीसे दोनोके दिल जघे हुवे है वहां शर्त जगेरेकी क्या जरूरत है ?

**शाहजहाँ**—यह कुछ भी हो. धम् काममें मेरी येक जरी शर्त  
है. वह आपकी तरफसे पूरी होगी तो मैं आपकी हूँ. वह शर्त यह  
है कि, हमारे पैगंबरका मजबू आप कबूल करके मेरे साथ पाटी करो,

**संभाळराव**—आपके कहनेके अव्वलही मेरे प्यासमें यह बात  
गुजरी थी, पर वैसा करनेका कितनी हरकत है उसका आपकी सोचकरो.  
मैं मुसलमान हुवा ऐसा लोगोके जहीर होगा तो मेरी हिंदू रय्यत  
येक पलमें मुझे दुनियासे निकाल डालेगी.

**शाहजहाँ**—महाराज, आप मुसलमान होके मुझको हमारा सेकर  
मेरे वालिदसे अज्जल हो जना तो येसब हरकतें हर होगी. यह मेरी  
जूम जानी है कि, मैं आपने वालिदको आपके लिये कहूंगी तो आपके  
येक जालको आप न आकर आपके रय्यतके तरफसे आपको कोछ तरफसे  
कीर्जल नहो. ऐसा वे जहोयस्त करेगे, और आपनी पाटीके जालमें भी  
हरकत न ब्यावेगे,

**संभाळ**—आप कहतेहो यह सच है. मगर कैसा भी हो पर  
मैं मरठोका राज हूँ, और आप देहिलीकी शाहजहाँ हो, धमलिये आ-  
पकी प्यास करोकि, ऐसा लोगोके जर्जिल्लाह पुरा काम कहूंगा तो मेरे  
भाइहरीकी जदवाभी होगी, और वह आपको भी कयोंकर अछा  
भाखूम होगा. ?

**शाहजहाँ**—महाराज, आप करते हो यह भी दुरस्त है, बेकिन्द  
आपके दिलमें जे उमेद है वो किस् तहहसें जर आवेगी ? आप और  
हम् जेक मजबूके हुवे जगेर पाटीकी जात किस् तरह जमेगी ? हां !  
हां ! और येक जेहत्तर जात मेरे प्यासमें आछ है. यह सज तसकिर  
रहने हो. मुझकोहि मुसलमानकी हिंदू कयों नहि जना लेते ?

**संभाळ**—यह कैशी पागलपनकी जात है ? ऐसा होने मुवा-  
शिक होता तो मेरे जैसा धम् दुनियामें जुलन् येक जाल कोछ न था.  
पर क्या कई ? हमारे मजबूमें जैसा करनेका हुकम् नही है. हिंदूका मु-  
सलमान होगा, बेकिन्द मुसलमानका हिंदू कभी न होगा.



શાહાબાદી—મહારાજ, યહ તો મોહબતકા સૌદા હૈ, વહ સૌદા બનાવે કો હમને દો રાસ્તે આપકો દિખલા દિયે. ઇન્તેમેંસે યેક બી ન હોગા તો ખુદાકી મર્જ. મેં તો દિલસે આપકે સાથ પાદી કર ચુકી હું. ઐર અગર અપને દોનોકી બાહમ સોબત ન હોગી તો મેં જીંગી બરતક ઐશીહી ફૂંવારી રહુંગી. ઐસા મેરા મુસ્તકિંમ ધરાદા હૈ.

સંભાળ—ઇસ્ બાતકે લિયે રાસ્તા ન નિકલેગા ઐસા નહી હૈ. આપ જખ અહિસ્તગીસે ઐર ખ્યાલ કરકે હમારી બાત સુનીયેગા તો અપના મઝબૂ ન બદલકર અપના દોનોકા ઇતિશાહ હોનેકી યેક વજેહ મેરે ખ્યાલમેં આતી હૈ. વહ વજેહ યહ હૈ કિ, પાદી ન કરકે હં દોને ઇસી તરહસે યેખદુ રહેંગે તો બસ હૈ. પાદી મેંહી ક્યા બ્યાદે હૈ ?

શાહાબાદી—( જરા કોધાવેશમાં ) આપકા કરનાં બિલકુલ મેં શાયદે હૈ. ઐસા જૈર સુનાસિખ કામ કરનેકો આપ મુઝે કહોંગે, યહ બિલકુલ મુઝકો માલૂમ ન ચા. તોબા ! તોબા !

સંભાળ—શાહાબાદી, ઐસા શુરસા ન કીજીયે. જરા અહિસ્તગી રખીયે. સહી ખૂંછિયે તો વૈસા રહેનેમેં જો મળ હૈ વહ પાદી કિયે કુવે ખાવિંદ ઐર ઐરતોમેં નહી હૈ.

શાહાબાદી—ઉરમે મળ હો યા ન હો. ઉરકા ખ્યાલ મુઝકો કરનેકી જરૂરત નહી. જીસ ગાવકો બના નહી ઉસ્ ગાવકા રાસ્તા પૂછનેકી ક્યા જરૂર હૈ ? આપ કહેતેહો ઉસ્ તરહ રહેનેકો મેં કબી ન ચાહુંગી. આપ આપને દિલ્લમેં યહ ખૂબ સમઝીયે કિ, મેરે મઝબૂકા પખૂસ, અગર કંગાલબી હોગા તો, ઉસ્કે સાથ પાદી કરકે ઉસ્કી ઐરત બનકે રહુંગી. પર જૈરે મઝબૂકા પખૂસ, અગર બડા રાબબી હોગા તો, ઉસ્કી કનીજક બનકે કબી ન રહુંગી.

સંભાળ—શાહાબાદી, સચ્ચ કહતા હુંકિ, મેરી આપકે ઉપ્પર કિંતની મોહબૂત હૈ વહ મેં ખોલકે કહ સકતા નહી. વૈસાહી આપ મેરે ઉપ્પર આપિક હો યા નહી ? યહ અબ્વલ મુઝકો કહિયે.

શાહાબાદી—મહારાજ, આપ કચ્ અકલમંદ હૈ ઐસા નહી. મેં અબીતક તાલામક લડકી હું. મુઝકો ઇસ્ દુનિયાકે દાવ પેચકી ખબર નહી હૈ. આપકે ઉપ્પર મેરા દિલ છતના ક્યૌ દિદા હુવા હૈ, યહ મેં કહ સકતી નહી. તોબી મેરે ઉપ્પર આપકી મોહબત સમ્મે દિલસે નહી હૈ,

એસી મુઝકો બરાબર તરફી હોગઈ છે. ઇસલિયે આપકે ખાસ્તે મેરાબી દિલ બિગડે બગેરે ક્યાંકર રહેગા. ઔરતકે મોહબતકો ખાવિંદકી મેહર-બાનીકી નજરકા બેર રહેગા તો વહ બહુત ખુલતી હૈ. નહીતો ચેક બ-હુત આબદાર હિરેકો ખરાબ કુંદન મે બેઠાયે મુવાશિક હોતાહે. એસે ખરાબ કુંદનમે બેઠાયે હુવે હિરેકી કિંમત ઘટકર પેહેનવાલોકાબી જે બા-યખૂ દેતી નહી.

સંભાળ--જસ ઔરતને મેરા તન મન ખીચલિયા હૈ ઉસકે લિયે મેરે દિલ્લમે સચ્ચી ખાઇશ ન હોગી એસી બાત આપકે દિલ્લમે કબી ન લાના ચાહિયે. મેરી મોહબત આપકે ઉપર જે લગી હૈ વહ ઇસ જાંદ-ગી ભરતક કમ હોનેવાલી નહી. લેકિન ક્યા કરે ? હમારી જ્વતકી ઔર હમારે ઘરકી કઈ એક ફરકતે.--

શાહબાદી--કહીયે, મહારાજ કહીયે; ક્યા કહના ચાહતે હૈ સૌ ખતન હીજીયે. ખીચમેંહી ક્યાં ખામુષ હો ગયે હૈ. ઇસ બહુત બપને દોનોમે સ્પષ્ટ દિલ્લસે બાત ચીત હોની ચાહિયે. ત્યાં પરદા રખનેકી કંઠ જરૂરત નહી હૈ.

સંભાળ--ઐ શાહબાદી, આપકે જેસી અક્કસમંદ શાહબાદીકો જાદ કરના વહ મુવાજિબૂ નહી હૈ. કોઇબી કિસીકે સપદેકી બાત કરેગા તો ઉસકો અમલમેં સાના ચાહિમે. જહા દોનોકે દિલ એકહે વહા ઠાઠ કિસીકા અંદેખા રખનેકી જરૂર નહી, આપકે જેસે અક્કસમંદ ઔરતકો વહ કહના સાજીમ નહી હૈ. આપ મુસલમાન હો, ઇસલિયે મૈ હિંદૂ મઝ-બૂમે રહકર આપકે સાથ પાદી કર સક્તા નહી. પાદી કરે તો મેરે જા-તકે લોગ મુઝે બાહેર કરેગે. ઔર મુઝકો ખ્યાર ન કરેગે, ઔર મેરે સાથ આપકીબી બદનામી ઔર મે ઇજત્તી હુવે બગેરે ન રહેગી. અગર વે સખૂ બાતેબી કબી કબૂલ રખૂ તોબી બહુત કરકે ઇસી તરહસે મેરે પાસ રહિયે તો કિસીકે તરફસે હરકત ન હોગી. જ્વત, મઝબૂ, ઔર રિ-સ્તેહારોકીબી શિકાયત ન રહેગી. ઇસ હાલતમેંબી હમૂ ચેક દિલસે રહેગે. વહ આપની બની હુઈ ઉલ્લત કબી તૂટનેકી નહી. હમૂ દોનો ચેક દિલ ઔર ચેક જાન હોકે રહેગે. ઔર તરફેનસે મોહબત કબી કિસી તરહસે કમ ન હોગી. કેસાબી મુપકિલ્કા વક્ત આવેગા તો વહ મોહબતકો તુક-સાન ન હોગા. પાદીકો મઝબૂકી હરકત હૈ. ઇસલિયે દોનોકા મઝબૂ કા-

યમ રખકર ખાવિંદ ઔર ઔરતકે તોરૈસે રહના મુઝકો મુનાસિખ માન લમ હોતા હૈ.

તેણે રાજની તમામ વાત છેવટ મુઘી મુઘે મ્હોઢે સાંભળી લીધી, પણ તે મનમાંને મનમાં બળીને ખાખ થઈ ગઈ હતી. તેના મુખડા ઉપરની લાલી ઉડી જઈ ચેરા નિસ્તેજ થઈ ગયો. હોઠ શિક્કા પડી જઈ થર થર ધ્રુજતા હતા, તોપણ તેણે શાન્ત પણે નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો.

**શાહાઝાદી—**મહારાજ, મੈં આજ આપકે યહા ગિરફતાર હૂં. ઇસ્લિયે આપ કુછબી કહેનેકો મુકત્તાર હો. મેરેનૈસે બેવસીલે કમનસીબ ઔર તકો ગૈર સબખ હરકોઇ પખ્ત સખત કલામ્ મુનાવે, યહ બે મુનાસિખ હૈ. જો કોઈ સખમ્ ઔરત જાતકી આજ્ઞકી પરવા નહી રખતા ઐસે નાજાયક પર શિદા હોકે આપની જાતકો ઔર અપને ખાનદાનકો ચે થોડે દિનકી મુલાકાત મેં મેરા ઐસા કૌન્સા કામ જાહિર હુવા, યહ મુઝે ફરમાઇયે, મેરાનજબ્ અલાહિદા હૈ તોભી ઉરસે મેં કુછ કમતર હૂં ઐસા નહીં. ઇસ્ દુનિયા મેં જો જો ચીજ મુઝે ચહિયે વહ પેદા કરકે દેનેકી મેરે વાલિદકો તાકદ હૈ. આપ ઐસા નવિ સમજના કિ આપ મરફુકે બડે રાજ હો, ઇસ્લિયે આપકે દિલ્કી ખાધપ પુરી કરનેકે લિયે મેં અપની ઇજજત ખોકર આપકે નજદીક કનીજક હોકે રહંગી. જાવ જહાનુંમેં હાલો તુમારી ખુશગીકો, ઔર આગ લગાવ તુમારી મોહબતકો. તુંમ અવદે મેરે સાથ કોઈ તરહકા વાસ્તા ન રખતા. ઇસ્ ઘડીતક તુંમ મુઝસે વાકિફ નથે, ઔર મેં તુંમસે વાકિફ નથી, ઐસા સમજે.

એવી રીતે ગુસ્સાના બે બોલ કહીને તેના જવાબની વાટ ન જોતાં તે એકદમ ત્યાંથી ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં ઉડીને થોડેક દૂર એક ખુણામાં તેની તરફ અવળી ફરીને ઉભી રહી, તેને પગથી તે માથા સુધી આગ લાગી હતી. પ્રથમ તેના પ્રકુલિત મુખારવિંદ ઉપર મંદ સુહાસ્ય મકરંદ હતો તે, નહોતો થઈ ગયો. તેના ગાલ ઉપરની સુરખી ઉડી ગઈ. તેની તે દિવસે એવી કોધાવિષ્ટ વૃત્તિ જોઇને સંભાળરાવ ત્યાં ન થોભતાં તરતજ ત્યાંથી ચાલતો થયો. ખીજ દિવસે ફરીથી તે તેને મળવા આવ્યો. તે વખતે પણ તેની ખિન્ન મુદ્રા તેના જોવામાં આવી. તે જેમ જેમ તેની સાથે બોલવાને આનાકાની કરવા લાગી તેમ તેમ આ રાવની વૃત્તિ અધિકાધિક અજવિચળ થવા લાગી. તે અબોલા ભાગે એટલા માટે તેણે

ધણીજ વિનવણી કરી જોઇ, પરન્તુ તેણે નેના સામે જોયું સરખું પણ નહિ. તેના રિસાવાથી, છણકાં છોકોટાથી, અને ગુસ્સાથી તેનો ચહેરો એટલોતો મનોહર દેખાવા લાગ્યો કે, તે જોઇને સંભાળરાવતો તદ્દન ગાંડોજ થઈ ગયો. તેનો પોતાને માટે નિષ્કપટ અને એક દેશી પ્રેમ છે, માટે તે જે જે કહેશે તે તે કબૂલ કરવાને અને તેની પ્રીતિને માટે ન્યાત જન અને રાજપાટ મૂકવું પડશે, તો પણ બહેતર છે. તથાપિ આ અમૂલ્ય વસ્તુનો પ્રાપ્ત થયેલો લાભ જવા દેવો નહિ, એવો તેનો નિશ્ચય થયો. પછી તે તેની પાસે જઈને તેની હડપચીએ હાથ અડકાડીને કહેવા લાગ્યો.

**સંભાળ**—શાહામદી, આપ ઐસી અક્ષતમંદ ઐરત હોકર ઐસા ગુસ્સા કરના અછા નહીં. કયા, આપકા યહી ધરિદા હૈ કિ, મૈને અવ્યક્ત આપકા મઝનુ કબૂલ કરકે આપકે પાદીકી ખાતયિત કરના ? અછાહૈ. આપકી ઐસીહી ખુશી હોગી તો આપકે લિયે મૈ અપના મઝનુ છોડનેકોબી રાજ હું. મુઝે ધનુકાર નહી. લેકિનુ અપના મઝનુ ન બદલકે અપની ખામશ પૂરી કરનેકે લિયે ચેક પકલ મેરે ખ્યાલમેં આઈ, વહ મૈને ખતલાદી. ઈસ લિયે આપકો ગુસ્સા આપા હોતો મઆર કીજિયે.

એ ભાણુ સાંભળીને રોપનારનાં ચહેરા ઉપર ફરીથી હેંશિયારી આવી ધીમે ધીમે સુરખી પ્રસરવા લાગી. અને પછી તેણે તેના ઉપર આડકતરી નજરથી ધીમે ધીમે કૃપા કટાક્ષ નાંખવા માંડ્યાં. પછી તેણે પણ તેના ગળામાં હાથ નાંખી તેને દ્રઢાવિગન દિધું. બાદ તે તેના ભણી પ્રેમદ્રષ્ટીથી જોવા લાગી. તેની પ્રીતિનો સઘળો આગ્રહ જોઈને તેના ભણી વગવા જેવો થયો. તેને લાગ્યું કે, “આવા શુભગાર રાજપુતની હું રાણી થવાને ઈચ્છુ છું, એવું મહારા બાપને કહેવરાવીશ, એટલે તે પણ હંગનમાં સંમતી આપશે.” એવા આતંદ સાગરમાં તે યુવાન જેડું નિમગ્ન થયું છે, એટલામાં બહાર કંઈ ગડબડ થઈ, તેથી તેને લાંબે લાંબે મૂકીને સંભાળરાવ તૂર્તજ બહાર આવ્યો કે જોત્યાજ તેની નજરે પડ્યો. તેની તો બોબડીજ બંધ થઈ ગઈ હતી. આ જૂઓ મોંગલ; નાસો; ભાગો; એવા ઘડ પછાડા કરતો ટૂટક ટૂટક શબ્દો બોલ્યો. તે ઉપરથી સંભાળરાવના લક્ષમાં તો આવી ગયું કે, પનાળગઢ સત્રના હાથમાં ગયો. કેટલાએક મોંગલ સિપાઈ ગઢ ઉપર ચઢીને સંભાળરાવના માણસો સાથે ઝપાઝપી કરવા લાગ્યા. તેમાં સંભાળરાવના જેટલા માણસો હાથમાં આવ્યા તે-

ટલાને ઠાર કર્યા. આ વખતે સંભાળરાવે ફરીથી રોધનાર પાસે અંદર જઈને કહ્યું:—

**સંભાળ**—અપને પર વસ્ત્ર બહુત મુખીલ આયા હુવાહૈ. હમ દોનો આપકે વાલિદકે ફાંજૂકે કાબૂમેં આગયેહૈ. આપ અપને વાલિદકે ન જદીક જાઓગે તો આપકો તો કોઈ તરહકી દલગત નહીહૈ. મગર મેં કબી ઉતકે હાતમેં ગિરજતાર હુંગતો મુઝે તમામ ઉમરબર છૂટનેકી બિલકલ ઉમેદ નહી. અબ્બ આપકા ધરાદા ક્યા હૈ સો કહિયે ?

**શાહાનુઝી**—મહારાજ, વહ સહીહૈ. મેરા બચાવ મેં જિસ્ તરહ આહુંગી ઉસ્ તરહ કરુંગી. લેકિન્ આપકી હાલત બહુત મુખીલ હૈ. ઇસ કિલેકો અગર કોઈ ચોરરાસ્તા હોતો ઉસ્ રહાસે ફિલ્ હાલ્ ચલે જાધયે. શીર સલામત તો પગડી પચીસ. અપને દોનોકે દરમ્યાન્ મોહબત્ત જો હુકહૈ ઉસ્મે કોઈબી તરહકી હરકતેં આવે, મગર ફરક ન હોગા. મેરે વાલિદકા ગુસ્સા બહુત ખરાબહૈ. હમ ઉન્કે હાતસે ગિરજતાર હોંગે તો વે ક્યા સજા કરેંગે કુછ મુકરર નહી. આપકે જાનકો હલાકાન્ કરનેકે લિયે આપકે પાસ દુષ્મન્ બહુતહૈ. તૌબી આપકે બચાવકે લિયે મેરે ખ્યાલમેં જો કુછ તદબિર હૈ વે મેં કરુંગી. સુલતાન મહુમ્મદ અંકબર કરકે મેરા ચેક છોટા ભાઈ હૈ. વહ મુઝકો મદત દેગા. ઐસી મેરી ખાત્રી હૈ. કોઈ વસ્ત્ર ઐસા બી આપડેગાતો ઉસ્કો મેં આપકી મદદકે લિયે બેજ હુંગી. ઇસ્કે સિવાય દુસરે લોગોકીબી આપકે ઉપ્પર પૈરવી રખુંગી. આપ અપને યહાં બહુત હોખચારી ઔર હીફાજતસે રહિયે.

ઐટલી વાતચીત થયા પછી જતી વખતે તેને ફરીથી આલિંગન દઈને હાથમાં નાંગી તલવારે જોત્યાળ સાથે સંભાળરાવ સાંથી બહાર નિકળ્યો. ગઢની પાછલી બાજુએ એક મ્હોટું ગોબાઈ પડેલું હતું, સાંથઈને જોત્યાળએ એક આડકેટો માર્ગ શોધી કાઢ્યો. સાં જોત્યાળ આગળ, અને સંભાળરાવ પાછળ, એવી રીતે બન્ને જણ ગઢ ઉતરવા લાગ્યા. કંટલેક ઠેકાણે બકરાં પણ ઉભાં રહી શકે નહિ, એવી ખાડા ટેકરાવાળી હતી નીચી અને સાંકડી વાટ હતી. સાંથી નીચે ઉતરતાં પગ સરવાથી બન્ને ચચ્યાર હાથ સુધી ધસડાતાનું જાય. એવી રીતે પડતા આખડતા અને અથડાતા કુટાતા જમ તેમ ફરીને નીચે એક મ્હોટો વહેજો વહેતો હતો તે ઉતરીને સામે પાર સુધી જઈ પહોંચ્યા. સારે તેમના જીવ જરા હેં

આણી તરફ મોંગલના લશ્કરનો સરદાર ગઢ ઉપર આવી પહોંચતાંજ મહેલમાં પેસીને પ્રથમ તો તેણે શાહુખાદીને કેદ કરી. સંભાળરાવનો તપાસ કરતાં તેનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. પછી શાહુખાદીને મેનામાં બેસાડી પોતાની સાથે લશ્કરી પેરામાં રાખીને તે દરમજલ મુકામ કરતો કરતો ઐરંગઝેબની સ્વારીમાં જઈને દાખલ થયો. રૌપનાર ઉપર બાદ-શાહનો પ્રથમ ધણો ખ્યાર હતો. તેને કોઈ નામાંકિત કુલવાન સરદારને દેવાનો તેનો વિચાર હતો. પણ તે સંભાળરાવની કેદમાં હતી તે વખતે તેનો અને આનો પાટો ગોઠી ગયો છે. એવી ખબર તેને મળી હતી. સારથી તેના ઉપર તેનો કબાવ થઈ ગયો. તેની આ વર્તણૂકથી તેને સંતાપ થયો. તેની મુલાકાત લેવાને પણ તેણે ના કહી. બાપનો આવો ગુસ્સો થયો તેથી તેને બાપનું ઘર એકાંતમાં રહેવાના કેદખાના કરતાં પણ વધારે ભયંકર લાગવા માંડ્યું. તેના ખાનપાન અને વસ્ત્રાભુષણમાં કાંઈ પણ કમીના ચમ નહોતી, પણ બાપની કક્ષા મરજી અને સંભાળરાવની મમતાને તેની મીઠી મીઠી વાતો મનમાં આવીને તેને પોતાના બાપના ઘરની મ્હોટાઈ અને સુખ, પનાળગઢની સ્વાતંત્ર્યતાના સુખ આગળ તુચ્છ લાગવા માંડ્યું. ખુદ ઐરંગઝેબનીજ મરજી તેના ઉપર કક્ષા હોવાથી ખીકને માર્યે તેનું કોઈ શાન્તવન કરતું નહોતું, કે તેના સમાચાર સંભાળરાવ આગળ કોઈ લઈ જતું લાવતું નહોતું, દૂર એક જૂદા તંત્રીમાં તેને કેદમાં પૂરી રાખવા જેવું કર્યું હતું.



## પ્રકરણ ૧૧ મું.

“કિં મર્દિતોઽપિ કસ્તૂર્યાં લથુનો યાતિ સૌરભમ્”

અર્થ:—કસ્તૂરિ મર્દન કરવાથી શું લસણની વાસના આવે છે ? ”



હવે પાછલા ભાગમાં કહ્યા પ્રમાણે સંભાળરાવ તથા તેનો વિશ્વાસુ અને ધિમાની હજુરમાં ને હજુરમાં રહેનારા જોત્યાજીરાવ વહેળા કાંઠે જઈ પહોંચ્યા પછી તેમની સાં શી ગતી થઈ, તે સાંભળો.

પાછળ આઠમા ભાગમાં અમે કહેલુંજ છે કે, સંભાળરાવે પોતાની ઓરમાન મા સોઠરાખાધનો ઘણીજ કુરતાથી વધ કર્યો હતો તે શિરકેના કૂળની કન્યા હતી. માટે તે કૂળમાંના જોડલા લોકો હાથમાં આવ્યા તેટલાની તેણે પોતાના મનુષ્ય મેધ વખતે કતલ ઉડાવી હતી. તેથી કાંકણમાં શિરકેનું કૂળ સંભાળરાવનાથી ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી ગયું હતું, તોપણ તેના માટે તેમના મનમાં વૈરભાવનાનું બીજરોપણ ચોકસ થઈ ગયું હતું. તેને લીધે તેને પાયમાલ કરી નાંખવાને તે કૂળમાંના બાકી રહેલા મનુષ્યોનો ધમધોકાર ઉઘોગ ચાલી રહ્યો હતો. સંભાળરાવને પદબ્રથ કરીને તેની ગાદી ઉપર રાજોરામને બેસાડવા માટે શિરકેનાં કારસ્તાન અંદર ખાનેથી ચાલુંજ હતાં. તે મસજતમાં સંભાળરાવના ગૃહશત્રુઓ તમામ સામેલ હતા, આણી પાસથી એસાજ અને તુળશીખાધની પણ અંદરખાનેથી મદદ મળી. શિરકેની એક ટોળા કાંકણમાંથી નિકળીને પનાગગઢની આસપાસ સંભાળરાવની પાછળપાછળ ભટકતી હતી. તેમને એસાજ એ ખબર આપી કે, સંભાળરાવ મોંગલોથી ન પકડાતાં ગઢ ઉતરી પડ્યો. તેને હવે પકડવાની તાકીદ કરવી જોઈએ. તે ઉપરથી શિરકેના સ્વારો ડુંગરની આસપાસ તેની શોધમાં ને શોધમાં ફરતા હતાં. એટલામાં તેમની અને સંભાળરાવની વહેળાને કાંઠે અકસ્માત મુલાકાત થઈ ગઈ. ખાવા પિવાની સોઈ કરવા માટે હું જઈને પાછો આવું સાં સુધી આપ આ વહેળાને કાંઠેજ બેસજો, એવું રાજને કહીને જોત્યાજી પાસેના એક ગામડામાં ગયો હતો. તેથી સંભાળરાવ

ત્યાં તદ્દન એકલો હતો. શિરકેના લોકોએ રાજને કેદ કરીને તરતજ રાયગઢ ઉપર લીધો. તે કિલ્લો ચારે બાજુથી મુસ્તકીમ મળ્યૂત હતો. ત્યાં એક મહેલની મળ્યૂત ઓરડીમાં તેને હાથે પગે બેડીઓ ઠોકીને ખોશી ઘાલ્યો અને તેના ઉપર તેમણે પોતાનો સખ્ત પેરો બેસાડ્યો. આ જગતમાં કોની કિયે વખતે કેવી સ્થિતિ થશે, તેનો કાંઈ બરોસો નથી ! જન્મ કોના પેટથી ! વૈભવ કેટલો ! અને હાથમાં કેટલી બધી સત્તા ! પરંતુ વિનાશકાળનો પડો પડવાથી તેમાંની એક પણ વાત તેના ઉપયોગમાં આવી નહિ ! સારે 'કાલસ્ય કુટિલા ગતિઃ' એવું એક પ્રસિદ્ધ કવિએ કહ્યું છે, તે ખરૂં છે તે ઓરડીમાં તેને પાથરવા માટે એક જાડી સેતરંજી, ઓઢવા માટે ખાદીની લઠ જેવી ચાદર, ખાવા માટે એક થાળી, અને પાણી પિવા માટે એક ભોટો, એટલોજ સામાન રાખ્યો હતો. જેને પાથરવાને મથરની કે મખમલની મણુ મણુ બમે મણુ રૂની તળામુઓ, માથાં નીચે મૂકવાના ઉશી-કાં અને ગાલ નીચે રાખવાના ગાલમશુરિયાં તે પણ ઉમદા મથરનાં કે મખમલી કપડાનાં, તેના ઉપર સફેદ બરફના જેવી ચાદરો, ગભેફો, તે બધું ચાંદીના છત્ર પલંગ ઉપર અને વળી તેના ઉપર નક્સીદાર કપડાંની મચ્છ-રદાનીઓ ઝુંકી રહેલી. ઓઢવા માટે કાશ્મીરી ઉમદા શાલ દુશાલા પલંગ-માં રોજાતા, ભોજનને અને જળપાનાદિને માટે સોના રૂપાના છટાદાર પાત્રો, અને મોજ શોખના બધાં શ્રીમંતી રાય રચીલાં ઠેમે ચઢતાં હતાં, તે જતાં રહીને તેને બદલે છેક પૂરતો મેલો અને જુનો પુરાનો કેદીઓને વાપરવાનો સામાન ભોગવવાનો ભાગ આવ્યો, એ કેટલા બધા દુઃખની વાત છે, અનેક તરેહના ભોજ્ય પદાર્થોનો ભોગ કરવો એજ દુઃખનું મૂળ છે.

આવી રીતે સંભાળરાવે પંદર દિવસ કારાગૃહમાં નિર્જનન કર્યો. બાદ સોળમે દિવસે મધ્ય રાત્રિના સુમારમાં તે સેત્રંજી ઉપર ઉઘાડો પડ્યો પડ્યો પાસાં ધસ્તો પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરતો હતો. એટલામાં બહાર કોઈ બોલતું હોય એવો અવાજ તેના કાને પડ્યો. તેથી તે તરતજ ઉઠીને બેઠો થયો, અને બારણાને કાન દબને સાંભળવા લાગ્યો તો તેને કોઈ અજણ્યું માણસ પેરેગીર સાથે વાતચીત કરતું હોય, એમ સમજાયું તે વખતે બહાર સર્વત્ર શાન્તિ પ્રસરી રહેલી હતી. માત્ર વાયરાથી ઝાડનાં પાંદડાં હાલતાં હતાં તેનો અવાજ સંભળાતો હતો, ચંદ્રોદય થવાને જરા વાર હતી, તોપણ ખીજ નક્ષત્રોનો સ્થેજ સ્થાજ ઉજેશ મારતો હતો,



એવું તેને બારણાની ફાટમાંથી જણાયું. તે બારણા આગળ ઉભો રહી ઠાન દઈ સાંભળવા લાગ્યો તો તેને અને પેરેગીર વચ્ચેનો નીચે લખેલો સંવાદ થતો તેના સાંભળવામાં આવ્યો.

પેરાવાળો—તું કાણ છે, આટલી મોડી રાત્રે અહિં શા માટે આવ્યો છે અને પૂછ્યા ગાછ્યા સિવાય તું ક્યાં જાય છે ?

અબ્બણ્યો માણસ—મैं पैगंबरका तामेदार हूं. अंदर येक कैदी है, उससे मुझे कुछ काम है. तम् हमसे सुझक रम्भके मुलाकात करवाओगे, तो भेडेतार है. नहीं तो तुमारा अच्छा न होगा.

પે. વા.—તુમારા નામ ક્યા છે, વહ પહિલે મુઝે કહો ?

અ. મા.—તમ્ જિસકા નામ પુછતે હો વહ ફકીર હિં જંગલમે પ. બરસ ખસતા હે. બ્યાર વહા ખારેમાસ નમાજ રોગ કરકે તમામ વક્ત મુલાકા બંદગી કિમા કરતા હે, ઈસકી વફરીયત તુમનેલી હોગી.

પે. વા.—હાં ! એસા એક ફકીર કિસ્મેકે નજદીકે રહતા હે. એસા મેને સોગેમકી બખાની સુના હે મહી. આજ સાર્ધ સમ્બા, તુમ્ એકમે અંદર બે કેદીહે ઉસકી મુલાકાત કરોગે તો મે કરવાઉંમા. તુમારે સાથ કોઈ દુસરા ખખ્સ હોગા તો ઉસકો મેં અંદર જાને નહૂંમા. કિસ્મેકે અંદર કોઈ ખખ્સ આવે તો ઉસકી તલાષી મિમે બગેર અંદર જાને નહેના એસા હમકો સખ્ત હુકમ હે, ઈસ્ મિમે તુમરી તલાષી મિમે બગેર તુમકો ઉપર ચઢને દૂંમા નહી.

અ. મા.—ખસ, તલાષી સિરિફ મેના હ. હા, તલાષી ઉસકો મે. કેન્ નહી કહતા હે. મેરા કહેના ઇતનાહી હેકિ, ઉસ અંદરવાલે કેદીકી મેરે સાથ એક વક્ત મુલાકાત કરવાવ. ઉસકી મુલાકાત કરનેકા મુઝકો પૈગંબરકા હુકમ હે. ઉઠોને મુઝકો ઇધર બેજાહૈ. તુમ્ અગર ઉત્તરી મ-હુકે બર બિલાફ કરોગે તો અક્ષા તાલાકી તુમારે ઉપર ખખ્ખગી હોગી. ઉસકો ખૂબ અચ્છી તરહસે સોચો.

આ બંનેનો બહાર થતો સંવાદ સાંભળીને સંભાળરાવને ધાણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. કોઈ પણ વધારે વિચાર કર્યા વગર તેને તરતજ લાખુ કે, આ કેદખાનામાંથી મ્હને છોડાવવાને જરૂર આ ફકીરને કોઇએ મુદ્દામ મોકલેલો છે. ફકીરનું નામ તે પ્રાંતમાં ઘણી મુસ્તથી બાળકથી તે વહ સ્ત્રી પ્રસિદ્ધ હતું. તેથી સિપાઇએ તેને રાજની મુલાકાત કરાવાને કબૂલ

કર્ચુ. ફકીર મ્હોટા ઝોલિયો સાધુ છે અને તે કિલ્લાની બેખડેમાં કે બાંને કાંઈ એક બખોલ છે ત્યાં ધણા વર્ષોથી રહેછે, એવું તેણે સાંભળ્યું હતું. લોકોમાં તેનો કર્ચ પણુ ધણો હતો. તેનો કાઠના ઉપર કોપ થાય તો તેવું સલાનારા થઈ જાય છે, એવું તેણે સાંભળ્યું હતું, માટે તેને ગમે તો બોળેભાવે કહો કે, ભક્તિભાવે કહો, પણ ફકીરના બોલવાને તે ધણુંજ માન આપવા લાગ્યો.

પેરાવાળાએ બધીખાનાતું તાણું ઉઘાડીને તે ફકીરને રાજ પાસે જવા દીધો. ફકીરના શરીર ઉપર કદની સિવાય બીજું કાંઈ લુગડું લતું હતું નહિ. તેથી સિપાઈને તેની વિશેષ ઝડતી લેવી પડી નહિ. વયપરતે તેના શરીર ઉપર ચામડીની કરચલીઓ પડી ગઈ હતી, તોપણ તેની આંખો પાણીદાર હતી, તેની દાઢી મુછ પાકીને સફેત થઈ ગઈ હતી. તેના શરીરનો બાંધો એકવડીઓ પણ ઉંચો હતો. તેના હાથ પગ લાંબા સોટા જેવા હતા. શરીરમાં માંસ ન હોવાથી તે માત્ર હાડકાતું પાંચડું હતું. **સંભાળરાવ** આગળ તે ફકીર જઈને ઉભો રહ્યો તે વખતે તેણે તેની આવી આકૃતિ જોઈ.

પ્રથમ અંદર પેસ્તાંજ તે ઝોળખીતો છે કે, નહિ, એ જોવાને માટે **સંભાળરાવ** તેના બણી નિરખીને જોવા લાગ્યો. પણ તેણે મ્હોટામાંથી એક શબ્દ પણ કાઢ્યો નહિ. તેમ ફકીર પણ થોડીકવાર તેના બણી મુગે મ્હોટે જોઈ રહ્યો. પછી તેણે પોતાના ગળાને એકદમ આંચકો માર્યો જેવું કર્યું, અને મ્હોટું ફાડી, ખુખારીને તેણે પોતાના મ્હોટામાંથી રાજ આગળ એક અમૂલ્ય હિરાની વિંટી નાંખી, વિંટીમાં બેસાડેલો હિરો ધણોજ પાણીદાર હોવાથી અંધારામાં પણ ઝળકી ઉઠે એવો હતો, તો પછી દીવા આગળ તે ઝગઝગાટ કરી રહે એમાં નવાઈ શી ? ફરી ડોકાવતી ધસારો કરીને ફકીર તરતજ પાછો ફર્યો. સિપાઈ પાછળજ ઉભો હતો. તેણે વિંટી હાથમાં લઈને સળને પૂછ્યું કે, આ વિંટી ફકીર નાંખીને ગયો, તેમાં કાંઈ છુપો ભેદ છે, તે મ્હારે સમજવો જોઈએ,

**સંભાળરાવ**—સાધુ, સંત, મહંત અને ફકીરના કામના ભેદ સમજવા ધણા કઠણ છે. આ કામમાં હું અને તું બન્નેજ સરખાજ છીએ, તને એમાંના કાંઈ ભેદ સમજ્યો હોત તો કહે.

**સિપાઈ**—જે હેતુ માટે આ ફકીર આવે ક્વખતે અહિ આવીને

તમારી મુલાકાત લીધી અને મ્હોઢામાંથી તમારા આગળ વિંટી નાંખી તેમાં કાંઈ ઉડો મર્માર્થ રહેલો છે, અને તે તમને માલૂમ પણ હોવો જોઈએ. તમે સારી રીતે કહેશો તો ઠીકજ છે, નહિ તો તમારા ભુંડ હાલ છે. આમાંથી તમે સક્ત કેદીની વહોરત તમારે હાથેજ વહોરી લઈ તમે પોતે તમારા ધુરા હાલ કરી લેશો.

**સંભાળરાવ**—હું તને ખરેખર કહું છું કે, આના હારદની મને કાંઈ પણ ખબર નથી. મ્હારા કરતાં તનેજ તેની વિશેષ માહિતી હોવી જોઈએ. અને એટલા માટેજ તેં તેને અંદર આણેલો હોવો જોઈએ, એ મહામૂર્તિના મેં અહિ પ્રથમજ દર્શન કર્યો છે. તે તારી ઓળખાણનો હોવા છતાં તેના હેતુની તને ખબર ના પડી તો મને શી રીતે ખબર પડે ?

**સિપાઈ**—મહારાજ, તમે ભાઈની પાછડી બાંધને માથે પહેરાવાનો ઘાટ કરો છે, પણ મ્હારી ખાત્રી થતી નથી, તમારો અને તેનો કાંઈ પણ સંકેત થયા વગર તે આવે ઠેકાણે તમને મળવા આવે નહિ, એ પણ નક્કી છે.

**સંભાળરાવ**—તેના આવવાનો કાંઈ પણ ઉદ્દેશ હશે ખરો, પણ પણ તેની મ્હને કાંઈ ખબર નથી. તેનું હું શું કરું ?

**સિપાઈ**—આ ઓસિયા ફકિર વિષે ઘણા દિવસથી હું સાંભળું છું કે, તે બડો પકો માણસ છે, આગળથી બરાબર વિચાર કર્યો વગર તે આવા જોખમના કામમાં પડે તેવો નથી.

**સંભાળરાવ**—તે આવા કઠિન કામમાં કેમ અને કોની હિમાયતીથી પડ્યો હશે, તેની તેને ખબર. ખીજને શી ખબર પડે ?

**સિપાઈ**—ઠીક સારે, આ મુલાકાતમાં અને વિંટી નાંખી જવામાં શો અર્થ રહ્યો, તે તો તમે કહેવાનાજ નહિ કે ?

**સંભાળરાવ**—એક વખતે મેં ખરું હવું તે કહી દીધું કે, હું કાંઈ જાણતો નથી.

**સિપાઈ**—આપ ગમે તે કહો. પણ તેની વિંટીનો અર્થ સમજે નહીં એવા માણસ પાસે ઓસિયો, આટલી રાત્રે આવીને વિંટી નાંખી જાય, એવો એ કાંઈ ઓસિયો નથી.

**સંભાળરાવ**—શકીર થયો, પણ તે કાંઈ પરમેશ્વર નથી, તેને પણ તારા જેવી જો આંખો, જો કાન, જો હાથ, અને જો પગ છે. હું જમણામાં પડ્યો છું, તેવી તેણે પણ જૂઠ કરી હોય.

**સિપાઈ**—ઠીક છે, હું સમજ્યો. હવે તરતજ તમારે અહિંથી બીજી ઓરડીમાં જવું પડશે, માટે તૈયાર થાઓ.

એટલું કહીને સિપાઈ બહાર ગયો, અને હતું તેમને તેમ બારણે તાળું ઠોકીને પેરા ઉપર જઈને ખડો રહ્યો. આણી પાસે સંભાળરાવ પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘આ ઓલિયો અકસ્માત અહિં આવીને વિંટી નાંખી ગયો, તેનું શું કારણ હશે ? એ ફકીરની લોકોમાં માનપ્રતિષ્ઠા ભારે છે. સાક્ષાત્ત પરમેશ્વર એને દર્શન દે છે, એવું લોકોમાં કહેવાય છે. માટેજ તે, લોકોમાં એટલો બધો પૂજ્ય છે. આજ કારણથી કિલ્લા ઉપરના સિપાઈએ પણ તેને વગર આનાકાનીએ મ્હારી પાસે આવવા દીધો. પણ આ વિંટીના શો ભેદ હશે ? વિંટી પોતાની નેશાની માટે મ્હારા ઉપર ફકીરની મારફતે કોઈએ મોકલેલી હોવી જોઈએ, એ ખુશ્કું છે. તે વિંટી સિપાઈએ મ્હને દૂરથી દેખાડી. તે જો તેણે મ્હારા હાથમાં આપી હોતતો કદાચ તેને સારી પેઠે ઓળખી કાઢત. જો કે તે મ્હારી નજરે સહેજ પડી છે, તોપણ તે ઉપરથી તે પ્રથમ કોઈના હાથમાં જ જોઈ છે. એવું મ્હને યાદ આવે છે. તે કિયે ઠેકાણે, કઈ વખતે અને કોની આંગળીમાં જોએલી, તે વાત સ્મરણમાં આવતી નથી. પરંતુ પહેલાં જે ત્રણ વખત મ્હારા જોવામાં આવેલી છે. આ વિંટી ઉપરથી મ્હારું બહું કરવાને કોઈપણ મ્હારો હિતચિંતક શુભ રીતે ચત્ત કરે છે, એવું લાગે છે. વિંટી લઈને આવનાર માણસ એવો કોઈ રખડતો રમળતો હોતતો તેમાં કાંઈ અર્થ નહોતો. પણ તે આવા ઓલિયા ફકિર સાથે મોકલવાનો હેતુ એજ હશે કે, મ્હારો તેના ઉપર વિશ્વાસ બેસે. એવો મ્હોટો માણસ કોઈ નકારા કામમાં તો પડેજ નહિ. અલબત્ત, મ્હારો અહિંથી છૂટકારો કરવા માટે કોઈપણ હરિનો લાલ અંદરખાનેથી ચત્ત કરે છે. પણ એ છૂટકારો શી રીતે થશે ? હું શી રીતે બહાર નિકળું એ બનેજ કેમ ? કિલ્લામાંથી જાનામાના બહાર નિકળવાને હજારો વિધ્નો છે. તે શી રીતે ટળે ? સારે તો આ મ્હારા બધા મનોરથ નિષ્ફળજ છે.’ એવો મનમાં વિચાર કરીને તે જરા સિથિલ થઈ ગયો. તેને હું છુટીશ એવી આશા જણાતી હતી, તેનો તદ્દન નાશ થયો. પછી થોડીક વારે ફરીને તેનાથી ઉલટો વિચાર આવીને તેના આગળ ખડો થયો. તેને લાગ્યું કે, જેણે અહિં સુધી આવીને વિંટી નાંખી જવાનું આટલી બધી ધીરજનું

કામ કર્યું છે, તેણેજ મ્હને કેદમાંથી મુક્ત કરવાનો ઉપાય કર્યોજ હશે. તેના મનમાં મ્હારા ભલાની વાસના ન હોતતો મ્હને એટલું પણ આશ્વાસન શું કરવા આપત. તો પછી એ કામ એમને એમ અંધુરું મૂકીને તે નિરાંતે બેસનાર નથી. એવો ભરોસો રાખીને આગળ શું શું થાય છે, તે જોવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

બીજે દિવસે બહારના પેરા ઉપરના હવાલદારે સંભાષરાવને તે ઝોરડીમાંથી કાઢીને બીજી ઘણીજ જાપતાવાળી ઝોરડીમાં ખોશી ધાલ્યો. તે ઝોરડી વાવના જેવી હતી હતી. તેમાં હવા અને અજવાળું જોષ્ટએ તેટલું નહોતું. એવી અંધારી કોટડીમાં તેણે મહા મહા કંપે આઠ દિવસ કાઢ્યા-પણ તે આઠ દિવસ તેને આઠ ભવ જેવા થઇ પડ્યા-તે ઝોરડીની પશ્ચિમ બાજુએ એક મ્હોટી સુરંગ ખોદેલી હતી. તેના મ્હોંઢા ઉપર એક લાંબો પથરો અંદરની બાજુથી ઉભો ઢાંકેલો હતો. નવમે દિવસે મધરાત્રે કાળિચૌદશની રાત્રિજેવા કાળા અને પડછંગ હથિયાર બધે ત્રણ માણસો એક પછી એક સુરંગનો પથરો ધક્કેલી નાંખીને અંદર આવ્યા. તેમાંના એક જણે રાજાને ઘણેજ ધીમેથી કહ્યું, 'મહારાજ, આપને બીવાતું કાંઈ કારણ નથી. અમે આપને અહિંથી બહાર કાઢી લઈ જવાને માટે આવ્યા છિયે અમે જે રસ્તેથી અહિં આવ્યા તેજ રસ્તેથી આપને અહિંથી લઈ જવાના છિયે,' એવું કહીને તેમણે તેને કેદખાનામાંથી સુરંગને રસ્તે લીધો. સંયોદયના સુમારમાં તેઓ બધા સુરંગમાંથી બહાર નિકળ્યા. બહાર આવી પહોંચતાંજ એક ઘાડું જંગલ તેમની નજરે પડ્યું. તેમાં થથરને જતાં રસ્તામાં એક ઠેકાણે એક મ્હોડું વાનરનું ટોળું મળ્યું. તેમણે માણસની પ્રગરવટ સાંભળતાંજ બારે કલકલાટ કરી મૂક્યો. હજારો ન્હાના મ્હોટા વાંદરા આ ઝાડથી પેલા, ને પેલાથી ઝાલ્યા ઝાડ ઉપર ઠેકડાઓ મારવા મંડી પડ્યાં. તેમણે પોતાની હુકાહુકથી આસપાસનો પ્રદેશ ગજાવી મૂક્યો. આ ગડબડથી કિલ્લા ઉપરના પેરેગીરો ચેતી જઈ આણીગમ કદાચ આપણને પકડવા આવે એ બીકને માર્યે જરા પણ વિસામો આધા વગર દર મનુષ્ય નાકની દોડી સામે માલતાજ થયા. એવી રીતે બે ચાર માઉ ગયા પછી એક ઝાડ નીચે એક ઝોલીયો ફકીર હાથમાં રજાડીકના મણુકાની માળા લઈને ફેરવતો બેઠો હતો. તેને જોઈને રાજાને ઘણો આનંદ થયો. પછી તે ફકીરે રાજાને કહ્યું:—

ફકીર—રાજસાહેબ, ખુદાતાલીકી આપકે ઉપર બી મેહરબાની હે. આપકે દુસ્મનોકો મારફ કરકે આપકો ફીર તક્તનશીન કરેગા. અબ્બ મેરે મકાન પર ચલીયે. વહા આપકો તમામ હકિકત કહુંગા.

એટલું કહીને ડાબે હાથે પોતાની દાદી પસવારતો પસવારતો, અને જમણે હાથે શ્વાટીકની માળાના મણકો ગમડાવતો ફકીર આગળ ચાલ્યો. તેની પાછળ સંભાળરાવ અને સંભાળરાવની પાછળ ત્રણ ચોકિયાટો ચાલ્યાં. કેટલેક દૂર ગયા પછી એક મ્હોટા ઝાડ નીચે એક ભોંયરું હતું, ત્યાં તે જઈ પહોંચ્યા. તે જમીનથી આશરે ચાર હાથ ઉંડું હતું. તેમાં ઉતરવા માટે એક બાંબૂની સિડી મૂકી હતી. તે સિડીએ ચઢને તેઓ નીચે ઉતર્યા. આગળ એક ગુહા નજરે પડી. તે સંચોરસ આશરે ચાર હાથ લાંબી પહોળી હતી તેમાં તેઓ પાંચે જણ ગયા. પછી ફકીરે બોલવાનો આરંભ કર્યો.

ફકીર—આધ્યે, સંભાળરાજ સાહેબ ત્યાં બેઠીયે. ત્યાં આપ અપનેકો કેદી ન સમજો. આપ ખુશ હુયે હો. મેરી અંગુઠીકી નિશાની પરસે માલૂમ પડા હોગાકિ, આપકો ખુશ કરનેકી તદખીર કિસીને ચલાઈ હે. ઉસ્ મુજિબ ખુદાને મેરે હાતસે આપકો ખુશ કરવાયા હે. ઈસ્ વખત ઐરમજેબ બહૂત તખલીફસે હે. શાહુજાદી રોપનારકા અહું મદઅકબર નામે છોટાભાઈ હે. ઉસને ઉસકી તરફારી કરકે અપને વાલિદકા સામના ક્રિયા હે. આપકે ઉપર જે જે સુપકિલાત આવે ઉસકી સુપકિલ કુશાઈ કરકે આપકા બચાવ કરનેકે લિયે ઉસકે કહેનેપર વહ જિન્મેદાર હુવા હે. આપકે દુસ્મનોકો માકુલ સળ દેકર આપકો શિર ગદીનશીન કરનેકે લિયે જુદી ફ્રોજ લેકે વાલીફસે અલગ હુવા હે. વહ જલ્દી ઈસ્ તરફ આકર આપકો તક્તનશીન કરેગા.

સંભાળરાવ—અસ્લાકે રજલસે મેં દુસરે કિસી દુખમનુ કે ગલબ મેં ન આસકું તો બહેતર હે. અગર અકબરશાહુ શૈજ લેકર મેરી મદતકો આયા તોખી બાદશાહી ફ્રોજ બહૂત હોનેસે સબબસે ઉસસે કેસા મુકાબિલા ક્રિયા જાવેગા, ઉસ્બાતકા મુઝકો શક હે.

ફકીર—ઐરાજ, બાદશાહકે સરદારોમે બેદિલી પેદા હુવી હે. ઉસસે અંદ સરદારોસે નામુવાફિકત હુવી હે. ઉન્સેસે કુછ લોગ અકબરશાહકો પામીલ હુવે હે. રજપૂત સરદાર ઐર સિવાહિયોંકી જમીયત અકબરશાહકે તરફ જાદા હુઈ હે. ઉન્હો ને ઐસા ધરાદા ક્રિયા હેકિ, બાદશાહકો

ਤਪ੍ਰਤ੍ਸੇ ਮਾਨ੍ਯੁਤ ਕਰਕੇ ਅਕੁਘਰਸ਼ਾਲੁਕੋ ਤਕਤਨਸ਼ੀਨ ਕਰਨਾ. ਪਹਿਲੇ ਵਫ਼ੇ  
ਧਰਿ ਆਕਰ ਆਪਕੋ ਤਕਤਨਸ਼ੀਨ ਕਰੇਗਾ. ਆਫ਼ ਤੁਮ ਹੋਨਾਮੇਂ ਅਪਨੀ ਅਪਨੀ  
ਫ਼ੈਯੋਂ ਲੇਕਰ ਆਫ਼ਸ਼ਾਹਪਰ ਫ਼ੁਮਲਾ ਕਰਨਾ. ਆਫ਼ ਉਸਕੋ ਕੈਫ਼ ਕਰਕੇ ਅਕੁਘਰ  
ਸ਼ਾਹਨੇ ਅਯੁਯ ਉਸਕੇ ਤਕਤਨਸ਼ੀਨ ਹੋਨਾ. ਅਯੁ ਅਕੁਘਰਸ਼ਾਲੁ ਰਯਪੂਤ ਲਾਗੋਂ-  
ਕੋ ਫ਼ਮਰਾਫ਼ ਲੇਕਰ ਫ਼ੈਰਨ ਤੁਮਸੇ ਆਕਰ ਮਿਲੇਗਾ.

**ਸੰਲਾਭਰਾਵ**—ਸਾਧਿਸਾਹਯ, ਆਪਕਾ ਮਕਾਨੁ ਤੋ ਫ਼ਮੇਥਾ ਸ਼ਹਰਾਮੇਂ  
ਹੈ. ਤੋ ਸ਼ਿਰ ਧੇ ਆਫ਼ਸ਼ਾਹੀ ਆਤੋਸੇ ਆਪ ਕੈਸੇ ਵਾਕੀਫ਼ ਫ਼ੁਵੇ. ਧਸਕਾ ਮੁਝੇ ਤਾ-  
ਨ੍ਯੁਯ ਮਾਲੁਮ ਹੋਤਾ ਹੈ.

**ਫ਼ਕੀਰ**—( ਗੰਭੀਰ ਘੋਰਾਥੀ ) ਅਧਰਾਜ, ਮੇਰਾ ਮਕਾਨੁ ਜੇਥੇ ਐਸੇ ਸ-  
ਹਰਾਮੇਂ ਹੈ ਤੋਭੀ, ਅਫ਼ਤ ਲੋਗ ਧਰਸੇ ਵਾਕੀਫ਼ ਹੈ. ਧਫ਼ਾਂਪਰ ਅਮੀਰ ਐਰ ਗਰੀ-  
ਅਕਾ ਧੇਕ ਇਤਯਾ ਹੈ. ਆਪਕੇ ਐਸਰਾਜ, ਅਮੀਰ ਫ਼ਮਰਾਯ ਕਲੀ ਕਲੀ ਧਸ਼ਿ  
ਮਕਾਨਕਾ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਤੇ ਫ਼ੁਵੇ ਆਤੇ ਹੈ. ਨ ਧਰ, ਹੈ, ਐਰ ਐਫ਼ਨੇ, ਐਰ ਅਭਿਯਾਨੇ ਕਪ-  
ਡਾਭੀ ਨਹਿ ਹੈ ਤੋਭੀ. ਆਰੋ ਤਰਫ਼ਸੇ ਮੁਤਸਈ ਐਰ ਗਰੀਯ ਧਸ਼ ਮਕਾਨੁਮੇਂ ਸਭਾ-  
ਮਥਰਾਤ ਲੇਨੇਥੇ ਲਿਧੇ ਧਫ਼ਾਂਪਰ ਫ਼ਿਪ੍ਰਕੇ ਆਤੇ ਹੈ. ਮੇ ਅਮਰ ਫ਼ਕੀਰਨੂੰ ਤੋਭੀ ਮਥ-  
ਲੁਕਮੈ ਮੇਰਾ ਰੋਆਯੁ ਗਾਲੇਯ ਹੈ. ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਆਪਕੇ ਫ਼ਿਲ੍ਹਮੇਂ ਜੇਥੇਕੁਝ ਸ਼ਕੁ ਹੋਗਾ  
ਉਸਕੀ ਸਫ਼ਾਯ ਕਰਵੋ. ਕਥੈਕਿ, ਆਪਕੇ ਫ਼ੁਸ਼ਮਨੋ ਕੇ ਫ਼ਾਤਸੇ ਆਪਕੋ ਫ਼ੁਡਾਕਰ ਆਪਕਾ  
ਅਧਾਯ ਕਰੰਗਾ ਐਸਾ ਸ਼ਾਹੁਯਾਦੀ ਰੋਧਨਾਰਸੇ ਮੈਨੇ ਕੈਲ ਵ ਐਕਰਾਰ ਕਿਆ ਹੈ.  
ਉਸਮੇ ਅਯੁ ਧਰਫ਼ ਨ ਹੋਗਾ. ਮੈ ਆਪਕਾ ਫ਼ੋਸਤ ਸਾਫ਼ਿਕ ਫ਼ੂੰ. ਧਫ਼ ਆਤਕੁ ਆਰ  
ਫ਼ੀਰ ਕਹਤਾ ਫ਼ੂੰ. ਤਿਸ ਪਰਭੀ ਆਪਕੇ ਫ਼ਿਲ੍ਹਕਾ ਸ਼ਕੁ ਫ਼ਰ ਨ ਹੋਗਾ, ਐਰ ਆਪ  
ਮੁਝਸੇ ਅਰਭਿਯਾਫ਼ ਰਹੇਂਗੇ ਤੋ ਆਪਕਾ ਅੰਯਮ ਅਯਾ ਨ ਹੋ. ਮੇਰੇ ਫ਼ੋਸਤੀਸੇ  
ਜਿਤਨਾ ਆਪਕੋ ਫ਼ਾਯਦਾ ਹੋਗਾ ਵੈਸਾਫ਼ੀ ਫ਼ੁਸ਼ਮਨੀਸੇ ਆਪਕੋ ਨੁਕਸ਼ਾਨ ਪੋਂਫ਼ਯੇ-  
ਗਾ. ਮੇਰਾ ਗੁਰਸਾ ਅਫ਼ਤ ਸਭ੍ਰਾਤ ਹੈ. ਮੈਂ ਅਗਰ ਆਪਕਾ ਫ਼ੁਸ਼ਮਨੁ ਅਨਾਤੋ ਆ-  
ਪ ਅਗਰ ਸਾਰੀ ਜ਼ਹਾਨੁਕੇ ਆਫ਼ਸ਼ਾਹਾ ਹੋਗੇ, ਐਰ ਆਪਕੇ ਫ਼ੁਕਮਤਮੇਂ ਐਥਨੁ  
ਲਾਰ ਫ਼ੈਯੋਂ ਹੋਗੀ, ਤੋਭੀ ਮੇਰੇ ਧਿਤਾਯਕੇ ਆਗੇ ਐਕ ਧਰੀ ਲਰਭੀ ਫ਼ੈਰ ਨਸ-  
ਕੇਗੇ. ਵਫ਼ ਘ੍ਰਯੁਯ ਘ੍ਰਾਯਮੇਂ ਰਘੀਧੇ.

**ਸੰਲਾਭਰਾਵ**—ਸਾਧਿ ਸਾਹਯ, ਆਪੀਨੇ ਮੁਝਕੋ ਕੈਫ਼ਮੇਂਸੇ ਫ਼ੁਡਾਯਾ. ਅਯੁ  
ਮੇਰਾ ਰਾਯਕਾ ਅਧਲਾਰ ਮੁਝਕੋ ਕਫ਼ਾਂਸੇ ਹੈ ? ਧਰਸੇਯੁਰੀ ਫ਼ਾਲਤ ਮੇਰੀ ਕੌਨ  
ਸੀ ਹੋਗੀ ? ਕਿਸੀ ਤਰਫ਼ਸੇ ਮੈਂ ਧਸ਼ ਕੈਫ਼ਮੇਂਸੇ ਫ਼ੁਟ ਜਫ਼ ਤੋਮੈਨੇ ਅਫ਼ਤ ਕੁਝ  
ਫ਼ਾਸ਼ੀਲ ਕਿਆ ਐਸਾ ਮੈਂ ਸਮਯਨਤਾ ਫ਼ੂੰ. ਆਪਕੇ ਗੁਰੁਤ ਗੂਸੇ ਐਰ ਜਿਸ ਵਸਤੁ  
ਮੈਨੇ ਆਪਕੋ ਫ਼ੇਥਾ ਤਯਸੇ ਮੇਰੀ ਧਫ਼ ਤਰਫ਼ੀ ਹੋ ਯੁਕੀ ਹੈ ਕਿ, ਆਪਕੇ ਧਨਾ-

યતસે ઔર સલામસલતસે મેરી યહ તખલીફ જલ્દ મિટ જાયગી. લેકિન મેં આપકો યહ પૂછતા હુંકિ, રાયગઢ કિલેકી તરફસે ફ્રાજ આકર આપકો ન પકડે ઐસા કુછ ઇતિજમ અવ્વલ આપને ક્રિયા હૈ યા નહી ?

ફકીર—રાજ, મેં ઇસ પહાડમે અંદા જન ૫૦ વર્સસે રહતા હૂં. ઇધરકે સખ લોગ મેરી બહુત અદબ રખતે હૈ. ઇસ લિયે વે મેરે મકાન પર શૈરન હમલા કરેગે ઐસા જન નહિ પડતા હૈ. જ્યાન બે હિસ્સે તે વેઇસ જુનરક ફકીરકી છેડખાની ન કરેગે, અગર ય શાયદ બડે હિયાવરો યહાંતક પહુંચબી ગયે, તૌબી આપકો પકડકર લેજનેમે વે કબી બર ન આવેગે. ઉનકો શિકસ્ત દેનેકા બીતરી બદોબસ્ત મૈને કર રાકખા હૈ.

સંભાળ—સાધજી, ઐસા મેરા બચાવ કરનેહારા કૌન આદમી આપકે પાસ હૈ. ઉસકા નામ અગર ય મુઝકો બતલાઇ યેગા તો મુઝપર આપકા બહુત એહેસાન હોગા.

ફકીર—રાજ, જિસને આપ બચાવકેલિયે ખીડ ઉઠાયા હૈ, વહ ઘોડે પર સવાર હોકે ઔર હાતમે હથિયાર લેકે જંગમે કબી શરીક ન હુવા હૈ. લેકિન જબ કોઇ મુપ્કિલ વક્ત ગુજરતા હૈ, તબ એક છોટી બિલીબી શેરકા કામ કર દિખલાતી હૈ. યહ તો આપકો માલુમહી હોગા.

એવું બનેતું બોલવું થાય છે, એટલામાં બહાર કેટલાએક લોકોને ગલબો સાંભળવામાં આવ્યો. રાયગઢ ઉપરથી સંભાળરાવની શોધ કાઢવા માટે એક ટોળા નિકળી હતી, ફકીરના મકાનની આસપાસ ઘાડું જંગલ હતું તેમાં થઇને જવા આવવાનો ધોરી માર્ગ નહોતો. તેમાં વળી એલિયાની ગુહાની આસપાસતો ઘણુંજ ઘાડું જંગલ હતું. તે ઠેકાણે આવવાને એક સાંકડી પગરવાટ હતી, તે રક્ત તે ટોળીમાંના એકજ સિપાઇની જાણીતી હતી. તે બધાનો મ્હોરવધઓ થઇને ખીજ સિપાઇઓને ઠેક ફકીરની રહેવાની જગા ઉપર લઇ ગયો. આ ટોળીમાં થોડાંજ માણસ હતાં. પોતાને પકડવાને આ પકડનારા આવ્યા છે એવું જાણીને સંભાળરાવ જરા દયાઇ ગયો. પણ તે વખતે એલિયાએ તેને ઘણીજ હિમ્મત આપીને કહ્યું કે,—

“રાજ, યહ પીછે હટનેકા વક્ત નહી હૈ. ઇસ વક્ત છાતીસે છાતી મિડાકર દુખમનકા સામના કરના ચાહિયે. અલાકી મેહેર નજરસે આપકા કુછબી નુકશાન ન હોગા. મૈને સુના હૈકિ, એક દે વક્ત જંગી શેરોસેબી



આપને ટકર ખાઈ છે. જિસ રહમદિલ ખુદાને આપકો ઉન્ શેરોકે હમલે મેસી છુડાયા હૈ તો ના તાકાતદાર અદમીયોકે તખ્લીફસે આપકો છુ-  
શનેમે ઉસ્કો ક્યા મુશ્કિલ હૈ ? ખ્યાલાતકે બહારકે બે ખુદાં કે કાર હૈ  
ઉન્પર જિસ્ રાજકા ચકીન્ નહી રહતા હૈ વહ રાજ રાજ્ય કે લાયક ન-  
હી હૈ. જિસ્કા ઉપર બરોંસા રહતા હૈ, ઉસીપર વહ રહમ કરતા હૈ. ઔર  
ઉસકે મેહરબાનીકે સિવાય કિસી રાજકો અપને રાજ્યકા ઇંતિજમ કર-  
નેકી લ્યાકત ન હોગી.”

આ પ્રમાણે બનેનો સંવાદ પૂરો થાય છે, એટલામાં તપાસ કાઢવા  
આવેલા સિપાઇઓએ ગુહાની આસપાસ ઘેરા ધાલ્યો. તે ટાળીમાંનો જ-  
માદાર હતો તેણે આગળ આવીને ફકીરને નમી સલામ કરીને કહ્યું:—

“સાઈસાહબ, કિલેપરકે અમારે પેરેમેસે એક કૈદી ભાગ ગયા હૈ.  
ઇસ્કા તલાસ કરતે હુયે હુમ્ લોગ યહાં આયે હૈ. ઈસી જગાહ વહ  
છિપકે બૈઠા હોગા. ઐસી ખબર હમને પાઇ હૈ.”

આ વાત કાને પડતાંજ નિસરણી ઉપર આવીને જરા કોધાવિષ્ટ  
ચહેરો કરીને ફકીરે કહ્યું:—

“તુમ લોગ અપને કૈદીકી તલાસ બે શિકર કરો, લેકિન્ ઉસ્ તલા-  
પકે લિયે કિસકે મકાનપર આયે હો ઈસ્કા અબ્વલ ખૂબ ખ્યાલ કરો.  
ઐસે કારસે તુમરો અંજમ અચ્છા ન હોગા, યહ શુરસે તુમકો  
મેંજનાતાહું. તે સાંભળીને જમાદાર કહે છે:—

“સાઈસાહબ, બસ કરો. હમારા અંજમ હમકો માલૂમ હૈ.” એવું  
કહીને તે તરતજ ભોંયરામાંકુદી પડ્યો. આણી તરફ ઝાડના ડાળે એક  
ઢાલ બાંધ્યું હતું, તે બણી તે ઓલિયો ગયો, અને ‘અલ્લા હો અકબર’  
એવી બે ચાર વાર મ્હોડેથી યુમો પાડી ઢાલ ઉપર ડકો ઠોક્યો. તેનો  
અવાજ આખા જંગલમાં પ્રસરી ગયો. જમાદાર નીચે ભોંયરામાં ગયો  
હતો. તેણે ત્યાં સંભાળરાવને જોઇને લાગલોજ સીડીથી ઉપર ચઢી  
આવ્યો. તેણે પોતાના સોબતીઓને તે ખબર આપી અને તેણે ભોંયરાની  
આસપાસ બરાબર ચોકસાઇથી ઉભા રહેવાને ઇસારો કર્યો. તે શોધ કર-  
વાને આવેલાં માણસો દસથી બસતી નહોતાં. તે બધા જણ ભોંયરાની  
આસપાસ ઘેરો ધાલી ઉભા રહ્યા, એટલામાં આસપાસ જંગલમાં તીરક-  
મઠાંવાળા લોક ધાટી ઝાડીમાં છુપાઇ બસાયા હતા, તેમણે ઢાલના ડંકાનો

અવાજ સાંભળતાં જોયારાં ઘેરા ઘાલનારાના ઉપર તીરનો વર્ષાદ વર્ષાવી મૂક્યો. તેથી તેઓ ભાંજે ભાંજે ધાયલ થઈને પડ્યા. પછી કેટલીક વારે આવળા જાતના આશરે વીર માણસો, હાથમાં તીરકામઠાં અને તલવારો લઈને, ચારે બાજુથી જોયારા પાસે આવ્યા, અને તેમણે પ્રથમ તો ધાયલ થઈને પડેલા સિપાઈઓના હાથમાંના તમામ હથિયારો લઈ લીધાં. આટલી બીના બની એટલામાં સંભાળરાવ પણ જોયારામાંથી ઉપર આવ્યો. તેને ફકીર કહે છે:—

ક્યા સંભાળરાવ, આપકે બચાવકી ફિકર બે શાયદે આપકોથી એસી આપકી ખાત્રી હુધ કિ નહીં! જિન્હોને આપકો કેદમેસે છુડાકે લે જોનેકા સલા ક્રિયા ઉનકો પહિલેસે જાન પડાયા કિ, શાયદ આપકિ તલાખમે દૌડ હોગી. ઇસલિયે આપકે બચાવકી તરતૂદ અજબલ કર રખીથી અમ યે આપકે સાથી જિંધર લે જાચે ઇંધર બે ફિકર ચલે જાઇએ. આપકો વે એસે ઠિકાને લે જાચે જહાં આપકે બાલકોબી ધક્કા ન લગેગા.

એ સાંભળીને સંભાળરાવ કહે છે:—મહારાજ, મેં આપકો યહાં છોડકર કેસા ચલા જાઉં? આપકો ઇસ્ જગહ રહના મુઝકો મુતાસિબ નહીંમાલૂમ હોતા હૈ. ફોજકે લોગ એસા સમજેગે કિ, આપકી મુઝકો કિલમેસે બગાયક લેગયે, યા આપકે સલેસે મહકામ હુવા હોગા. અગર આપ યહાં અકલે રહેગે તો અદાવત્ કે સબબસે વે આપકો તુકસાન પવું આવેગે.

સંભાળરાવનું આ કહેવું સાંભળીને ફકીર ખડખડ હસી પડીને બોલ્યો,

રાજા, વે બિચારે મેરા ક્યા કરેગે? બહુત હુઆતો મેરી જાન લેગે, ઇતનાહી ના? અઃ, ઉસમેં કુશ્ નહીં. અધ યહ અરસી નખ્ખે વર્ષકા જાઇ અખડ બદલ ઇસ્ દુનિયામે રહકર કિસ્ કામ આવેગા? વે જસા ચાહે વૈસા મેરા કરડાલે. ઉસકી શિક બિલકુલ મુઝકો નહીં હૈ. આપકાબલા ચાહને વાલાને મુઝકો જો કામ નફર્માયા સો કામ મૈને બજાયા. અબ્ વે લોગમેરે બદનકા જો ચાહે સો કરડાલે. ઔરબી જબ્ તક મૈં જિંદા હું તબ્ તક મેરે હાથસે જિતની મદત્ હોને લાયક હૈ ઉતની કિયે વિના ન રહુંગા. યહ દિલમેં પક્કા સમજીયે.

પછી ઓલિયાનો આશીર્વાદ લઇને સંભાળરાવ ત્યાંથી નિકળ્યો. માવળા લોકો જંગલમાં પેઠા. તેમની પાછળ પાછળ તે પણ ચાલ્યો. માવળાઓનો તો આધેલો રસ્તો હતો, તેથી તેઓ ઘાટા જંગલમાં પણ સપાટાળંધ ચાલ્યા જતા હતા. તેમને કોઇ દહાડે શહેરનો વાયરો સરખો પણ લાગ્યો નહોતો. તે પૈકી કેટલાએકના પગમાં પગરખાં સરખાં પણ નહોતા. તે ખરેખરા પહાડી અને જંગલી લોક હતા. તેમનો રાક્ષસી બાંધો જોઇને રાજધાનીમાં રહેનારા સુકુમાર ચર્ધ ગયેલા લોકને અચંબો લાગ્યા સિવાય રહેશે નહિ. માથે આઠ દશ હાથની ખોતાના જેવી પાધરી, શરીર ઉપર એક કાળો કટકો, અને ગુલ્લેદ્રિય ઢંકાય તેવડી લંગોટી. આટલો તેમનો પોખાક. દરેકના હાથમાં એકેક તીરકામડું, અને કેકે બાંધેલી એક તલવાર. આ બે જીવ બચાવવાના તેમનાં હથિયાર. તીર મારવાના કામમાં તે ઘણાજ પટાઇત હોય છે. ઉડતા પક્ષીને તીરના પ્રહારથી નીચે ખાડે છે. રસ્તે જતાં જતાં સસલાં, ડુક્કર, સાખર વિગેરે જનાવરોનો તેઓ સહેજમાં શિકાર કરે છે,

તેઓ આની રીતે શિકાર કરતા કરતા બપોરથી તે સાંજસુધીમાં તેમણે ખોતાની મજલ પૂરી કરી. રાજ કદિ પગે ચાલેલો નહિ તેથી તદ્દન થાકી ગયો હતો. એટલામાં સંધ્યા કાળના વખતમાં એક ટેકરી આવી. તે ચઢીને ઉપર ગયા ત્યાં એક ગામડું આવ્યું. ત્યાં પંદર વિશ્વ બિખારચોટ ઝુંપડીઓ હતી. તે પણ શહેરના મકાનોના જેવી એકેકને લગતી નહોતી, એક આહોતો, એક તહીં એમ છોટે છોટે વિખરાતી હતી. તે પૈકી એક ઠીક ઝુંપડી જોઇને ત્યાં તે માવળા લોક રાજને લઈ ગયા. ટહાડ તડકો, ચા વર્ષાદ લાગે નહિ માટે તે ઝુંપડી ઉપર સાગ વિગેરેના પાંદડાં લાવીને છાંયાં હતાં. છાપરું ઉભું રહેવા માટે ભીંતને બદલે ઝાડનાં ઝરડાં લાવીને બાંધ્યાં હતાં. તે ઝરડાંની વચલી જગા કાસ અને દર્ભથી પુરી તેના ઉપર છાણ માટીની ગારથી ભીંતો લીપી લીધી હતી. તેમાં અંદરની એક બાજુએ રાંધવાને માટે એક કરટલું બાંધી બાજુ જૂદો ખંડ કાઢ્યો હોય તેવો ઠાઠ કર્યો હતો. અને બીજી બાજુએ ઝાડના ડાળાંનો એક ખાટલા જેવો માંચો કરી મૂક્યો હતો. તેના ઉપર એક કાંબળો પાથર્યો હતો. ર-એઘ કરવાની જગાએ એક ન્હાનોસેક ચુલો, એક બે હાલ્લાની ઉતરડ, લાકડાની કથરોટ, લાકડાના બે ત્રણ ચટણી વાટણીઆ અને ખાચણી તથા

લકડીઆં, અને પિતળની એક થાળી અને પિતળીયું, અને એક લોટા, એટલો સામાન હતો. એ સિવાય બીજું કંઈ પણ નહોતું, આવા ગરીબડા ગામડામાં અને કને આવી ઝુંપડીમાં શહેરમાં રહેનારા ગૃહસ્થથીતો એક ઘડીવાર પણ રહી શકાય નહિ. તો પછી આવી જગાએ રાજને વિશ્રાન્તિ થી રીતે મળી શકે ? પરંતુ હું કારાગૃહમાંથી છૂટ્યો તેથી હવે બરાબર સ્વતંત્ર થયો છું, મ્હારા ઉપર કોઈનો પેરો નથી, અને હું કોઈના તાબામાં પણ નથી. એવા એવા વિચારો મનમાં આવવાથી તેને આવા ગંદા ઝુંપડામાં પણ તે વખતે ઘણોજ આરામ લાગ્યો. એ ઉપરથી, મનને અને શરીરને સ્વતંત્રતા એ એક અજબ ચીજ છે, તે સ્વતંત્રતા રહિત તેના કમ નક્કીયથી જે માણસ, જે કુંડુંબ અને જે રાજ હોય, તેને બીજાં ગમે તે સુખ હશે, તો પણ તે સ્થિતિમાં તેને નરક કુંડની યાતના સમાન થઈ પડે છે, એ ખુલ્લું છે, એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પરકીય રાજના તાબામાં રહેનારા રાષ્ટ્રને વિશેષ થયેલો હોય છે. હાથેપગે છૂટા રહીને દાળ શેટલાના સાદા જમણુમાંજ સુખ છે, તે બંધીખાતામાં રહેનારના પાંચે પકવાનના ભોજનમાં નથી.

આ બધા અહીંઆવી પહોંચ્યા, સાર બાદ બે ત્રણ કલાક સુધીતો સર્વત્ર શાન્તિ પસરેલી હતી. બાદ થોડીક વારે માણસોની ગડબડ સાંભળવામાં આવી. આશરે ૨૬ માણસો હથિયારબંધ સિપાઈ અને તેની સાથે એક મેનો, એટલો ખટલો ગામમાં પેડો. એવી ધામ ધૂમ તે બીખાર ચોટ ગામમાં કોઈ વખત જેવામાં અવી નહોતી, અને વળી રાત્રિનો વખત, તેથી ગામનાં બેરાં છોકરાં બ્હી ગયાં. પરંતુ ગામના કેટલાએક લોકો તદ્દન સ્વસ્થ હતા. એ ઉપરથી તે લોકોને આ ગડબડ વિષેની અગાઉથી કંઈ પણ ખબર હોવાનું જણાઈ આવતું. એક મેનો અને કેટલાએક સિપાઈ ગામમાં આવ્યાની ખબર સાંભળીને સંભાળીરાવને જરા આશ્ચર્ય લાગ્યું તે ચાલવાથી થાકી ગયો હતો, તેથી વિશ્રાન્તિ માટે ખાટલામાંથી ઉઠી લગભગ તે બહાર આવ્યો અને તે મેનો પણ તેની ઝુંપડી આગળ લાવીને બોમ્બોએ ઉતાર્યો. તેમાંથી રૈષનાર બહાર નિકળીને ઝુંપડીના બારણા પાસે જઈ પહોંચે છે, એટલામાં રાજની અને તેની એક નજર થઈ. તેને જોઈને રાજને વિસ્મયનાદ થયો.

તે ગામથી ૨૦-૨૫ ગાઉ ઉપર ઔરંગજેબ બાદશાહની સ્વારી

પડી હતી. ત્યાં તેને ખબર મળી કે, અકબરશાહ અંડનો ઝડો ઉઠાવી કેટલુંક લશ્કર એકઠું કરીને આપણા ઉપર ચઢી આવે છે, પછી તેણે પોતાનો જનતાપાનો અને કેટલાએક ફાજલ સામાન મૂકીને છડી સ્વારીએ તે અકબરશાહને રોકવા ગયો. આણીતરફ રોષનારના ખાતમીદારો આરે તરફ ફરતાહતા. તે પૈકી એક જણે તેને ખબર કરી કે, સંભાળરાવ શલાણી વખતે અને ફલાણા ગામડામાં આવી પહોંચશે. પછી તેણે પણ બાદશાહ છાવણી છોડીને ગયાનો લાગ સાધીને સંભાળરાવની મુલાકાત લેવામાટે પિરના દર્શનનું બહાનું કાઢી કેટલાએક ખરા ભરોસાના માણસો સાથે લઇને તે મેનામાં બેસીને ચાલી નિકળી.

અમે પૂર્વે કહી ગયાછીએ તે સંભાળરાવનો અને શાહબંદીનો પ્રેમ જોડાયાની કથા વાંચકોને યાદ તો હશે. શાહબંદીના હૃદયમંદિરમાં તેની શ્યામ સુંદર મૂર્તિ સદા ને માટે જડાઈજ ગઈ હતી. તેનાં ફરીથી પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાની તેને ઘણીજ ઉત્કંઠા થઈ ગઈ હતી.

તેથી મહમદ અકબરશાહ આપની સાથે ખુલ્લે ખુલ્લું વૈર બાંધી બેઠો હતો. તેના બાપ ઔરંગઝેબના મનમાં આવ્યું કે જો તે છુટો રહેશે તો બંડ કરશે, અને તે આપણી નાલસીતું કારણ થઈ પડશે, માટે તેને ઔરંગઝેબે નજર કેદમાં રાખ્યો હતો. કેટલીએક સુસ્ત પછી તેના ઉપરના પેરેઝીરને પૈસા આપીને શાહબંદીએ પોતાના ભાઈને પ્રતિબંધમાંથી મુક્ત કરાવ્યો. તે છૂટ્યા બાદ પોતાના બાપ ઉપર બંડ કરવાને તૈયાર થયો. આ પ્રમાણે બાપ દિકરા એક બીજાના કદા વૈરી થયા હતા. તે બંડ સમાપ્ત થઈ પોતાનો ખજાનો, સરસામાન, અને જનાનો પાછળ મૂકીને બાદશાહ છડી સ્વારીએ બંડખોર દિકરા ઉપર ચઢી ગયો હતો.

બીજા બાળુએ સંભાળરાવ ઉપર આવેલા સકોટાનું નિવારણ કરવા માટે બાદશાહની શાહબંદીએ ઉપર કહેલા ઓલિયા ફકીરની છાની રીતે યોજના કરી હતી. તે કામ માટે તેણે કેટલોએક પૈસો તેની પાસે આપી મૂક્યો હતો. તે સિવાય, આ ફકિર પોતાનુંજ માણસ છે, તેવી ઝાળખાણ રાજાને પડે એટલા માટે તેણે તેની પાસે પોતાની આંગળીની હિરાની એક અમૂલ્ય વિંદી મૂકેલી હતી. તે વિંદી રાજાએ આંગળ તેની આંગળીએ જોઈ હતી. તે ફકીરની આરફતે રાજાની ખબર

તેને વારંવાર મળતી હતી. ફકીરે આ કામ બજાવવા માટે કેટલાએક વિ-  
શ્વાસુ માવળા લોક ચાકરીમાં રાખ્યા હતા. તેઓને તેણે પોતાના રહેઠાણથી  
થોડેક દૂર જાડીમાં શુભ રીતે બેસાડી મૂક્યા હતાં. પૈકી ત્રણ માવળાઓને  
સુરંગમાં ચઢને કિલ્લામાં મોકલી તેણે રાજાને બંધીખાનામાંથી નસાડી આ  
ફરો હતો. ફકીરના મકાન ઉપર પહોંચ્યા પછી કિલ્લા ઉપરના સિ-  
પાઇઓ રાજાની તપાસ કાઢતા આવ્યા. તેમના ઉપર જાડીમાંથી તીરનો  
વર્ષાદ વર્ષાવાથી તેઓ ધાયલ થઈ ગયાં. અને રાજા ફરીથી મુક્ત થયો.  
એ બંધી હકિકત ઉપર અમો કહી ગયા છિયે. આ અથેતિ વાર્તા શાહુ-  
જાદીને તેજ દિવસે બપોરે ફકીરના એક વિશ્વાસુ જાસુસે કહી. શાહુ-  
જાદીનો આપ ઐરંગઝેબ અગાઉથીજ તેના દિકરા અકબરશાહ ઉ-  
પર ચઢી ગયો હતો. એ યોગ સાધીને પિરના દર્શન નિમિત્ત તરતજ ચો-  
ડાસેક વિશ્વાસુ નોકરોને લઇને મેનામાં સ્વારી કરી સંભાળરાવના રને-  
હાકર્ષણના આકર્ષણથી ખેંચાતી ખેંચાતી જે ગામડામાં તે ઉતર્યો હતો ત્યાં  
ફકીરના વિશ્વાસુ બોમિયાની પાછળ પાછળ એ ત્રણ ધડી રાત્ર જતાં તે  
પહોંચી. ત્યાં ઉપર કલ્લા પ્રમાણે તેને રાજાની સુલાકાત થઈ.

રોષનારનો અને રાજાનો મેળાપ આવે ઠેકાણે થવાનો બિલકુલ  
સંભવ નહોતો. તેમ છતાં આ અલભ્ય લાભ થવાથી તેમનો જે આનંદ  
થયો, તેનું વર્ણન કરવાને અમારી કલમ અશક્ત છે; તેમને જે આનંદ  
નો ઉમળકો ઉભરાઇ આવ્યો તે સમાવવાને તેમના પેટમાં જગા મળી  
નહિ તેથી તે ઉભરાઇને છલકાઇ જવા લાગ્યો, પ્રથમ તો તેની ધીમી ધી-  
મી ફરફર આવવા લાગી, એમ કરતાં કરતાં વાદળી રૂપિ છાતી ભરાઇ વ-  
ર્ષાદરૂપિ અશ્રુની ધારાઓ વહેવા લાગી, વર્ષાદ અને વાદળાં વેરાઈ ગયા  
બાદ ચંદ્રપ્રકાશવાથી તેનું અન્નવાળું પાણીમાં પડવાથી જેવી શોભા આપે  
છે, તેવી શોભા અને અલૌકિક પ્રકાશ વર્ષાદ રૂપિ અશ્રુ ધારાઓ બંધ પ-  
ડ્યા પછી તેઓ જતેના સુખાર્વિંદ ઉપર પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. આ વખતે  
સંભાળરાવના મનની તો બરાબર ખાત્રી થઇ ચૂકી કે, હવે મ્હરી માઠી  
દયારૂપ અંધકાર નાશ પામીને શુભદશા રૂપ સૂર્યનો ઉદય થવાનો વખત  
છેક પાસે આવ્યો છે, ફકીરે કરેલા મહદુપકાર તેના મ્હો આગળ મૂર્તિ-  
મંત્ર ખડાયયા. ફકીરનું બોલવું માદ આવવાથી ખાત્રી થઇ કે, તેને જે

બોલેલો હતો તે અક્ષરે અક્ષર થતું આવે છે. પછી રોપનારનો હાથ પકડીને તેને જુપડીમાં લઈ ગયો. ત્યાં તે બંનેજણ ખાટલા ઉપર બેસીને નીચે પ્રમાણે વાતો કરવા લાગ્યાં.

**સંભારણ-શાહુબદી,** આજ યહ કેસા ખુશીકા દિન હૈ. આ પડી ઔર મેરી ઇસ્ જગહ આજ મુલાકાત હુધ, યહ મુમકિન નહિથા. ખુદાકે કાર ખ્યાલમેં નહી આસકતે હૈ. કેદમેસે મેં કેસા છુટ ગયા ઇ-સકા મુઝકો હરવક્ત તાજૂબ માલૂમ હોતા હૈ, યહ દનાયત મુઝપર કિસ-નેકી, યહ જાનનેકી મેરી બડી ખાઇય હૈ.

**રોપનાર—મહારાજ** જિસ મોહબતને આપકે ઔર મેરે દિલકો એક કર ડાલા, ઉસી મોહબતને આજ આપકો કેદમેસે છુડાયા હૈ. જબ જબ મદકો મુઝિકલાત કી રાત આકર ઘેરતી હૈ તબ તબ ઔરતકે મોહબતકા આદતાબ અપને કો શીપકે રોપનીસે મુઝિકલાતકે અધિયારેકો ભગાતા હૈ,

**સંભારણ—શાહુબદી,** આપ આપને મોહબતકો આદતાબ કી મિસાલ દેતી હો, લેકિન્ યહ મુઝકો ગૈર મુનાસિબ માલૂમ પડતી હૈ. આદતાબકે તેજરોપનીસે બદલકે ગરમી હોતી, વૈસા મોહબતકા નહી હૈ, આપકા મોહબતકા ઠંડા ખુશનુમા જિતના જિતના બદતા હૈ, ઉતની ઉતની મુઝકો ખુશી હોતી જતી હૈ. ઇસ્લિયે આદતાબકે રોપનીસે આપકા મોહબતકા ચાહ મુઝકો જ્યાદ હૈ. આજ હમ દોનોકી મુલાકાત એસે ઝો પડી મેં હુધ. ઇસ્કા મુઝકો નિહાયત અપસોસ હૈ.

**શાહુબદી—મહારાજ,** ઇસ્ ઝોપડી મેં આપકો બહુત વક્ત કા-ટના ન પડેગા. ઇસ ગાંવકે સબ લોગ મેરે તરફકે હૈ, તૌબી એસે જા-મઘી લોકોમેં બહુત બેર રહના ન પડેગા. જિસ્-યાસદકે આપ માલીક હૈ. ઉસી-યાસદકા અખસાર આપકો દિલાનેકે લિયે મૈને કઈ એક લો-જાંકો મુકરર કિયા હૈ. વે લોગ કલ આપકે પાસ હાજિર હોંગે. એક તરફ મેરે વાલિદકી મોહબત ઔર ઇસરી તરફ આપકી મોહબત, દોનો દો તરફ ખીંચ રહેં હૈ. આખિર આપકે મોહબતને આપકે તરફ ખીંચ લિયા હૈ. મેરા દિલ એકસા આપકે તરફ લગા હુઆ હૈ. ઇસ્લિયે વાલીદકા મ-કાન છોડકર આપકો મિલનેકે લિયે આજ મેં યહાં આઈ હૂં. મેરા અક-

બરશાહ મેરી તરફદારી કરતા હૈ. વહ બાદશાહાસે અલગ હોકર કુછ રોજ કે સાથ બીમા નદી કે કિનારે પર આપકી ઇતિબારી કર રહા હૈ. ફકીર કે મારિફત મૈને આપકો કિલે પરસે છુડાનેકી મસલત કી હુધ ઉસકો માલૂમ હૈ. અકબરશાહાકો પકડ કર લેબનેકે લિયે ઉધરસે બાદશાહા ખુદ ફોજકે સાથ રવાના હુયે હૈ. ઉન્ દોનોકા સામના હોગા. તે બીમા કે કિનારે પર બડા જંગ મચેગા. અપને તયારી મેં રહિયે. મેં અબ દુસરે ઝોંપડી મેં જાકે મુકામ કરતી હું.

એટલી વાતચીત કર્યા બાદ રાજની આજ્ઞા લઇને શાહાબાદી આશરે ૨૦૦ કદમ ઉપર બીજી એક ઝુંપડી હતી, તેમાં જઇને ઉતરી તેની સાથે સિપાઈ ખાદા હતા તે પોત પોતાની સોઈ કરી લઈ ઉતર્યા. કેટલાએક લોક તે ઝુંપડીના સામે એક મહોલું વડવું ઘાડ હતું, ત્યાં નીચે કામળા નાંખીને પડ્યાં. પછી આગળ ઉપર શો ચમત્કાર થયો, તે હવેના ભાગમાં વર્ણવીશું.

## પ્રકરણ ૧૨ મું.

“અપન્થાનં તુ ગચ્છન્તં સોદરોઽપિ વિમુચ્ચતિ”

“અર્થ—અવળે રસ્તે ચાલનારને તેનાં બહાણાં પણ લજેછે—”



ભાજીરાવને તે વખતે કોઈની પણ બીક રહી નહોતી કિલ્લા ઉપરના લોકો મને પકડવા આવ્યા હતા તેમનાથી પણ હું મુક્ત થયો છું તેથી આજ નિરાંતે ઉંઘ આવશે, એવો વિચાર કરીને તે ખાટલા ઉપર સુતો. પછી કેટલીકવાર સુધી આ ઇસથી પેલી ઇસ, તથા ઉસીકું

પોંગથ કરવા લાગ્યો, પણ તેના ઉપર નિદ્રા દેવીએ જરા પણ મેહરબાની કરી નહિ. દુઃખતા દરિયામાં હુબકીઓ ખાનારના મગજ ઉપર જે અસર થાયછે, તેજ અસર તેજ માણસને એકદમ સુખના શિખર ઉપર ચૂકવાથી પણ થાય છે. તેજ પ્રમાણે કારાગૃહની પરંતતાના દુઃખમાંથી છુટી સ્વતંત્રતાના સુખમાં આવી પડવાથી, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની પ્રાણ વલ્લભ રોષનારનો અણધારેલો મેળાપ થવાથી, અને વળી તે મેળાપ



પોતાના પૂર્વપદે પહોંચાડવાના મોરચારૂપ હોવાથી, સંભાળરાવના મગ-  
જમાં પણ તેવુંજ થયું, તેથી તેની અને નિદ્રા દેવીની વચ્ચે દારણુ યુદ્ધ  
થયું. આવા સમયનો અને આવા નિદ્રાદેવી સાથેના યુદ્ધનો અમારા વાંચક  
વૃંદમાંથી ઘણા ખરાને અનુભવ થયા સિવાય રહ્યો નહિ હોય. સંભાળ-  
રાવના મનમાં અનેક તરેહના વિચારરૂપ તરંગો ઉછળવા લાગ્યાં; તે ભાવી  
સુખાવસ્થાના પરમાવધીના પરિણામરૂપ ખડકો સાથે અદ્રઢાવા લાગ્યા.  
પુઃ ઐરંગજેબ બાદશાહના દિકરાએ પોતાની બહેનના કહેવા ઉપરથી  
મ્હારો પક્ષ પકડ્યો છે. બાદશાહની ફાજમાંના ઘણાખરા રત્નપૂત સરદારો  
અને સિપાઇઓ મ્હારા પક્ષમાં આવ્યા છે. તેમની મદદથી મ્હારી ગાદી  
મ્હેને પાછી પ્રાપ્ત થવાનો યોગ આવ્યો છે, તેમજ, બાદશાહની યુવાન  
રૂપવતી શાહુબાઈ મ્હારાં ઉપર ઘણીજ આપક થઇ ગઇ છે, તેથી તે-  
નો મ્હેને અંદર ખાતેથી ખરેખરો આશ્રય છે, તેને મ્હારી રાણીનું પદ  
આપી યુવાન, નિરોગી, શરી અને વૈભવ સંપન્ન શાહુબાઈનો સ્વતંત્ર  
પણે અને સ્વચ્છંદરીતે ઉપભોગ ભોગવવાના દિવસ હવે ઘણા નજીક આ-  
વી ચૂક્યા છે એવું તેને લાગ્યું.

આવી રીતે ઝુંપડીની અંદર ખાટલામાં યાદા તૂટા કામળા ઉપર પ-  
ડ્યો પડ્યો પોતાની ભાવી સુખદાયક સ્થિતિમાં તે નિમગ્ન થવાથી હું એક  
મૃત્યુલોકનું પ્રાણી છું, એવું તેને ભાનજ રહ્યું નહિ. તે અવર્ણનીય બીજ-  
જ એક દુનિયા ઉપરના આનંદરૂપિ સમુદ્રમાં ડુબકાં ખાત્ર લાગ્યો. તે  
વખતે તેના મનમાં જે જે વાતો આવતી, તે બધી તેને આગ્રેહુબ ખરી  
ભાસવા લાગી, જરા પણ ખરા ખોટાનું મિશ્રણ દેખાયું નહિ. તે ક-  
પરથી આનંદની ભરતી આવી, તેના મિથ્યાપણાનો ભાસ સરખો પણ  
જણાયો નહિ. હું એક મિખારચોટ માળવાની ગંદી ઝુંપડીમાં ફારી  
ટુટી ખાટલીમાં પડ્યો છું, અને મ્હારા શરીર નીચે સત્તર થીંગડાનો એક  
એક કામળો છે, એવું તેને કાંઈ પણ ભાનજ રહ્યું નહિ. કલ્પના સુષ્ટીના  
ખરા ખ્હારમાં, હું ઈંદ્ર લોકના નંદન વનના કિડા ભૂવનમાં રમણ કરું છું,  
એવું તેણે જોયું. મૃત્યુલોકના ગ્રામ્ય અને ક્ષણ ભંગુર સુખમાં તેનો અ-  
તરાતમા ગુંથાઈ ન રહેતાં, કાલ્પનિક ડુંગરના શિખર ઉપર આરઠ થઈને  
એક અભિનવ, અનિવર્ણનીય અને સદા આનંદમય પ્રદેશમાં તે પેઠો હતો.

એ જો કે, બધી સ્વમાવસ્થા જેવું હતું, તોપણ કેવળ નિર્ભળ અને નિષ્કલંક સત્યમાં જે ચમત્કાર અને પ્રિયપણું હોય છે, તે બધું તેને જાગતા સ્વપ્નામાં તેની દૃષ્ટિએ ઓલપોલ ભરેલું જેવામાં આવ્યું હતું. આંખો ઉઘાડી છતાં પણ કોઈ કોઈ વખત અનેક સ્વપ્નાં આવે છે, તેવું આ એક તેવું સ્વપ્ન હતું. આવા આનંદ જાળવું તેના અંતઃકરણ ઉપર ધીરે ધીરે સિંચન થતાં થતાં તે લાંબો લાંબો નિદ્રાદેવીને સ્વાધીન થઈ ગયો. અને તેમાં તે ધોરવા પણ લાગ્યો. તેને દસ્યાદસ્યસદૃશીનું કાંઈ પણ ભાન રહ્યું નહિ, તેની પાંચે કંબેન્દ્રિયો અને પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયો તેના જડદેહમાં જડપણાને પામી ગઈ, ફક્ત નાકમાં થઈને શ્વાસોચ્છ્વાસજ આલતો હતો. તે જાણે કે તેના દેહમાંના ચૈતન્યની સાક્ષી પુરતો હતો.

એ પ્રમાણે તે ભરઉંઘમાં ભાગી ગયેલા વાળના જેવો કઠોર સૂર કાઢતો હતો, તે વખતે બહાર ઘણીજ ગરમી મચી રહી હતી. તેથી તે જરા ઝબકીને જાગ્યો. હથિયારોનો ખડખડાટ પણ કાને પડ્યો. તેમાંજ “પકડો, બાંધો, મારો,” એવા શબ્દ નિકળ્યાં. તે વાત અશ્ણોદય થતા પહેલાં બની હતી. તે વખતે આકાશમાં બરાબર રીતે તારા પ્રકાશતા હતા. તેના અજવાળાથી નજીકની વસ્તુ ઝાંખી ઝાંખી દેખાતી હતી. સંભાળરાવ જટ લઈને ખાટલા ઉપર ઉઠીને બેઠો થયો. તે વખતે તેના સમજવામાં આવ્યું કે, મને કિલ્લા ઉપરના સિપાઈઓ પકડવાને આવ્યા છે. પ્રથમ તેને તરતજ રોષનારની યાદ આવી. પછી તેની શી હાલત થઈ તે જોવાને માટે લાંબી ઉઠીને, તે તેના ઝુંપડામાં ગયો. પણ ત્યાં તે, અને તેની સાથેના સિપાઈ વિગેરે કોઈ મળે નહિ, એવું જોઈને તેને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. જેણીગમ પકડો, બાંધો એવા ઘડપણા થઈ રહ્યા હતા, તે તરફ તે ચાંલ્યો કે, તેની આસપાસ સિપાઈ ફરી વળ્યા. તે તદ્દન બિન હથિયારી હતો, તેની પાસે હાથ ઉંચો કરવા સરખું પણ કાંઈ સાધન નહોતું. કલાક બે કલાકમાં તો તેવું સઘળું મનોરાજ્ય ભંગ થઈ ગયું. જુઓ! તરતજ એક બે માણસોએ તેની આગળ ફળી વળીને તેના હાથમાં બેડીઓ ટોંકી ધાલી. અને આગળ પાછળ નાગી તલવારોનો પેરો રાખ્યો. આવા ઠાકથી કેદી રાજની સ્વારી આગળ ચાલી.

ઉપરનો બનાવ બન્યો એટલામાં પૂર્વ દિશા બહુ થોડો થોડો ઉજ્જેશ દેખાવા લાગ્યો. કોઈ પણ મૂંઢેને પકડવા આવ્યું છે, એવું સંભાળરાવને

લાગ્યું હતું, તેજ છેવટે ખરું પડ્યું. આણી પાસ ઐરંગઝેબ બાદશાહ, અકબરશાહ ઉપર ચઢી ગયા પછી તેને વર્દી જઈ પહોંચી કે, રોપનાર થોડાંક માણસો લઈને પિરના દર્શન નિમિત્તે પોતાના સોળતીઓને મૂકીને એકાએક ચાલી નિકળી છે. તેની પાછળની પાછળ લગોલગ એક સિપાઈની ટાળી રવાના કરી. રોપનાર જો કે, પિરના દર્શનનું નિમિત્ત કરીને ગઈ હતી તોપણ તેના જવાનો ઉદ્દેશ ઐરંગઝેબના સમજવામાં આવી ચૂક્યો હતો. તેણે મોકલેલી ટાળીના જમાદારને હુકમ આપ્યો હતો કે, તમે એની પાછળ એવી તજવીજથી જુઓ કે, બીજું કોઈ જાણે નહિ, તેમ તેના જાણવામાં પણ આવે નહિ, એવી રીતે તેની પાછળ પાછળ થોડેક છેટે ચાલવું, અને તે આખરના મુકામે જઈ પહોંચે કે, ત્યાં તે થું કરે છે, તે જોઈને, તેની આસપાસ ફરી વળી તેને પકડીને તરતજ મેનામાં ધાલી લઈ આવવી. આ હુકમ સાંભળીને જમાદાર પાછો ફર્યો. કર્મ ધર્મ સંયોગથી, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રાજા અને રોપનાર બન્ને જણ ટાળીના હાથમાં પકડાઈ ગયાં. પછી ઐરંગઝેબનાં માણસો તેને કેદ કરીને લઈ ચાલ્યા.

તે રસ્તો ધણોજ ઘાટા જંગલમાં થઈને જવાનો હતો. જેમ જેમ અજવાળું થતું ગયું તેમ તેમ જંગલમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે ચચ્ચાર, પાંચ પાંચ માવળા લોકોના માણસો છુપાઈ રહ્યા હતાં તેમણે ઐરંગઝેબના સિપાઈઓ ઉપર ઘણી સારી રીતે તીરનો મારો શરૂ કર્યો. તે વખતે સિપાઈઓ ડુંગર ઉપરથી ઉતરતા હતા, તેથી તીરનો મારો ક્યાંથી અને કાણ ચલાવી રહ્યું છે, તે જણાતું નહોતું. પરંતુ નીચે ઉતરતાં ઉતરતાં તીરના સપાટા લાગવાથી ટપોટપ સિપાઈઓ પડવા લાગ્યા; તે વખતે તેમની ધ્યાનમાં આવ્યું કે આસપાસથી શત્રુઓ ફરી વળી મારો ચલાવે છે. બધા સિપાઈઓની વચ્ચેવચ્ચે શાહુબાદીનો મેનો અને સંભાળરાવને ચલાવતા હતાં. તે પૈકીના કેટલાક સિપાઈ તીરના મારાથી ખુટી ગયા હતા. એ તેમના ઉપર મ્હોટું સંકટ આવી પડ્યું હતું, પડખાપરથી તીર મારનારાઓને જંગલના આડઅવળા રસ્તાઓની સંપૂર્ણ માહિતી હોવાને લીધે, તીર જે બાજુથી આવતાં હતાં તે બાજુ બહુ સિપાઈઓ ખોળ કરતા કે તેઓ તરતજ જંગલમાં પેસી જઈ સંતાઈ રહેતા. તેથી સિપાઈઓનો કાંઈ પણ ધલાજ ચાલતો નહોતો, તે સંકટમાંથી મુક્ત થવાને તેમને કાંઈપણ ઉપાય સૂઝતો નહોતો.

સંભાળરાવ સકત પેરામાં હતો. તેની આગળ પાછળ અને બાજુએ પણ બરેલી બંદુકોવાળા તથા નાગી તલવારોવાળા સિપાઈઓ ચાલતા હતા. એમ ચાલતાં ચાલતાં સજ્જડ ઝાડી આવી. તે ઠેકાણે તો તેમના ઉપર ચોગરદમથી તીરનો વર્ષાદ વર્ષા રહ્યો. માથામાં, કાનમાં, પેટમાં, બરડામાં, હાથમાં, અને પગમાં તીર વાગવાથી આગળ પાછળના સિપાઈઓ ટપોટપ જમીન દોસ્ત થયા. અને કેટલાએક ધણાજ ધાયલ થયા, પણ ખોળિયામાં માત્ર શુવ હતો. તે વખતે તીરબાજ લોકોની એક ટાળીએ ઝાડીમાંથી બહાર નિકળીને સંભાળરાવને પોતાના કબજામાં લીધો. જખમી થયેલા સિપાઈઓ પણ શુવ ઉપર આદરીને તેમની સાથે લઢવા લાગ્યા. એટલામાં તેમની સાલ્તતાએ કેટલાક નવા સિપાઈઓ આવી ચઢ્યા. તેથી તીરવાળા લોકો રાજીને એમને એમ મૂકીને જંગલમાં જતાં રહ્યા.

આ લઢાઈમાં સંભાળરાવના જમણા હાથની બગલ આગળ તલવારનો એક ઝટકો વાગ્યો હતો. તેના ઉપર સિપાઈઓએ પાધડીનો એક કટકો ફાડીને પાટો બાંધ્યો હતો, તેથી લોહી વહેતું બંધ થયું હતું. સિપાઈઓના સારા ભાગ્યે જંગલમાંનો રસ્તો ખુટવા આવ્યો હતો. તે જો કે બીજો અર્ધોક ગાઉ બાકી હોત તો આરંગજેબની ટાળીમાંનાં માણસો હતાં નહોતાં થઈ જાત.

દુંગરનો ઢાળ ઉતરીને નીચે ગયા પછી મેદાન પ્રદેશ આવ્યો. તે ઝોળંગ્યા પછી એક ન્હાતું ગામડું આવ્યું, તેની પાસે શીતળ છાયાવાળું એક આંબા વાડીયું આવ્યું. તે આંબા વાડિયામાં વિશ્રાન્તિ લેવાને એક વાવ આગળ મૂકામ કર્યો. જરાક વિસામો લઇને પોતાનાં માણસો તપાસવા લાગ્યા તો ૧૦૦ માણસો પૈકી ૨૨ માણસો ઠાર, અને ૩૪ જખમી થયેલાં માણસો જડી આવ્યાં. તે જખમી માણસો પૈકી ૯ માણસો તો ધડીસાત હતાં; તેથી તેમને, તે ગામમાં મૂકી બાકીનાઓએ આગળ જવાનો વિચાર કર્યો. પછી સંભાળરાવનો પાટો તેમણે છોડી જોયો. તે જોતાં તેનો ધા બીક રાખવા જેવો તેમને લાગ્યો નહિ. તે આઠ દશ દિવસમાં સાફ થઈ જશે એવું તેમને લાગ્યું. સાર બાદ ફરીને પાટો બાંધ્યો. પછી તેને તથા રોષનારને કાંઈ ખાવા પિવાતું આપીને અને પોતે પણ થોડીએક હાજરી કરી લઇને સાંથી કૂચ કરી. બે ત્રણ ગાઉ

ગયા પછી રસ્તામાં પ્રહર દોઢ પ્રહર દિવસ ચઢ્યો નહોતો, એટલામાં એક બીજું ગામડું આવ્યું. ત્યાંજ તે દહાડે તેમણે મૂકામ કર્યો.

તે મુકામે સંભાળરાવને ઘણાક સણુકા થયા. તેની પીડાથી તેને તાવ આવ્યો તેથી તે લટુ થઈને પડ્યો. રોપનારની સાથે કૃપા કરીને મ્હને એક વખત મુલાકાત કરાવો, એવી તેણે સિપાઈઓને ઘણી વખત વિનવણી કરી, પણ તેના કહેવા ઉપર કાંઈએ લક્ષ આપ્યું નહિ. તેથી તેને તાવ વિશેષ ચઢતો ગયો. મ્હારા સુખના દહાડા જઈને દુઃખના દહાડા એકા, એવું તેને લાગ્યું. અને મ્હારી બધી આશાઓનો સ્પર્શ અસ્તમાન થઈને નિરાશાઈપિ રાત્રિના અંધકારમાં મ્હારે ગોથાં ખાવાનો વખત આવ્યો એવાં દુઃખી વિચારોના આવરણથી તેનું મન છેક નિર્ગળ થઈ ગયું, તેથી તે વારંવાર રોઈને પોતાના મન ઉપરનો બોલો હલકો કરતો હતો. અને વળી આખરે તેના મનમાં સ્ત્રીઓના જેવા વિચાર આવતા કે, આવી વિપત્તિ ભોગવીને જીવ્યા કરતાં એકદમ મોત આવીને આપણો નિકાલ કરી જાય તો ઘણું સારું. પરંતુ પ્રભુની ગતિ ન્યારી છે. હજી તેને કેવા કેવા સંજોગોમાં પરમેશ્વર મૂકવાનો છે, તે આપણે આગળ જોઈશું, તો પછી તેવા સંજોગો શીટાડી તેના ઉપર કુદરતી મોતની બક્ષિસ શી રીતે કરે!

સિપાઈઓ તેના દરજ્જા અને મ્હોટાઈ તરફ કાંઈપણ ધ્યાન ન આપતાં એક સાધારણ કેદીની માફક તેને પગે ચલાવીને લઈ જતા હતા. પણ છેવટે તાવથી તેનામાં ચાલવાની શક્તિ રહી નહિ, તેથી ગામમાંથી ચાર વાંસડા લાવીને એક ડોળી જેવું વાહન તૈયાર કર્યું, અને તેમાં તેને નાંખી લીધો. તાપ લાગે નહિ માટે ડોળી ઉપર વાંસના કામડાં બાંધી ઉપર કાબળા નાખ્યાં. પછી છ જણે ડોળી ઉઠાવીને સૌની આગળ ચાલવા માંડ્યું, હાંથી નિકળતાં પણ તેણે જમાદારને ઘણીજ વિનવણી કરી કે, એક વખત શાહુખાનીનો અને મ્હારો આંખ મેળાપ તો કરાવ્ય. આ તેનું કહેવું જમાદારે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કર્યું. શાહુખાની ઉપર પણ સખ્ત પેરો હતો. પણ તેને સંભાળરાવ જેટલું દુઃખ નહોતું. સંભાળરાવ કરતાં તેના ખાવા પિવાનો બંદોબસ્ત ઘણી સારી રીતે રાખ્યો હતો. અને સિપાઈઓ તેની અદબ પણ ઘણી રાખતા. તે કાંઈ માગે કે તરતજ હાજર કરવામાં આવતું. સંભાળરાવની સ્થિતિ તેનાથી તદ્દન ઉલટી હતી. તે કાંઈ માગે તો તેની મશ્કરી કરતા. તેને જીખ તરસ

લાગેને તે ખાવા પિવાનું માગે તો તેપણ વખતસર આપતા નહોતા. અને તેના મોભાને છાજે નહિ, એવા તેને બોલ મારતા. રાજા આતી દુઃખદાયક સ્થિતિમાં હશે, એવું શાહુજાદીના જાણવામાં બિલકુલ નહોતું. શાહુજાદીને માટે ખીજી બધી બાબતનો જમાદારે સારો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો, અને તેનો હુકમ પણ માનતો હતો; પણ રાજાની મુલાકાત મળેને કરાવ, એવું તેણે કહ્યું, તે વાત જમાદારે જરા પણ સાંભળી નહિ, તેથી સોનાના પાંજરામાં બેસાડી રાખેલી હું એક હતભાગ્ય મેનાજ છું, એવું તેને બોલું લાગવાથી તે વારંવાર આંસુ નિગાળતી.

સંભાળરાવને ઝટકા વાગ્યો છે, અને તેથી તેને તાવ આવે છે, એ વાત જમાદારે શાહુજાદીને જરા પણ જણાવવા દીધી નહોતી. છેવટે આખરના મુકામ પાસે ગયા પછી તે જખમી થયો છે, એવું તેણે કહ્યું. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઔરંગઝેબ તે વખતે અકબર ઉપર આગળ ચઢી ન જતાં પાછો પોતાની છાવણીમાં આવીને, ત્યાંથી મુકામ ઉઠાડીને, જનનાખાના સુદ્ધાંત તે બીમા નદીના કાંઠે નાકું આંતરી પડ્યો હતો. ત્યાં તે રોપનારની ખબર મળવાની રાહ જાતો હતો, તેટલામાં રાજા અને પોતાની શાહુજાદી છાવણીમાં આવી પહોંચ્યાના સમાચાર તેને મળ્યા. સંભાળરાવને એક જૂદા તંબુમાં લાવીને તેના ઉપર સખ્ત પેરો રાખ્યો. અને રોપનારની મુલાકાત પોતે લીધા વગર તેને લશ્કરની છાવણીમાં જનનાખાનાની પાસે એક જૂદા તંબુ માર્યો હતો, તેમાં તેને વેગળી રાખી. તેની પાસે પહેલાં ચાકર હતા, તેને દૂર કરીને તેના તંબુ ઉપર બાંધડી-ઓનો એક મુસ્તકીમ પેરો રાખ્યો.

‘સંભાળરાવકો તંબુકે બાહર કિસી સબબકે બાઇસ કિસી વખત મર નિકાલો,’ એવો બાદશાહએ પેરેગીરોને સખ્ત હુકમ આપ્યો. તેને તાવ વધતો ગયો, અને પ્રકૃતિ અસાધ્ય થતી ગઈ, પણ તેની પાસે બેસી રહેવાની પરવાનગી નોકરોને નહોતી. તેની પ્રકૃતિ દિનપ્રતિદિન વધારે વધારે ક્ષીણ થતી ગઈ. પણ તે કોઈને પાસે બોલાવે તો પેરેગીરો પાંસરો જવાબ આપે નહિ, અને ઉલટી તેની મસ્કરીઓ કરે. તે તાવના જોરથી ઉઠકારા મારતો હતો, પણ તેની કોઈપણ દરકાર કરતું નહોતું. પછી બે ત્રણ દિવસમાં એની મેળે તાવ ઓછો થયો, અને જખમ પણ રૂઝવા લાગ્યો.

પછી તે મુકામે ઔરંગઝેબને ખબર મળી કે, સુલતાન અક-

ખર આપણા ઉપર ઝપાટાબંધ ચઢી આવે છે. તેની પાસે પુષ્કળ ફોજ છે, તેમાં કેટલાએક મુસલમાન સિપાઈ અને સરદારો પણ છે, તેમજ રનપૂત સિપાઈઓને જથાબંધ લઇને કેટલાએક રનપૂત સરદારો પણ તેમાં સામેલ થયા છે. તે વખતે તેણે વિચાર કર્યો કે, આવે પ્રસંગે મરેઠાના રાજા સંભાળરાવને વધારે દુઃખ દઈશું તો હિંદુઓ ધણા નાખુશ થશે. તેથી આપણું લશ્કર કમળેર થઈ જશે. એટલા માટે તેણે સંભાળરાવ ઉપરની સખ્તાઈ જરાક ઢિલી કરી.

ઐરંગઝેબની છાવણી બીમા નદીને કિનારે એક ઉંચી જગા ઉપર પડી હતી. તેની નજદીકમાં બીમાનો પટ ધણો પહોળો નહોતો, પણ સાંથી કેટલેક છોટા એક મોટો ધરો પડેલા હતા. સાં થઇને શત્રુઓથી પગે ચાલીને પાર ઉતરાય તેવું નહોતું. આ ધરાની સામી બાજુએ આશરે બે ગાઉ ઉપર મહમદ અકબરની છાવણી આવી પડી હતી. ઐરંગઝેબની છાવણીની એક બાજુએ બીમા નદી અને બીજી બાજુએ એક વિકટ જંગલ હોવાથી પુષ્કળ ઝાડી હતી. તેની છાવણીની નીચેની બાજુએ ગાઉ દોઢ ગાઉ ઉપર નદીમાં છછરો ઉતાર હતો. સાં થઇને રાત્રિના વખતે નદી ઉતરીને અકબરશાહ લશ્કર સાથે આણીપાસ આવ્યો, અને તમામ લશ્કરને સંભાળીને મોટા પરાક્રમે ઐરંગઝેબની છાવણી ઉપર બીજી બાજુથી તેણે ચઢાઈ કરી, તેણે પોતાનું લશ્કર ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાંખ્યું. જમણી બાજુની ટોળીનું આધિપત્ય મોહોબતખાનને આપ્યું. અને ડાબી બાજુની ટોળી ઉપર રાજા સવાઈજયસિંહ કરીને એક રનપૂત સરદાર હતો, તેને નિમ્નો. આ સવાઈજયસિંહે પહેલાં દક્ષિણમાં મોટાં સરાતનતાં કામ કર્યા હતાં. મધ્ય ભાગની ટોળી અકબરશાહીએ પોતાનાજ તાબામાં રાખીને પોતે સાંજ મોરચો બાંધી ઉભો રહ્યો.

ઐરંગઝેબની છાવણી ઉંચાણમાં હોવાથી ઉપર જઇને હલ્લો કરવાનું કામ જરા વિકટ હતું. અને વળી તેની ફોજ કરતાં અકબરશાહની ફોજ પણ ન્હાની હતી- માટે આપણે આપણી જગા ઉપરજ મોરચો બાંધીને ઉભા રહેવું. અને તેનેજ આપણા ઉપર પ્રથમ આવવા દેવો. તેની ફોજ મોટી હોવાથી તે છાવણી મૂકી આપણા બહાર આવશેજ, અને તે નજદીક આવી પહોંચશે કે, આપણે તેના ઉપર હલ્લો કરવો. એવો બેત તેણે અને તેના સરદારોએ ગોઠવ્યો હતો. છેવટે એજ બેત

કામ લાગ્યો. ઐરંગઝેબે પોતાના સરદારને હુકમ કર્યો કે, 'અકબરકે ફોજ પર ફોરન જાકર હમલા કરો.'

આ હુકમ પ્રમાણે તેની ફોજ ઉપરથી પાણીના રેલાની પેઠે એકદમ નીચે ઉતરી પડતાની સાથે અકબરશાહની ટાળીના સિપાઇઓ તદ્દન ધબરાઈ ગયા. તે એટલે સુધી કે પીઠ ફેરવી તેમણે પાછા જવા માંડ્યું. એટલામાં મહાબતખાન પોતાની ટાળી લઇને અગળ ધસ્યો. તેણે ઐરંગઝેબની ડાબી બાજુ ઉપર ઘણા જોસબેર હલ્લો કર્યો. તે વખતે ઐરંગઝેબના લશ્કરની જે શરૂઆતમાં ઉમેદ હતી, તે નરમ પડી. ફેડલીક વાર સુધી બન્ને બાજુના લશ્કરે કદા વૈર બાવથી ખરેખરા જોમબેર તલવારો ખડખડાવી. તેમાં કોણુ હારશે, અને કોણુ જીતશે, તેનો કાંઈ અંદાજે ખેમાંથી એકે બાજુવાળાને હાથ લાગ્યો નહિ.

અકબરશાહના હાડા રજપુતના સખી મારા આગળ ઐરંગઝેબના મુસલમાન સિપાઇઓ ટકી શક્યા નહિ, અને તે પાછા હઠવાનો રંગ દેખાવા લાગ્યો તેમની કુમકે તે વખતે ઐરંગઝેબે પોતાની જાવણીમાંથી નવું લશ્કર મોકલ્યું. તેમની અને હાડા રજપુતોની વચ્ચે યુદ્ધ મચ્યું. આખરે, બાપ દિકરામાંથી વિજયશ્રીની વરમાળા કોના ગળામાં આરોપાય છે, તેનો કાંઈ નિશ્ચય થઈ શક્યો નહિ. એક વખત આ પક્ષની ત્રેખીજી વખત તે પક્ષની સરસાઈ થઈ, એવું પહોર દોઢ પહોર સુધી એક સરખું તુમુલ યુદ્ધ થયું. અકબરશાહ હાથીના હોદા ઉપર બેસીને લુહનો ચમત્કાર જોતો હતો. તેટલામાં તેના હાથીને જખમ લાગવાથી કાર થઈ ગયો. તે વખતે અકબરશાહએ હોદા ઉપરથી નીચે કુદી પડીને લડાઈમાં ઘણાજ શરાતનથી પોતાની તલવારથી ખેતરમાં બેલાણુ કરવાને પેઠેલો બેલાડી જેમ વાવેતરની કાપણી કરે તેમ શત્રૂના માણસોને કાપી નાખવા માંડ્યાં. તેનું એવું શૌર્ય જોઈને તેના લશ્કરમાં નવું શરાતન આવ્યું. તેણે ફરીને ઘણીજ ધીરજથી યુદ્ધનું કામ આગળ ચલાવ્યું. શત્રુઓ અકેક બળે ડગલાં પાછળ હઠતા ગયા. તે પ્રમાણે જગણી બાજુ અને વચલી બાજુ મહાબતખાન તથા ખુદ અકબરશાહએ સંભાળીને ઐરંગઝેબની ફોજ તેની ફોજ કરતાં મ્હોટી હતી તોપણ તેની સરસાઈ થવા દિધી નહિ. સવાઈ જયસિંહ ડાબી બાજુની ટાળી ઉપર હતો,



તે તો તદ્દન ધાબરો બની જઈને પાછા હઠવાના વિચારમાં હતો, એટલામાં એક ચમત્કારીક વાત એવી બની આવી કે, એક સ્વર લઢાઈમાં પડીને તેનો ઘોડો ઉડાવતો ઉડાવતો રણસંગ્રામ મૂકીને ઐરંગઝેબની છાવણી ભણી પાછું વાળીને જોયા સિવાય એકદમ સોંસરો પડી ગયો. તે સંભાળરાવને અનાયાસેજ મળી ગયો. તેના ઘોડા ઉપર સંભાળરાવ સ્વાર થઈને જ્યાં સવાઈ જયસિંહ લડતો હતો ત્યાં તેના ટોળામાં જઈને મળ્યો. તે ટોળામાંના સિપાઈઓ ધભરાઈને પોતાની છાવણી તરફ પાછા ફરતા હતા. એટલામાં તેમના આગળ ઉભા રહીને તે મ્હોઢેથી બોલ્યો. 'શૂરવીરો લઢાઈ છોડીને તમે કેણી તરફ જાઓ છો ? તમારા સરદારને તમે શત્રુના હાથમાં સોંપશો કે શું ? આતું ડરકુદાસપાણું રજપૂતના કુળમાં શોભતું નથી. ફરીથી ધીરજ રાખીને તમારા સરદારને મદદ કરો.' આ વીર બોલે આપણી છાવણીમાંથી ગયો, અને શત્રુને શી રીતે મળ્યો, એવો અચંપો લાગવાથી લઢાઈનું કામ ક્ષણવાર મુલતવી રાખીને ઐરંગઝેબના સિપાઈઓ તટસ્થ ઉભા રહ્યા. એટલામાં અકબરની ફોજ જરા વિસામો ખાઈ નવા દમપર આવીને ફરીથી લડવાને તૈયાર થઈ. સવાઈ જયસિંહને પાછળ પડતો મૂકી, સંભાળરાવે પડે તેની દુકડીનું આધિપત્ય સ્વિકાર્યું. અને હરહરમહાદેવ, એવો જ્યાંધોપ કરીને એકદમ શત્રુના ઉપર દુટ્ટી પડ્યો. ઐરંગઝેબના લશ્કર ઉપર એકદમ હલ્લો થવાથી તે ધભરાઈ જઈને પાછું હઠવા લાગ્યું, આણી પાસે જમણી બાજુને અને મધ્યને ભોર્યો પહેલાંની પેઠે મોહુખતખાને તથા અકબરશાહાએ ધણોજ શરાતનથી લઢીને સંભાળી રાખ્યો હતો. અને ડાબી બાજુ ( એટલે ઐરંગઝેબના લશ્કરની જમણી બાજુ ) થી સંભાળરાવે ઐરંગઝેબનું લશ્કર વિખેરી નાંખ્યું, તેથી લઢાઈનો નિઠાલ આવ્યો. ઐરંગઝેબની હાર થઈ, અને લોહીની નદી વહેવરાવી, ગીધ કાગડાઓ અને શિયાળિયાંને ઉઝાણી કરાવી છેવટે વિજયશ્રીએ યુવાન અકબરશાહના ગળામાં પોતાની વરમાળા આરોપી.

આવી રીતે લઢાઈનો અંત આવ્યા પછી સંભાળરાવ અને સુલતાન અકબરશાહની મુલાકાત થઈ. સંભાળરાવનું શરાતન જોઈને રજપૂત સિપાઈઓને તથા અકબરશાહને ધણોજ આનંદ થયો. પછી જયધોપના નાદની ગર્જના કરતા કરતા આનંદાવેપથી અકબરશાહ અને

સંભાળરાવ વિગેરે જ્યૌરંગજેખની છાવણીમાં પેઠા, પ્રથમ જે તંબુમાં રોપનાર હતી, ત્યાં તેને મળવાને સંભાળરાવ ગયો. તેને જોઇને રોપનારને જે આનંદ થયો, તેવું વર્ણન પૂર્વના આપણા કાલિદાસ કે હાલમાં થઈ ગયેલા નર્મદાશંકર કવિ વિના અન્ય કોઈ તેમની બરોબરી કરવાને સમર્થ નથી. સંભાળરાવની મુક્તતા થઈ તે માટે તે આનંદના ભરસમુદ્રમાં ગોથાં ખાવા લાગી, તેની સાથે પોતાના બાપની હવે શી વહે થશે, તે મનમાં આવવાથી જરા ચિન્તાશ્પિ કીચડમાં રગદોળાવવા પણ લાગી. સંભાળરાવને જોઇને તેના અંતઃકરણમાં આનંદની ભરતી આવી ગઈ. તેના ચેરા ઉપર કોઈ જૂદાજ પ્રકારની સુરખી આવીને હમેશાંના કરતાં જ્યૌરજ પ્રકારનો તેનો ચહેરો પ્રકુલિત થઈ ગયો. તે વખતે તે, તેને ગળે બાકી પડીને તેની છાતી ઉપર આનંદાશ્રુ વર્ષાવવા લાગી. તેણે પણ એક હાથ તેના ગળામાં નાંખીને બીજા હાથે તેની હડપચી હલાવીને કહેવા માંડ્યું:—

“રોપનાર, આપ જુદાને અપનેકો કેસા ખુશીકા દિન દિખલાયા હૈ. આજ અપને કુલ તખલિપકા ખાતિમા હુઆ, એસા સમજના ચાહિયે. આપકે મેહરબાનીકે બાધસિસે આજ મૈ કૈદમેસે ખુશા હુઆ. મેરી જાત આપકી સખબ બચ ગઈ હૈ. આપકી ખજરદારી મુઝપર ન હોતી તો કૈદખાનમે મેરી માત હો જાતી, કૌં કિ, જબ કોઈ કમનસીબી રાજ હુ-ખમનકે હાથ પડતા હૈ તબ કૈદમેંહી ઉસકી જાત નિકલ જાતી હૈ. વહ જિંદા બાહર નિકલનેકી ઉમેદ નહી પાઈ જાતી હૈ. કમનસીબકી રાત યુ-જર ગઈ, જ્યૌર અચ્છા નસીબકા આશતાબ ખુશા હુવાહૈ. વહ જલદ ઉપર ચઢેગા એસા દિખાતા હૈ. મૈ અપને રાજ્યમે પહુંચેનપર ઉંધર આપકો લે જાઉંગા, જ્યૌર કરારકે બમોજિબ આપમે શાદી કરુંગા. આપકો મૈ અપની પ્યારી જ્યૌર સખસે બંડી રાની બનાઉંગા. તબ અપને જિંદગી ભરતક હમ દોનો ખુશીસે ઐપ કરેંગે. અબ કોઈ આશત ન આવેગી.”

એ બાપણ સાંભળતાંજ રોપનારની આંખમાંથી મોતીનો હાર દૂટવાથી જેમ ટપોટપ મોતી ગરે તેમ આનંદાશ્રુ ગરવા લાગ્યાં, હોઠ થરથર કંપવા લાગ્યા, અને શરીરમાં કંપારીઓ ઉપર કંપારીઓ આવવા લાગી. પછી ગહ ગહ કંઠે પોતાના પ્રાણવલ્લભને કહેવા લાગી:—

“મહારાજ, મેરે વાલીકો ક્યા સજ આપ કરેંગે? સો મુઝકો પ-હિકે માલુમ હોના ચાહિયે. ઉસકે લિયે મુઝકો બહુત અપ્સોસ હોતા હૈ.”

સંભાળરાવે કહ્યું:—આપકે વાલિદકો અંબુ કેદહી હૈ. વહ બાદશા-  
હીકે ધુંકસે મસ્ત હુઆ હૈ. ઉસકો અપના ઔર પરાયા દેખ નહી પડતાહૈ.  
મૈં ઉસકે સરીખા એક રાજ હોં કરકે, ઉસને મેરી કિતની એઅદબીકી,  
યહ આપકો માલુમ નહી ક્યા ? અકબરશાહા ઉસકા ખાસ લડકા હોંકર  
ઉસકો વહ હુકમનુસેબી જાદા દેખતા હૈ. આપ ઉસકી લડકી, આપપર  
ધતિના પ્યાર કરકે બી આપકો ધતિની તખ્લિય દેના ક્યા મુનાસિબ હૈ ?  
એસે સંગદિલ્લ ઔર નાલાયક વાલિદપર આપ ધતિની રહમ કેસી કરતી  
હો. ઉસકા મુઝકોં તાંબુબ હોતા હૈ. એસે બદમાશકી તો શૈરુ કતલ  
કરના ચાહિયે.

બનેની મુલાકાત થતાંજ સંભાળરાવે કેટલાં બધા પ્રેમથી વાતો  
કરી તેથી તેના પ્રેમની અને આપનું નામ કાઢતાની સાથેજ દાંત કચક-  
ચાવીને કેટલા દેખથી સંભાળરાવ બોલ્યો, એ જોઇને પોતાના આપ  
મટે તેના મનમાં ખરેખરો દેખ ભરાઈ ગયો છે, એ બંને વાતો વિષેની  
રોષનારની ખાત્રી થઈ. તેના આવીભાવ ઉપરથીજ તેનો આગળ શું કર-  
વાનો વિચાર છે, તે જણાઈ આવ્યો, તેથી તેને ઘણુંજ ખોટું લાગ્યું. અને  
આપની આવી અવસ્થા થશે એવું મનમાં આવવાથી તે ઓઢણના છેડાથી  
પોતાનું મોઢું ઢાંકીને રૂદન કરવા લાગી. આપની જોડએ તેટલી જુલમ  
ભરેલી ગેરવર્તણુંક છતાં તેના ઉપર રોષનાર આટલી બધી દયા ખાય છે,  
તે જોઇને સંભાળરાવને પણ જરા માઠું લાગ્યું. તોપણ તેણે કહ્યું:—

યહ ક્યા બલા, શાહાબાદી ? પાગલકે માફીકે ક્યાં કર રોતી હો ?  
દોનોમેસે કિસકા ગુન્હા જળર ધસિકા જરા ખ્યાલ કરો તો આપકેબી  
દિલમે આવેગા કિ, આપકા વાલિદહી બ્યાદે સજકે લાયક હૈ. તિસપરબી  
આપ વાસ્તે ઉસકે જાનપર આક્રમ ન આવેગી. એસી મૈં અપની જખાન  
દેતા હું. આપ અપને વાલિદકો ધતિના માનતી હો ધસ લિયે મૈં ઉસકો  
કેદસેબી છુડાઉંગા. લેકિન ઉસને મેરી એક બાત કબૂલ કરની ચાહિયે.

એ તેનાં કૃપા ભરેલાં વચનો સાંભળતાંજ રોષનારને અનિવાર્ય ઉ-  
મળકો આવ્યો તેથી ઘણાંજ પ્રેમાળ અંતઃકરણથી તે તેને ગળે ફરીને વ-  
ળગી પડી. અને હુસકાં ખાતાંખાતાં તેના શરીર ઉપર તેણે મદોખ્ય  
આનંદાશ્રુનું સિંચન કર્યું. તે તેના અશ્રુજ આભાર દર્શક હતાં. કારણ કે,  
તેની છાત્રી ઘણીજ ભરાઈ આવવાથી તેનો ઉપકાર માનવાને તે બેક્ષી

સકે નહિ. તેના આશ્વાસનથી તેને પોતાના બાપ વિષેનું દુઃખ નહિ સરખું થઈ ગયું. પછી તેણે પોતાના પ્રાણપ્રિય ઉપર, સુહાસ્યવદનથી પ્રેમ કટાક્ષ નાંખી. તે વખતે તેના સકુમાર અને ગૌરવર્ણુ ગાત્ર ઉપર આંસુના તરતના આલેશ રેશા પણ સૂઝ્યાં નહોતાં, અને દિલગીરી પોતાની સ્વારી કુચ કરવાને બરાબર મુકામ ઉઠાવી ચકી નહોતી, તેટલામાં તો તેની શોક આનંદાભાઈની સ્વારીનો મુકામ એકદમ આવી પડ્યો. તે સમયે ગુલાબના છોડ ઉપર તરતની ખીંચેલી કળીના ઉપર વર્ષાદત્તી ધરધર પડીને તરતજ વર્ષાદ ઉઘડી જઈ સૂર્યનો કામળ તડકો પડવાથી જોવો તેનો અવર્ણુનિય બહાર દેખાય છે, તેવો બહાર તેના દિવ્ય મુખના ચળકાટથી દેખાવા લાગ્યો. તેના તે વખતના પ્રકૃષ્ટિત થયેલા મુખચંદ્રમાના દર્શનથી રાજાને પણ રોમ રોમ પરમાનંદ વ્યાપી રહ્યો. તો પણ તેના મનમાં ઐરંગજેબ માટે આગળનો શો વિચાર છે, એ હજી કાંઈ તે બન્ને વચ્ચે સદૃશ્ય થયું નહોતું. તથાપિ રોષનાર ઉપર સંભાળરાવને અકૃત્રિમ પ્રેમનો ખરો એમાં કાંઈ સંદેહ નહોતો. તેના બાપે પોતાને તથા રોષનારને જ દુઃખ દીધેલું તેનો ચિતાર પણ તેના મનમાંથી જુસાઈ ગયો નહોતો. એક બાળુએ રોષનાર સાથેનો પ્રેમ, અને બીજી બાળુએ તેના બાપ ઉપરના દ્રેષભાવે તેના અંતઃકરણમાં ખેંચતાણુ કરી મૂકી હતી. તે જખમી હતો તે વખતે ઐરંગજેબની છાવણીમાં લાવતાં તેના સિપાઈઓએ તેને ઘણો હેરાન કર્યો હતો, અને છાવણીમાં જઈ પહોંચ્યા પછી પણ તેને નાહક દુઃખ દીધું હતું, તે વાત તેની છાતીમાં ભાલાની પેડે ખૂંચ્યા કરતી હતી. તેમાં, સંભાળરાવ જોવો મહાસ્વચ્છંદી, મહાનિર્દય, અને મહાનિષ્ઠુર રાજામાટે તો દયાનું નામ પણ લેવાનું નહિ તે આ બધું કેમ વિસરે ? તો પણ છેવટે, તેના તંબુમાંથી બહાર નિકળતાં ઉત્તાવળમાં તેણે તેને એટલુંજ કહ્યું કે, —

‘આપકે બાપ કે રાયસે મૈ’ આપકે વાલિદકા ફૈસલ જલ્દ કરૂંગા.’ એ સાંભળીને રોષનારના મનની એટલી ખાત્રી થઈ કે, આખરે બાપના જીવને ઘોડો લાગશે નહિ. અને મ્હારા પ્રત્યે તેનો ઘણોજ પ્રેમ છે. તેથી તે મ્હારા ઉપરના પ્રેમની ખાતર પણ બાપના માટે પેટમાં દયા લાવશે.

ત્યાર બાદ સંભાળરાવ અને અકબરશાહની મુલાકાત થઈ. તે મુલાકાતમાં બન્ને જણે મળીને એવો ઠરાવ કર્યો કે, નર્મદાની ઉતર તરફનો તમામ પ્રદેશ ઐરંગજેબના તાબામાં રહેવા દેવો અને બાદશાહને

કેદમાં નરાખતાં તે પ્રદેશના રાજ્યની કુલ મુખ્તિઆરી મને સોંપવી, અને નર્મદાની દક્ષિણનો જે પ્રદેશ છે તેના બરાબર એ ભાગ કરી તેમાંના એક ભાગ ઉપર સંભાળરાવે અને બીજા ભાગ ઉપર અકબર-શહાએ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવું. આ બંને પૈકી કોઇના ઉપર શત્રુ ચઢી આવે તો એક બીજાએ ચરસપરસ સાલ્ય કરવી. આ પ્રમાણે એક બીજામાં કોલકારો કરી ઔરંગઝેબને, તેના માટે બંનેજણે કરેલો ઠરાવ કહી બતાવ્યો તે વખતે તે વાત તેણે મુંઝે મ્હોટે કબુલ કરી, કારણ કે કબુલ કર્યા સિવાય બીજો ઇલાજ નહોતો. કબુલ નહિ કરીએ તો જન્મારા સુધી એકાદ કોઇ કિલ્લામાં સડ્યાં કરવું પડશે, માટે જરા પણ આનાકાની કર્યા વગર તેણે હા બણી 'પડ્યા ઉપર પાડું' જેવી બીજી એક સરત તે મણે તેની પાશે કબુલ કરાવી. તે એક સંભાળરાવ પોતાનું રાજ્ય સારી રીતે કરવા માંડે એટલે રોષનારને ત્યાં લઇ જવી. આ સરત કબુલ કરવાને તો ઘણુંએ તેના જીવ ઉપર આવ્યું પણ શું કરે ? 'બખત પડે બાંકા તો ગધેકુ કહેના કાકા' એ કહેવત લક્ષમાં રાખીને તે વાતમાં પણ તેણે હકાર બણ્યો. પછી તેની પાસેથી તેના હાથસ્કતનો કરાર લખી લઇને થોડીએક ફાજ સાથે આપીને તેમણે તેને નર્મદાપાર જવાની પરવાનગી આપી. આપણે બંને જણે તમામ ફાજ સાથે લઇને રાયગઢ ઉપર ચઢી જવું. એવો તેમણે વિચાર કર્યો. રાયગઢ બણી જવાને નીકળતાં પહેલાં સંભાળરાવે રોષનારની મુલાકાત લઇને બધો વૃતાંત તેને કહી બતાવ્યો. ત્યાં જઇને હું પહેલાંની પેઠે મહારા રાજ્યની લગામ મહારા હાથમાં લીધા પછી તને ત્યાં લેઇ જઇને તારા સન્નજા મનોરથ પુરણ કરીશ એવું વચન આપીને તેની રજા લઇને તે નીકળ્યો. રાયગઢમાં રાજનરામના પક્ષના લોક હતા તેમને આ બધી હકીકત માલુમ પડી ગઇ હતી તેથી તે તમામ લોક સંભાળરાવના કુર સ્વભાવથી અને અકબરશહાની ફાજથી બીને નાશી ગયા. સંભાળરાવ અને અકબરશહા રાયગઢ પહોંચ્યા પછી રાજનરામ તેમના હાથમાં આવ્યો. તેને ફરીથી કેદમાં નાંખીને સંભાળરાવ પૂર્વવત રાજ્યા-રૂઢ થયો.

ઉપરનો બધો બનાવ બન્યો તેટલો વખત સંભાળરાવ સારી સ્થિતિ ઉપર હતો. પણ રાજ્ય લક્ષ્મીનો તેને ફરીથી સંયોગ થતાંજ એ-શ્ચર્ય રૂપ મઘથી તેની આંખો પાછી ખોલીએ જતી રહી. શરૂઆતમાંતો દરેક મહત્વના કામમાં તે અકબરશહાની સલામસલત લેતો હતો. કે-

ટલી એક મુદત બંનેના વિચારથી રાજ્યકારભાર ચાલ્યો. પણ પછી તેના મૂર્ખના શિરોમણિ કલુષાપ્રધાનના તંત્રથી તે ચાલવા લાગ્યો. એસાજ ફર્જાની અને તેની પાછી ફરીથી જમાવટ થઈ. તુળશીના અને તેનો વારંવાર મેળાપ થવા લાગ્યો. પ્રતિબંધમાં હતો ત્યારે દારૂ પિવાનું કામ બંધ પડ્યું હતું, તે પાછું પુનઃ શરૂ થયું. તેના નાશને માટે ભાઈ બહેનની છૂપી મસલતો પાછી શરૂ થઈ. અકબરશહાને પહેલાં તો તે સારો માન મરતબો રાખતો હતો. તેની આગતાસ્વાગતમાં તે તલ માત્ર પણ પાછો હતો નહોતો. તેની ફાજના ખર્ચ માટે તેણે સારી વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી. આગળ એજ પ્રમાણે બંને સાથે રહીને પોત પોતાનો રાજ્યકારભાર સારી રીતે ચલાવશે, એવી આશા જણાતી હતી. તેણે અકબરશહાને રહેવા માટે એક ગામ આપ્યું હતું. તેનું નામ તેણે ' પાછાપૂર ' રાખ્યું. પણ પછી જેમ જેમ દિન જતા ગયા અને કલુષા, એસાજ તથા તુળશી વિગેરે બદમાશ મંડળીના નાદે જેમ જેમ ચઢતો ગયો તેમ તેમ તેના મુસલમાન મિત્ર ઉપરનું તેનું લક્ષ કમી થતું ગયું. તેણે તેની સાથે કોલ કરાર કર્યા હતા તે વિસરી ગયો. દક્ષિણ તરફનું અર્ધ રાજ્ય કબજે કરી આપવાનું તેણે વચન આપ્યું હતું તે પૂર કરવાનું બાન પણ તેને રહ્યું નહિ.

બીજા બાળુએ ઔરંગઝેબ છુટતાની સાથે તેણે કબુલ કરેલા તમામ કોલકરાર પાણીમાં બોળ્યા, અને સંભાળરાવ તથા મહમદ અકબરના ઉપર સ્વારી કરવાની તેણે તાબડતોળ તૈયારી કરી. તે જય મેળવતો મેળવતો ફાજ લઇને નર્મદા ઉતરીને પોતાની તરફ આવ્યાની ખાતમી ઉપર ખાતમીઓ આવવા લાગી. ઔરંગઝેબ જેવા મહા અલીમાની અને પ્રસન્નમશાળી પૂરપ અમરથી માખો મારી બેસી રહે, એ વાત કેમ બને ? પાંજરામાં સપડાએલા વાઘને જેમ કોઈ ડરકુદાસ પણ પજવે, અને તે વખતે નિરૂપાય થઇને તે પજવણી મુંગે મ્હોઢે સહન કરી લે, તેમ તેની અવસ્થા થઈ હતી. પ્રતિબંધમાંથી એક વખત શી રીતે મુક્ત થાઉ, એવી તેને ચટપટી થઈ હતી. માટેજ તેમણે તેને જે જે કશું તે તે કબૂલ કર્યું. પણ છુટકારો થવા જોટલીજ ઢીલ પકડાવી, પછી કરાર કોણ અને આપણે કોણ ? એવું તેણે પોતાના મન સાથે નક્કી કરી રાખ્યું હતું. તરતજ તેણે ફાજ આપીને એક બે સરદારો પોતાની આગળ રવાના કર્યા. આણી તરફ અકબરશહાને સંભાળગવની મદદ ન મળવાથી તે

એકસો પડી જઇને ફસાઇ ગયા જેવો થયો હતો. એવો ઘાટ જોઇને, આણ્ણાજી હતો, શિરકે, એસાજી અને તુળશીબાઈ, એ મંડળી રાજાના પક્ષની હતી, તેમણે તેને પોતાના ભણી વાળી લેવાને પ્રયત્ન ચલાવ્યો—સંભાળરાવનો પક્ષ છોડીને અમારા પક્ષમાં સામેલ થઇ જાય તો અમે તમને આદર્શાહની ફોજ ઉપર ચઢાઈ કરવાને મદદ કરીએ, એવું તેમણે અંદર ખાતેથી કહેવરાવ્યું. એ બાતમી મહાડના દેશ-પાંડે દાદોજી રઘુનાથ મારશ્વરે સંભાળરાવના કાન ઉપર ગઇ—તોપણ તેનું તેને જ્ઞાન આવ્યું નહિ. દિનપ્રતિદિન તે બેહોષ થતો ગયો. અકબરની સલાહ મસલત સાંભળવાનું તો એ બાબુએ રહ્યું, પણ તેણે તેની મુલાકાત લેવાનું પણ બંધ કર્યું હતું, આવી તેની ગેરવર્તણૂક જોઇને અકબર-શાહા ઘણાજ કંટાળી ગયો. સંભાળરાવને એક વખત મારવાનો ઠાઠો થયો હતો. એ ખબર તેણે તેના મિત્રભાવે જણાવી. પણ એસાજી વિગેરે તરફથી આવી વાત કદાપિ થાયજ નહિ, એવું સમજીને તે તેણે સાંભળી ન સાંભળી કરી નાંખી, તે ધણું કરીને હમેશાં દારૂની નિશામાં ને નિશામાં ચકચૂર રહેતો. કલુષા પ્રધાન એ બીજા કોઇને મળતોજ નહિ. કોઈ આમહથી મળેતો તો તેનો તે તિસ્કાર કરતો. રાજ્ય ખેરખા લોકો તેનું છાકટાપણું જોઇને દિલગીર થઇ ગયા. ઔરંગઝેબની ચારી છેક નજીક આવી પહોંચી તો પણ તેની ખબર આ ઓલીયારાજને ખરી લાગતી નહોતી. સુલતાન અકબરશાહ, અને તેનો મોહબતખાન જયસિંહ વિગેરે સરદાર મહારા મિત્ર છે, તે કદિ પણ ઔરંગઝેબને નજદીક આવવા દેશે નહિ, એવી ધુમરાઈમાં તે હતો. સંભાળરાવની સ્થિતિ આવી થયાનું સાંભળીને જે ફકીરે શાહાજીના હિત માટે તેને કિલ્લા ઉપરથી છૂટો કરી લઈ ગયો હતો, તે ફકીર ઘણાજ બેદુકત શાયગઢ ઉપર જઇને રાજા આગળ ઉભો રહ્યો. તેણે પણ તેની છાકટાપણુની સ્થિતિ જોઇને યથાઘટિત વાક્યવડે પૂછ કરી, તે એવી રીતે કે:—

ફકીર—રાજા, મેં કોન હું ? મુઝકો પહિછાના ક્યા ? તેરે રાજ્યકી કુમંડી તું છોડદે. તેરા રાજ્ય કીડોને પોલા કિયા હુઆ પલંગકે માફિક હુઆ હૈ ઉસકો જરા છુલ્લનેસે દૂર જાયગા. જુલમી, કૌરી, ઔર મસ્ત રાજને અપને રાજ્યકા કિતનાબી ઈતિજામ દુસ્ત રકખા તોબી બિગડ નેદા દેર નહી લગતી હૈ. જો રાજા ઔપચારામમેં ચૂર હોતા હૈ, ઔર રાજ્યકા કારોબાર દિલ્લસે નહી કરતા હૈ, ઉસકા રાજ્ય બહુત દિન ન ર-

હોગા. અમે તૂ કહાં થા ? તેરી હાલત ક્યા થી ? તુજકો કિલેપરસે કિસને છુડાયા ? બલ્કી, તેરી જાન બચાઈ કિસને ? ઇસકી કુછબી તુજકો યાદ હૈ ? યહ એહસાન ઉસ્ ખાદશાહાકે લડકીકા ઔર ઉસ્કે ભાઇકા તેરે સિરપર હૈ. ઇતનેમેં બૂલ ગયે હો. અય જલિલ, ઉસ પાક શહાનઝાદીકો હારી હુઈ જબાન તૂ કબ પૂરી કરેગા ? બદમાય, ઉસ્કે બહ દુવાસે તૈ ખાફ હો જાયગા. એહસાન ન માનને વાલોંકો ખુદા પ્યાર નહી કરતા હૈ. ઇંસ દગાબાજકે બદલે તુજકો નસીહત હુયે અગેરે ન રહેગી. અબ તોભી હંશિયાર હોજ. ફૈજ તૈયાર કરકે ઉસ્કે ભાઇકી મદદ કર; ઔર અવરંગઝેબકો પીછે હટાયકે ઉસ્કો હારે હુયે જબાનકો પૂરી કર. એસા ઔર એકદર તુજકો કહેતા હું. નહી તો અખિરકો સબ જાનકારખુદા ઉસ્કે વાલિદકે હાતસે તેરી સજા જલ્દ કરાવેગા.

આવી રીતે ક્રોધા વિષ્ટ મુદ્રાથી ભાષણ કરીને રફીર જમીન ઉપર ધમોધળ પગ પછાડતો પછાડતો પાછો ગયો. તેનું તે કડક ભાષણ સાંભળીને સંભાળરાવ તદ્દન ધભરાઈ ગયો. તેને ટાઢ ચઢી ગયાની પેઠે કંપારા આવવા લાગ્યા. તે સમયે સંભાળરાવની પાસે કેટલાએક હન્તુરી લોકો અને પેરેગીર હુથિયાર બંધ સિપાઇઓ પણ હતા. પણ તે રફીરને એક અક્ષર કહેવાને કે તેને લાંથી કાઢી મેલવાને કોઈની ખાએ શેર સુંક ખાધી નહોતી. એવો તે રફીરનો તે પ્રાંતમાં ધાક હતો. હું રાયગઢના કિલ્લા ઉપર કેદ હતો, તે વખતે મને જે ઓલિયો રફીર મળ્યો હતો તે એજ છે, એવી તેને ઓળખાણ પડી, જેણે શહાનઝાદીના કહેવા ઉપરથી મને કિલ્લામાંના કેદખાનામાંથી છોડાવ્યો હતો, તે ખચીત આજ માણસ, એવી તેની ખાત્રી થઈ. તથાપિ તેણે તે રફીરની કાંઈ પણ આગતાસ્તાગતા ન કરતાં તે જેવો આવ્યો તેવો તેને પાછો જવા દીધો, તેનું કર્ણકટુ ભાષણ તેના કાળજમાં ખાણુની પેઠે સોંસરે ઉતરી ગયું. તે વાગ્વિષે તેના હૃદયમાં જવાળા સળગાવી મૂકી. દાઝયા ઉપર ડામ જેવું તેને થયું. તો પણ શું થયું ? આ વાત બન્યાને એક ઘડી તો થઈ નહીં એટલામાં પથ્થર ઉપર પાણીના જેવી અસર થઈ. એક બે દહાડામાં તો તે દાઝયાની નિશાની અને ડામનું ચાહું સરખું પણ રહ્યું નહિ. તુજશીના રંગ મહેલમાં તે તેના મકરદ સ્વાદના બ્રમરાની પેઠે લખ્ખાયા પછી તેને એવી વાતની યાદ શી રીતે રહે ?



સંભાળરાવનો આવો સ્વચ્છંદી, હિક્કડ, ઉલ્લૂ અને છાકટો સ્વભાવ જોધને મહુમદ અકબરશાહ તદ્દન કંટાળી ગયો હતો. ખીજા બાબુથી બાદશાહની સ્વારી દરમજલ આણીપાસ આવતી ગઈ. અને અહીં રાજના વિશ્વાસ ઉપર બેસી રહીયું તો તેનું ને મ્હાઈ બનેનું સલાનાશ વળી જશે. તેથી હવે અહીં રહેવામાં માલ નથી. તેમ બાપના ભણી જવામાં પણ માલ નથી. તો પછી શાહાબદીનું અને તેનું ગમે તે થાઓ. પણ અપણે તો દૂર દેશ નીકળી પડવું, એના જેવું બીજું એકંકે સુખ નથી. એવો વિચાર કરીને, સંભાળરાવની રજા લાઇને અકબરશાહ હિંદુસ્તાનને છેલ્લી સલામ કરીને નિકળ્યો તે ઠેક ધરાનમાં જઈ પહોંચ્યો.

આ પ્રમાણે ઐરંગઝેબને પોતાના પેટનો છોકરો શત્રુ થયો હતો, તેના એની મેળે નિકાલ થયા પછી તેણે સંભાળરાવને પકડી લાવવા ને ઉઘોગ ચલાવ્યો. તે કામ ઉપર તેણે પોતાના સરદાર તકરીખખાન અને તેના દિકરા ઈકલાસખાનની પ્રીતી નિમણુંક કરી. તેઓ એસાળ અને તુળશીબાઈના કેવા મેળાપી થઈ ગયા હતા તે વૃતાંત પૂર્વે છઠ્ઠા ભાગમાં અમે કહી ગયા છીએ, ને વાંચક વર્ગને યાદ હશે. તેમણે પોતાની નિમણુંક થયા પછી સંભાળરાવને શી રીતે જીવતો પકડીને ઐરંગઝેબના સ્વાધિન કર્યો, અને તે રાજનું છેવટ કેવું ભયંકર પરિણામ થયું, તે હવેના ભાગમાં કહેવામાં આવશે.



પ્રકરણ ૧૩ મું.

“ કિં કિં કરોતિ ન નિર્ગલતાં ગતા સ્ત્રી. ”

અર્થ:—નિર્લજ્જ સ્ત્રીઓ શું શું નથી કરતી ? ( અર્થાત્ કે, નિર્લજ્જ સ્ત્રીઓ ચાહેતે કરી શકે છે. )



ગલા ભાગમાં કલા પ્રમાણે મહુમદઅકબર ઇસ્તિખ્સાર નાશી ગયા પછી ઔરંગઝેબે પાછુ ફરીને ઉગ્રરૂપ ધારણ કર્યું, અને મરેઠાસાબરનું ખેદાન મેદાન કરી નાંખવાને તે એકદમ તૈયારી કરવા લાગ્યો. હવે મને કોઈ મદદ કરનાર રહ્યું નથી, એવું મનમાં આવવાથી

સંભાળરાવ મ્હોટી મુંઝવણમાં પડ્યો. શહાબુદ્દી સાથે મેં વગર કા-રણે નકારી વર્તણૂંક ચલાવી, અને છેવટે ફકીરે આંખ ઉઘડાવ્યા છતાં પણ હું સાવધ થયો નહિ એ મ્હારી મ્હોટી મૂર્ખાઈ થઈ. એવો તેને પશ્ચાતાપ થયો. પણ તે પશ્ચાતાપજ રહ્યો. તે પછી શા કામનો ?

આણી તરફ તેના જીવ ઉપર આદરી બેઠેલાં એસાજી અને તુળ-શી બાઇની છુપી મસલતો ચાલુજ રહી હતી. તેમનો ઘાટ બે ચાર વ-ખત.બર આવવાના રંગ ઉપર વાત આવી હતી, પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે અકસ્માત્ કેટલાંએક વિદ્વેષો આવી પડવાથી તેમનો બેત ફસડી ગયો હતો. પછી તેમણે એવો વિચાર કર્યો કે, આપણો ધારેલો બેત રાયગઢ જેવી રાજધાનીમાં રહીને પાર પડી શકશે નહિ. માટે કંઈ પણ બુદ્ધિ ઉઠાવી રાજાને સમજાવી અહીંથી ગમે ત્યાં પણ દૂર લઈ જવો જોઈએ. પછી તેનાં ત્યાં ઘાટ ઘડાશે. રાજાને શિકારનો ભારે નાદ હતો. માટે આ વ-ખતે તે નિમિત્તે તેને સંગમેશ્વર લઈ જવાનો તેમનો બેત હતો. તેની પાસે તે વાત કાઢતાંજ તે નિકળવાને તૈયાર થયો. સંગમેશ્વરમાં આપ-ણા બે ત્રણ હવાશિર મહેલ છે, ત્યાંના હવા પાણી પણ સારાં છે, ત્યાં તુળશીને પણ સાથે લઈશું, અને ઉનાળાના બે ત્રણ મહિના ત્યાંજ ચેનબાજી ઉડાવીશું, એવું સંભાળરાવના મનમાં આવ્યું. તેમાં આ બંને જાણુની સમ્મતિ મળી. સાથે ઘણાં માણસો લઈ જવાની જરૂર નથી, માત્ર ખાસગીના રૂપ, ૩૦ માણસો બસ છે, એવી સચના એ-

સાળએ કરી. તે રાજને પણ પસંદ પડી. એ પ્રમાણે નિકળવાની તૈયારી થયા પછી. રાણીને પૂછ્યા વગર જઈશું તો ખોટું લાગશે, માટે. સંભાળરાવ ચેસુબાઈના રંગમહેલમાં ગયો,

રાણીનો રાજ ઉપર ધણોજ પ્રેમ હતો, અને હોય એ વાત પણ સ્વાભાવિક છે. પણ રાજની પ્રીતિનાં પાત્ર પુષ્કળ હોવાથી તે વેરણુ છેરણુ થઈ ગઈ હતી. તેથી રાણીના એક તરફી પ્રેમનો કાંઈ બરાબર ઉપયોગ થતો નહોતો. તથાપિ જે જે વખતે પ્રસંગ આવે તે તે વખતે તે પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ બળવ્યા સિવાય રહેતી નહોતી. જ્યાં પુરુષનો સ્ત્રીના ઉપર ધણોજ પ્રેમ હોય છે, સાં તેના રીસામણાં મનામણાં, હાસ્ય-વિનોદ, અને સહ્યા મસલતાદિ બરાબરીનો વ્યવહાર આવે છે. પરન્તુ જ્યાં તેનાથી ઉલટા પ્રકાર હોય છે, એટલે સ્ત્રીનો પુરુષ ઉપર નિષ્કપટ પ્રેમ હોય છે, તથાપિ પુરુષની તેના ઉપર પ્રીતિ ન હોવાથી તે તેને અ-બખામણી હોય છે, સાં તે બિચારીને ઉલટી આજીજી કરવી પડે છે. પુરુષ તેને લાતે મારીને ઝાટકી કાઢે તો પણ તેને પગે લાગવું પડે છે. અને તેના આગળ તેને વારંવાર 'નાકાલીટી ખેંચી ખોળા પાથરવા પડે છે. તે બિચારીની કાંઈ પણ ચુક ન હોય તેમ છતાં 'મહારી કાંઈ ભૂલ થઈ હશે, માટે મને માફ કરો,' એવું તેને કહેવું પડે છે. સારાંશકે, તેના મનમાં, મહારો ધણી મહારી જોડે જરા પણ માયાથી ખોલે કે વર્તે, એ-ટલીજ તેની ઇચ્છા હોય છે. એવી દયાબળક સ્થિતિ ચેસુબાઈને પોતાના કમનશીબથી આવી પડી હતી. તેનું ચિત્ત રાજ ઉપર અને રાજાનું ચિત્ત બટકનું હતું. તેથી સુખોપબોગી દંપતિના એકાંત વાસમાં જે ટાઢી મીઠી પ્રેમભરી વાતો, વહાલપણુ અને ભોગ વિલાસ વસી રહ્યાં હોય છે, તેમાંનું કાંઈ પણ આ રાજરાણીના અંતઃપુરમાં નહોતું.

હવે બીજે પક્ષે ધણી ગમે તેવો હેવડ, ઉઘત, દુર્વ્યસની અને બહાર ખાઉ હોય તોપણ તેની સ્ત્રી જે સુશીલ, ડાહી, સદ્ગુણી, મર્યાદશીલ, શાન્ત વૃત્તિની અને શાન્ત સ્વભાવની હોય તો તેના ગંભીર સ્વભાવનું તેના ધણી ઉપર પોતાની મેજે તેજ અને વજન પડે છે. અને તે દબાઈ જતી નથી. તેના સદ્ગુણના ભાર નીચે ધણી દબાયા જેવો થઈ જાય છે. સ્ત્રીની સદ્ગુણ અને સુવિચારનો ભારબોજ જોઈને તેના ધણીને પોતાની મૂર્ખાઈની પોતાની મેજેજ શરમ આવે છે, ત્રાજવાના અંક પદ્ધતિમાં

ળશીનાં કાપટચ અને પાપાયરણ મૂકીએ અને ખીજ પદ્ધતિમાં ચેમુઆ-  
ર્ધનાં પવિત્ર શુદ્ધાયરણ મૂકીએ તો તે બન્ને પદ્ધતિમાં અસ્માન જમીન  
જેટલું મહદંતર રહેશે. તુળશીનો તે ઠાઠમાઠ, તે ડોળ હુમાક, તે ચેન  
ચાળા, તે ટાપટીપ, તે કાપટચ ભાવ, તે ભપકો, તે મીઠી ઘાંસી ( જીભ ),  
તે કૃત્રિમ સૌન્દર્ય, તે પોષાક અને તે માયાની લાઘવ, આમાનું ખીચારી  
પવિત્ર ચેમુઆધમાં કાંઈ પણ જોવામાં આવતું નહોતું. તેમ ખરી રીતે  
જોતાં હવું પણ નહિ. તેનામાં તો નિષ્કલંક પ્રેમ, સાદી રીતભાન, સ્વા-  
ભાવિક સૌન્દર્ય, સરળ, મધૂર, નમ્ર, અને બુદ્ધિ પ્રાગલ્ભ્ય ભાવણ વિ-  
ગેરે ઉત્તમ ગુણો વાસ કરી રહ્યાં હતાં. આ બન્નેનો કસ કાઢી જોઈશું  
તો ટાઢા પિતળ અને સોની ટચના સોના વચ્ચેના તફાવત જેટલી ભિન્નતા  
માલૂમ પડશે. ટાઢું પિતળ પોતાની પિળાશથી અને ચમકાટથી મૂર્ખ મા-  
ણસને ક્ષણવાર ચક્રિત કરી નાંખે છે, એ વાત ખરી, પરંતુ ખરા સોનાને  
અને ટાઢા પિતળને કાંટામાં નાંખીને ઉપાડી જોઈશું, તો બેમાંથી ઘણું  
વજનદાર કિયું છે, એ તરતજ માલૂમ પડી આવશે. કહેવાની મતલબ  
એટલીજ છે કે, સંભાળરાવ સાથે ચેમુઆધને થોડીક વાતચીત થાય કે,  
તુળશીઆધનો ઠાઠો ઠમકો મનમાંથી ખસી જઈ, મગજ ઠેકાણે આવતું  
ખરું, પણ પાછા અહીંથી ઉઠ્યા કે એક કાને સાંભળેલું ખીજે કાને કાઢી  
નાંખી કુત્રાની પૂંછડી ભોંયમાં ઘાલે તો પણ હતી તેવીને તેવીજ, તેની  
પેઠે સ્તબ્ધતાની સ્થિતિ થતી

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સંભાળરાવ ચેમુઆધના વિશ્વાસ મંદિરમાં  
આવ્યો તે વખતે તે પોતાના કુંવરને બોળામાં લઇને સ્તનપાન કરાવતી  
હતી. આ વખતે કુંવર લગભગ બાર મહીનાનો હતો. અને તેનું નામ તે-  
ના દાદાના નામેનામ શિવાજીરાજ્યું હતું. કુંવરની મુખાકૃતિ દેહીપ્રમાન  
હતી. રાણીને આનંદ સ્થાનમાં આ કુંવરજ હતો. તેના ઉદાસ મનને વિ-  
શ્રાન્તિ પમાડનાર કુંવર એક વિસામ રૂપ હતો. ખરી રીતે જોતાં, \*છોક-  
રાં એ એક માળાપતું અનળ તરેલું આનંદાશ્રમ છે, તેમાં વળી ઘણીની  
અળખામણી સ્ત્રીને તો તે આનંદાશ્રમ ઘણુંજ પ્રિયકર થઈ પડે છે. કારણ  
કે, તે બિચારીને તો માત્ર તેના મ્હોઢા સામું જોઈનેજ દહાડા ઢુંકા કર-  
વાના હોય છે,

સંભાળરાવનું અંદર આવવું થયું કે, કુંવર ધાવતો વધુટીને, પાછું

મુદ્રેરત્નાનિ વાલ્લકા;

વાળીને પોતાના પિતા તરફ જોવા લાગ્યો, સ્ત્રીની સાથે ધણીને બરાબર મેળ હોતો નથી, તો પણ પોતાના પુત્રની ઉપર ચાહ નહિ કરનારો લા-  
ખોમાં કોઈક એકજ અભાગિયો નર નિકળશે, આ રાજ તેમાંનો નહોતો.  
તેનો પોતાના કુંવર પ્રત્યે અનહદ પ્રેમ હતો, તેનો ખુશનુમા મહેરા જો-  
તાંજ તેના મનમાં ધણોજ ઉમળકો થઈ આવ્યો. તે ઉમળકાનો ઉભરો  
ઉભરાઈ જતો હતો તેને લીધે કુંવર માના ખોળામાં હતો તેની પાસે સં-  
ભાળજે જઈને તેને માંથે હાથ ફેરવી કહ્યું કે, 'એટા એક બોકી કરવાદે'  
એમ કહીને તેના કુમળા કુમળા ગાંઠે અને નાનકડા હાથે બે ચાર બચી-  
ઓ કરી લીધી. પછી તેને લઈને રાજ બાગુ પરના પદ્મંગ ઉપર બેસીને  
રાણી પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો:—

સંભાળરાવ—સાંભળ્યું કે? અમે થોડાક દિવસ શિકાર માટે  
સંગમેશ્વર તરફ જવાનો વિચાર કર્યો છે. અહીં તમામ કામદાર લોકો છે.  
તેમના કામકાજનો બરાબર બદોબસ્ત રાખજો, અને કુંવરનો જાપતો  
રાખજો. બીજું શું કહેવાનું છે? રાજ્યનો મહાર, શિક્ષો તમને સોંપતો  
જાઉં છું.

યેસુબાઈ—શું બાધ? જાણે કાંઈ મ્હને પૂછ્યા સિવાય આપ પાણી  
પણ પીતા નથી! મનમાં તો કાંઈ કાંઈ તરંગો હશે. હું કાંઈ ધાવણું બ-  
ચ્યું નથી, હું તમારા બધા ઘાટ સમજી છું. શિકારનું તો અમસ્તુ બહાનું  
છે, પણ પેલી તુળશીને લઈને મજા મારવા જતા હશે, બીજું શું?

સંભાળરાવને—ના, ના, એવું નકામું મનમાં શું લાવો છો? શિ-  
કાર કરવા જવું, એતો રાજઓનો ધર્મજ છે. ધણા દિવસ થયા શિકાર  
કરવા ગયા નથી. અને એક ઠેકાણે બેસી રહ્યા ને બહુ દિવસ થયા તેથી  
કંટાળો આવ્યા કરે છે, ને જીવને કાંઈ એન પડતું નથી, માટે દામ ફેર  
કરીએ તો જીવને જરા એન પડે એવું મનમાં આવ્યાથી જઈએ છીએ તે  
માં વળી તમારા જેવાં ડાહ્યાં રાણી રાજ્ય સંભાળનાર પાછળ છે એટલે  
થોડા દહાડા બહાર ફરવા જવાને શી હરકત છે?

યેસુબાઈ—મારા બહાલા, મને રાણના ઝાડપર ચઢાવવાની વાત કે-  
રો છો તે હું સઘળું સમજું છું. અમારા બાયડીઓના ડહાપણને પૂછે  
કોણ? પૂરૂષ કરે તેજ પ્રમાણ. મુઆ સહલાકારો હજી કોણ જાણે કેટલીએ  
ધુળ ધલાવશે. તેમનો અક્કેકા બુદ્ધો સાંભળીને મને તો બાધ સુજો મેં  
વા જેવું થાય છે અને તે વખતે જાણે ઝેર ખાઈને લાંબી થાઈ જાઉં

એમ થાય છે. પણ આ જગ્યા સામુ જોઈને તેવું કરવાને મન પાછું  
હો છે જેનાથી આપ એટલા બધા ભોળવાઈ ગયા છો પણ તે ઘણીજ કપ  
ટી અને ગળકટી સ્ત્રી છે તેનો બાઈ ચેસો પણ તેવોજ ગળકટો છે. તે  
મનો આપ જમાદાર કરતુમાં મરી ગયો ત્યારથી તે બંનેનો આપના ઉપર  
દાંતો છે. એકાંતમાં લઈ જઈને આપનો ઘાટ ઘડવાનો તેમનો ઇરાદો છે.  
એવી વાત એક વખતતો શું પણ દશ વખત મ્હારા કાન ઉપર આવી  
હશે તે સાંભળ્યા પછી મ્હારા જીવને બાઈ રાત દહાડો એતજ પરતું નથી.  
રોજ જીવ બળીને ખાખ થઈ જાય છે ( એમ કહીને રડે છે ) એટલા  
માટે જો મ્હાર કહ્યું માનો તો આપ જાઓ નહિં એમાંજ માલ છે. તેમ  
છતાં જો આપને મ્હાર કહ્યું ન સાંભળવું હોય તો આપની આગળ  
બોલો પાથરીને એક માગણી કરું છું તે આપશો તોય ઠીક છે, જો કદા  
પી આપને જવુંજ હોય તો તે બંને ચંડાળોને સાથે લઈ જશો નહિ  
એટલીજ મ્હારી માગણી છે. મેં તેમના કાળાં કરમનો ઇરાદો સાંભળ્યો  
ત્યારથી પ્રતાપગદના માતાજી આગળ અનુષ્ઠાન કરવા પ્રાર્થના બેસાડ્યા  
છે, તેમજ રોજ ચંદીપાઠ કરાવવો શરૂ કર્યો છે. અને રોજ માતાજી  
ને અરજ કરું છું કે માતાજી, આગળ જેમ તેં મ્હોટા માહુરાજનું  
રક્ષણ કર્યું છે તેમ મ્હારા માહુરાજનું રક્ષણ કરનાર પણ તું જ છે.  
તારા વિના અમારો બીજો કોઈ ત્રાતા નથી.

સંભાળરાવ—બાઈડીઓમાં જે કમ અક્કલ કહી છે તે આજ. કો-  
ઈએ નકામું કાંઈ કહ્યું કે, તે પકડીજ બેસે. તે જોત્યાજીએ તમારા કાન  
ભંભેર્યા હોય એમ લાગે છે. પણ તે બેવકુફ નકામો વહેમ ખાય છે તેણે  
મને. એ વિષે ઘણી વખત કહેલું પણ ખરું. પરંતુ તેની વાતમાં કાંઈ માલ  
જેવું નથી. તે ચેસાજી કહો કે, તેની જ્ઞેન કહો, પણ તે બંને તેવાં બ  
રાજ માણસ નથી. તેમનો આપ મેં મુદ્દામ ઇરાદો પૂર્વક માર્યો છે, એવું  
જો કે, તેના મનમાં વખત પર થોડો વખત હશે, તો પણ કોઈ દહાડો  
તેમણે મ્હારા આગળ તે વાતનો ઉચ્ચાર સરખો પણ કાઢ્યો નથી. તો  
પછી નકામું કોઈને માટે કાંઈ કહેવું એ સારું નહિ. તે બંને બાઈ જ્ઞેન  
મ્હારે માટે પોતાના જીવ કુર્યાન કરે છે. તેમના હાથે મ્હારા જીવના  
જોખમની વાત કોઈ પણ કાળેજ બનેજ નહિ. એ તમારે બરાબર  
ધ્યાનમાં રાખવું.

ચેસુખાધ—આવતા જતા જુના માણસોમાનો માત્ર એક જોત્યા-  
 જી રહ્યા છે તેનાં પણ મ્હને લાગે છે કે સોએ વરસ પૂરાં થયા આ-  
 વ્યાં છે. રાન્યની મુખત્યારી આપની પાસે આવ્યા પછી મ્હોટા મહારાજ  
 ની વખતના ઘરડા બુદ્ધિ માણસો હવે રહ્યા છેજ ક્યાં ? સપાટાબંધ બધા  
 નો ખોરકુટો કરી નાંખ્યો, કોઇની ગરદન ઉડાવી; તો કોઇને તેલની કઢાઇમાં  
 હોમ્યા, કોઈને ચુનાની બઠ્ઠીમાં ભર્યા, તો કોઇને ભીંતમાં ચણી કાઢ્યા,  
 કોઇને હાથીનાપગે છુંદાવી માર્યા, તો કોઇને ઝેર ખવડાવીને માર્યા, કોઇ  
 ને તીરબાજી કરીને માર્યા, તો કોઇને તોપને ગોળે ઉડાવી દીધા આવી રી-  
 તે બધાને બરોબર કરી નાંખ્યા. તેમાંથી કોણ જાણે તેના સારા નશીબે એકલે  
 જોત્યાજી બચી ગયો છે તેને પણ ઉંચડીને એકાદી ખાઇમાં નાંખી દો,  
 અને હું પણ મ્હોટા મહારાજના વખતથી છું તેથી મને પણ આપના હા  
 થેજ તલવારથી છાંટી નાંખો એટલે આપના સ્વછંદી મારગમાં કાંટારૂપ  
 આપને થઈ પડ્યાં છીએ તે કાઢી નાંખવાથી આપનો રસ્તો ચોખ્ખો થશે  
 પછી તે તુગશી ને તે ચેસાજી, અને તે કબજાનાપેટની બળતરા શાંત કરી  
 ને મુખેથી રાજ્ય કરો કંઇના રખડતા રમજતા પિટા પિંજરડા જેવો એ  
 કે હિંદુસ્તાની કનોજીઓ રાક્ષસ રાખ્યો છે. તે મુઆએ રાજ્યનું સત્તાના  
 શ વાળી નાંખ્યું. મારોપત પિંગળે, ખાળાજી ખોવા પરણુ, અરણુ-  
 જી દત્તો, એ બધા મ્હોટા મહારાજની પાસે ખાસ રત્નો હતા. તેમના  
 ઉપર તેમનો કેટલો બધો વિશ્વાસ હતો તેમની બધી છાની છપની તેઓના  
 આગળ કરે. વળી પોતે કોઈ કોઈ વખત ખોલી પણ જતા કે, આ રત્નો  
 મ્હારા રાજ્યના અને મ્હારા જીવનહાર છે. એવાં ઉપયોગી મ્હોટાં મ્હોટાં  
 માણસોને આપે વગર વાંકે મારી નાંખ્યાં હવે એક પણ પૂછીને વાત  
 કરીએ, એવું માણસ પાસે સમ ખાવાનેય રહ્યું છે કે ? બધાય  
 'હામજી હામજી ને બદા ચોર,' તે લોકોને નાદે ચઢીને આવાં અધોર  
 પાપ કરવા નહોતાં. આવું કરવાથી હવે આગળ રાજ્ય શી રીતે ચલાવશો ?  
 અને બાપદાદાએ આવી સરસ મેળવેલી કીર્તિ શી રીતે કાયમ રહેશે ?  
 સંભાળરાવ-જીઓ, મ્હારા મનમાં પણ એવું કાંઈ કરવાનું નહોતું, પણ  
 કોઇના આવેશમાં મ્હોંમાંથી નિઠળી ગયું, બાન રહ્યું નહિ, અને થઈ ગયું.  
 એ વાત ખોટી થઈ ખરી, પણ હવે તે કાંઈ મિથ્યા થનાર નથી. હવે  
 એમ કરો; કે જુના માણસોના છોકરાઓ કરતા કારવતા હોય તેમને  
 તોકરી ચાકરીમાં રાખી તમેજ કારભાર કરો. કાગળ પત્ર લખાવવો કરવો

હોય તે તેમની પાસે લખાવી તેના ઉપર મ્હોર શિક્ષો તમેજ કરતાં જાને. અમારા પ્રધાનજીને પણ અમે અમારી સાથે સંગમેશ્વર લઈ જઈએ છિયે. તમે જ્યારે કહેશો કે, પાછા આવો ચારેજ પાછા આવીશું, તે વગર આવીશું નહિ. હમેશાં સાંજ રહેવાનું કહેશો તો તે માટે પણ અમારી ના નથી રાજ્યકારમારનો બધો અખસાર તમને સોંપીને જઈએ, તો પછી થયું ને ?

**ચેસૂખાઈ**—એમ બાઈડીઓથી રાજ્ય ચાલતાં હોત તો પુરૂષની શી જરૂર પડત ? પણ કહેવાનું એટલુંજ છે કે, સ્ત્રીને એકાદ કાંઈ સારી સહ્યા આપે તો પુરૂષે તે સાંભળવી જોઈએ. તેમાં પુરૂષને કાંઈ જ્ઞાનમ લાગતી નથી. એક વખત મહારાં સાસૂજીએ મ્હોટા મહારાજને વિ- જાપુરવાળાની પાસે જશો નહિ, એ કાંઈ દગો ફટકો કરશે, એમ કહ્યું હતું. તે તેમની વાત પોતે સાંભળી નહોતી કે ? પણ મહારા ના કહેવાથી તમે અટકો, એટલી પુન્યાઈ મહારામાં ક્યાં છે ? અમે પરણેલ સ્ત્રીઓ તે શા હિસાબમાં. તેવીજ કોઈ પ્રીતિની હોય તો ફેંટ પકડીને ખડા રાખે. હવે છેવટે કહેવાનું એટલુંજ છે કે, શરીર સાચવજો અને પિવા બિવાનું કમી રાખજો. હું પણ સ્વારી સાથે આવવાને તૈયાર છું. પણ આપની બહેની પ્રીતિમાં વળી ત્રીજનો સમાસ શી રીતે થાય ?

આવી રીતે બહેની વાતચીત થયા બદ બીજે દિવસે સંભાળ- રાજ પોતાની તમામ મંડળી સાથે સંગમેશ્વર તરફ ઉપડી ગયો. સાં ગયા પછી, શિકાર, મધપાન, અને ભોગવિલાસમાં તે ગિરફતાર થઈ ગયો. તુળશીબાઈને રહેવા માટે તેણે એક સ્વતંત્ર મહેલ સુકર કરી આપ્યો હતો. સાં તેણે તેની તમામ સવડ કરી રાખી હતી. આ પ્રમાણે બે મ- હિના પાણીના રેલાની માફક વિતી ગયા. દાર પિવાના ઘણાજ માવરાથી રાજા છેક બેહોષ થઈ ગયો. તેના શરીરમાં બિલકુલ તાકાત રહી નહોતી. લૌકિક વ્યવહારનું જ્ઞાન પણ ભૂલી ગયો હતો. અને આગળ તેનામાં જે કાંઈ શ્રાવણ હતું તે તદ્દન જતું રહ્યું હતું.

પાઠક, દાર પિવાથી ઘણો ક્ષયદો થાય છે, એવું કેટલાએક દારના પિનારા કહે છે, પણ તે તદ્દન ખોટું છે એવું આધાર પૂર્વક કહી રાકાય છે. દાર પિવાથી તન, મન અને ધનની ખુવારી થાય છે. દારથી શરીર- માં મદને વધારનારી વિષના જેવી અસર થઈને મજબૂતો અતિપય ઉપાડો કરે છે. તેથી માણસ બેભાન થઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ કોઈ



કોઈ વખતે તો તે મરણને શરણુ પણ થઈ જાય છે. દરરોજ થોડો થોડો દારૂ પિવાથી પણ અનેક જાતના રોગ થાય છે. તે રોગોનો ધીમે ધીમે મજબૂત તંતુની રચનામાં પ્રવેશ થઈને તેને બગાડે છે. ડાક્ટર પ્રોફ એક જગ્યાએ લખે છે કે, દારૂ પિવાથી શરીરના પોષણનો વ્યાપાર બરાબર ચાલતો નથી. લોહીમાંનો ઓક્સિજન વાયુ કમી થઈ જાય છે, તેથી તેમાંના ખરાબ પદાર્થ બહાર નિકળી શકતા નથી. સ્નાયુની શક્તિ કમી થતી જાય છે, અને શરીરમાં શક્તિ વધતી નથી. ક્રાંકિલન કરીને એક ડાક્ટર હતો, તે દારૂને કોઈપણ દહાડો અડતો પણ નહિ, તોપણ દારૂ પિનારાના કરતાં તે ઘણો બળવાન હતો. આપણા હિંદુસ્થાનમાં મધપાન ન કરનારા લોકોમાંથી પણ ઘણાજ બળવાન લોકો મળી આવશે. દારૂ પિવાથી પેટમાંના માંસાદિ રચનાના અવયવોને અને ઇંદ્રિયોને હરકત થાય છે. તેથી લોહીને પણ હરકત પહોંચે છે. પકવાશયમાં ખોરાકનો રસ જલદી થતો નથી. લોહીનો ગતિ બરાબર ચાલતી નથી. ફેફસામાંના લોહીની ગતિ મંદ પડે છે, ઝાડો સાફ થતો નથી. જઠરમાં અવ્યવસ્થા થાય છે. મૂત્રપિંડનો તથા લોહીનો અનિયમિત વ્યાપાર વધે છે. અને ફેફસાની ઘણી ઝીણી વાહિનીમાં લોહીની થરો બાઝીને શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયામાં અટકાવ થાય છે. તેનાથી પછી આગળ ઉપર લુખી ખાંસી થાય છે. દારૂ પિવાથી એકલા શરીરની નહિ પણ પૈસાની તથા આબરૂની પણ ખુવારી થાય છે. કેટલાકની એવી ખોટી સમજ છે કે, દારૂ પિવાથી સારા સારા વિચાર સૂઝે છે, પણ આ સમજ કેવળ ભ્રાન્તિરૂપ છે. ઇંગ્લાંડના પ્રખ્યાત બાયરન કવિએ એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે, હું દારૂપિને કવિતા લખવાને બેસતો સારે મને કાંઈ પણ સૂઝતું નહોતું. હજારો કલ્પના અને અનેક સંશયો મનમાં ઉત્પન્ન થઈને આવેલા વિચારો ડોળાઈ જતા. ફાયરન કવિએ પણ એજ પ્રમાણે પોતાનો અનુભવ જણાવ્યો છે. જે રાજ્યમાં દારૂબકતો ઘણા હોય તે રાજ્ય આખરે પાયમાલ થઈ જાય છે એવા ઇતિહાસમાંથી જોઈએ તેટલા દાખલાં મળી મળી આવે છે. શિકંદર બાદશાહીએ દારૂની નિશામાં પોતાના એક વહાલા મિત્રને ઠાર મારી નાંખ્યો હતો. અને તેજ વ્યસનમાં તેનો પણ અંત આવ્યો હતો. કાર્યેશનિયન લોકો જ્યાં સુધી દારૂ પિતા નહોતા ત્યાં સુધી તેમનામાં શરાતન રહ્યું હતું. પછી તેઓ દારૂડિયા થયા સારે તેમને રોમનોએ સહેજમાં જીતી લીધા. પછી તેજ રોમનો તેજ વ્યસનમાં ગિરજતાર થયા સારે ઉત્તર ભણીના નિર્વ્યસની લોકોએ તેમનું રાજ્ય સહે-

જમાં છીનવી લીધું. અમારા આ લેખના નાયક સંલાલરાવના ગળામાં પણ સુરાબાઈએ વરમાળા આરોપી હતી, તેથી તેવું છેવટે કેવું પરિણામ થયું, એ તમને હવે જલદીથી જણાવીશું. સારાંશ કે, જે જે માણસોના મનમાં આપણા દેશની ઉન્નતીને માટે ચિદ્વિચિત્ર પણ દાઝ હોય તે માણસો એ આ સુરાબાઈ (દાર) ના મોહપાશથી ધણેજ છેટે રહેવું જોઈએ.

બ્યારે એક બાળુપર સંગમેશ્વર ગયા પછી રાજા અને પ્રધાન બન્ને જણ નાય, રંગ, તમાસા અને મધપાનમાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા, સારે ખીજ બાળુપર તુળશી, એસાલ, તકરીબખાન અને ઇખલાસખાનની સલામસ્લતો રાજાને ઘાટ ધડવા માટે ચાલી રહી હતી. આ બાળતની રાજાને ખિલકુલ માહિતી નહોતી. તકરીબખાને પાંચ મુસલમાન મારાઓ તૈયાર કરી રાખ્યા હતાં. માત્ર મારવાનો લાગ મજે, એટલીજ દીલ હતી. આ સંજોગની વચ્ચે એક સમયે તુળશી અને એસાલ વચ્ચે નીચે મુજબ વાતચીત થઈ.

તુળશીબાઈ—બાઈ, આજ રાત્રે આપણે ભરેલો બાર ઉડાવવાનો છે. માટે તારા મસ્લતીયાને બોલાવીને તૈયાર રાખ. રાજા ઉઘી જશે, તે વખતે એ કામ કરી લઈશું કેમ ?

એસાલ—બહેન, તે વાતનો ગણસારો પણ માલૂમ ન પડે એવી કાંઈ એકાદિ યુક્તિ કાઢ. પછી અમે બધા તૈયારજ છીએ.

તુળશીબાઈ—બાઈ, તારા મુસલમાન સાથીદારને એક ખાલી ઓરડીમાં છાનામાના સંતાડી રાખ. પછી બધા જાળજાળ્યાં બાદ રાજા ભર ઉઘમાં પડ્યો હશે, તે વખતે મધ્ય રાત્રિના સુમારમાં ધીરે રહીને આગલું બારણું ઉઘાડીને હું તમને બધાને દિવાનખાનામાં લઈશ. પછી એક જણે આગળ આવીને રાજાની છાતીમાં ભચ્ચ દધને જમૈયો ધોચી ધાલવો કે તે પાર થઈ જશે. તે ઉઘમાં હશે તેથી આપણું ધારેલું કામ ધણીજ સેવાઈથી થઈ સકશે. જરાકે ગરબડ થશે નહિ.

એસાલ—પણ બહેન, પેલો લુચ્ચો જોત્યાલ દિવાનખાનાની સામેનીજ ઓરડીમાં સૂઈ રહે છે, ને તે બડો અશ્વાધિવાની છે. તે જાગી ઉઠી વખતે વચ્ચે પડ્યો તો પછી શું કરવું ?

તુળશીબાઈ—તે જાગી ઉઠે નહિ, એવો બદોબસ્ત કરવાનું કામ મહારી તરફ આવ્યું. આજ તેના વાળુમાં હું કાંઈ કેરી વસ્તુ ઠોકી ધાલીશ.

તેથી તે મહુડું થઇને પડશે. પછી કદાચ રાજા ગમે તેટલા ધન પછાડા કરશે, તોપણ તે બાણી સકશે નહિ.

**એસાણ**—બહેન, તેની પાસે તિરકામહુડું, તરવાર, અને જમૈયો તો હમેશાં તૈયારજ રહે છે. તે કાંઈ કુકિત કરી પહેલાંથી લાઈ લેવાય તો ઠીક પડે. ખટપટ કરી જો. બન્યું તો બન્યું, નહિતો નહિ.

**તુળશીબાઈ**—બાઈ, ગમે તોય પણ તું બીકણ છું. તેનો મહેન શણેજ અમત્કાર લાગે છે. અરે, તે એક વખત મહુડું થઈ પડ્યો, પછી તેને હથિયારનું બાનજ રહેવાનું ક્યાં છે? વળતી ગમે તો તેની પાસે બીજાં દસ હથિયાર હોય તોપણ શા કામનાં? હથિયાર પોતાની મેજેતો ઉડીને તમને કાપી નહિ નાંખે? તું આવો મરદ જેવો મરદ થઇને ડરકુ. **બાઈની** પેઠે ડરે છે શું કામ? તારા જેવા પુરુષાર્થી પુરુષને મહારા જેવી સ્ત્રી લજવાવે, એની તને શરમ નથી આવતી? એવી મજેની સોના જેવી વખત આણી આપીશ કે, પછી ફરીને એવો વખત કાઈ દહાડો હાથ લાગશેજ નહિ. તે વખત સાધી નહિ લઇએ તો નકામો લાગ ખોઈ ખેસીશું. જેમ તારી નજરમાં આવે તેમ કર. પણ એક વાર હું તને. છેવટનું કહું છું કે, જો તું આ વખત **ડરકુબાઈની** પેઠે કરી જઈ પાછો હાથો તો મહારેને તારે રામ રામ. પછી તું મહારો બાઈ નહિ, ને હું તારી બહેન નહિ. તને ખબરજ હશે કે, બીજાનું વૈર લેતાં ઘરમાં કલેશ પેસે તે નિકળવો. મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

એવા **તુળશીબાઈ**એ આણીના જે બોલ કહ્યા ત્યારે **એસાણ**એ કંઈ બાંધી. સંધ્યાકાળ થયા પછી **તકરીબખાન** અને બીજા ચાર મારાએ-  
**એસાણ**એ મહેલમાં આણી સંતાડી રાખ્યા, રાત્રે **તુળશીબાઈ**એ બાણનું બાણું જોત્યાણને પિરસ્યું. પરંતુ તે દિવસે બપોરથી તેના જીવને ચૈન નહોતું. તેનો જીવબળ બળ કરતો હતો અને તેને શુંનું શું થઈ જતું હતું. તેને શું થતું હતું તેની તેને પોતાનેજ સમજ પડતી નહોતી. તેને ઉગતે વાણેથી આ બાઈ બહેનની વૃત્તિમાં કાંઈ એર તરેહનો ફેરફાર માલૂમ પડ્યો હતો. ગમે તે હો, પોતે રોજના કરતાં આજ ઘણીજ હોશિયારીમાં રહેતું, એવો ફરાવ તેણે મન સાથે કરી રાખ્યો હતો. **તુળશીબાઈ**એ વાણને માટે બાણું પિરસ્યું, તેમાં પણ તેને કાંઈ વહેમ પડી ગયો. તેથી તેમાંના જે ત્રણ કાળિયા ખાધાનું ડાળ કરી પત્તાળું બહાર ઉ-

સેટી દીધું. પછી હમેશ મુજબ પોતાની જગાએ જઈને પડી રહ્યા, પણ તેને કાંઈ ચેન પડ્યું નહિ. અને અજાણ થયો.

અહીં બેઠાક કલાક રાત ગઈ ન ગઈ, એટલામાં સંભાળરાવ તુળશીબાઈના રંગમહેલમાં રાખતા મુજબ ગયેલો જોત્યાજીએ દીદો હતો. પછી બધે જળજળ્યું અને મધ્ય રાત્રિ વિતી ગયાને એકાદ કલાક થયો હશે એટલામાં બાબુ પરની એક ચોરડીમાં સહેજ કાંઈ ગરબડ સંભળાઈ, તે શું છે, એમ ધારી જોત્યાજી ઝટ જોવા માટે ઉડીને બેઠો થયો. કેટલાંએક માણસો અંદરની બાબુએ ખુસ દુસ કરે છે, એવું તેને લાગ્યું. પણ તેમનું બોલવું બરાબર સમજાયું નહિ. પછી ઉડીને જુએ છે તો રંગમહેલમાં બહારના બારણા આગળ છ માણસો ઉભા હતાં. તેમને આશરેથી જોળખી શકાય, તેવો દીવાનો આંખો ઉજેસ પડતો હતો. આ લોક કોણ ? આટલી રાત્રે અહીં ક્યાંથી ? તેમનો શો હેતુ હશે ? એવો તે પોતાના મન સાથે વિચાર કરતો હતો. એટલામાં અંદરથી તુળશીબાઈએ ધીરથી બારણું ઉઘાડ્યું, અને તેણે પેલા છએ માણસોને અંદર લીધા. તે ઉપરથી તેણે નક્કી કર્યું કે, આમાં કાંઈ દગો હોવો જોઈએ. તરતજ તેણે પોતાની તરફવાર ખેંચી અને તેમની પાછળ પાછળ તે પણ અંદર પેઠો, અને તેમણે અંદર પગ મૂકતાં. છએના હાથમાં હથિયાર છે, રાજા ભર ઉંઘમાં પલંગ પર પડ્યો છે, અને તુળશી પોતાના હાથમાં સગમતી મીણબત્તી લઈને રાજાના ઉશીકે ઉભી છે, એવો બચકર દેખાવ તેની નજરે પડ્યો. મહારાજ ઉઠો, જલદી ઉઠો, જલદી ઉઠો; દગો છે, દગો, આસપાસ દુસ્મનો ઉભા છે. એવું કહેતા કહેતામાં તેણે પોતાની તલવારથી મારાઓ પૈદીના એક જણનું ટોચકું ઉડાવી દીધું. ગરબડ થવાથી રાજા ઉઠી બેઠો થવા જાય છે, તેટલામાં એસાજીએ તેની છાતીમાં જમૈયો ધોયવા માટે હાથ ઉગામ્યો, તે ધાને રાજાએ પોતાના એક હાથ વને અધ્ધર ઝીલી લીધો, અને બીજા હાથે તરતજ તેની ગળચી પકડીને જમૈયો છીનવી લીધો. સાર બાદ તેજ જમૈયો તેણે એસાજીની છાતીમાં જોસ ભેર ખોસી ધાલ્યો, તેથી તત્કાળજ તેને યમના દૂતો ધરમ રાજાની હજુરમાં તેના કરેલા ગુન્હાનો ઈન્સાફ કરવાને લઈ ગયા. અને દીવા વગરના કોડિયા જેવું તેવું શબ જમીન પર પડી રહ્યું, બાકીના ચાર જણ અંદર હતા તેમણે અમાલીના બે જણની લુંટી હાથલ થયેલી જોધ તેથી તે પાછે પગલે સદી ગયા. તેમની પાછળજ જોત્યાજી ધાયો. અને બગલ-

માંનું તીર કામઠું એક જથ્થાના ગળામાં નાંખી તેની ગળચી પકડીને તેને જમીન પર પટક્યો. પછી તેને ચતોપાટ નાંખીને તેની છાતી ઉપર ધુટ-ણુ ટેકાવી ચઢી બેઠો. તેજ ફક્ત એકલો જીવતો હાથ લાગ્યો. બાકીના ત્રણ જથ્થા જીવ લઇને ભાગી ગયા. જોત્યાજીએ પછી તે મારાને તેની પાધડી-વતે મુસ્કેટાટ બાંધ્યો. એવી રીતે ચર્બૂજ બનાવીને તેને રાજ આગળ અંદર લઈ ગયો.

અમારા વાંચકવૃંદને મજલ મારતા મારતા ઘણું છેટે સુધી અમે લઇ ગયા એવું અમને લાગે છે. માટે હવે કંઇક વિસામો લઇશું તો ખોટું કહેવાશે નહિ. એમ સમજી પકડાયેલા મારાની શી ગતિ થઇ, તે કથાનું વર્ણન કરવાને આવતા ભાગની મુસાફરીપર તહકુબ રાખી, આ ભાગની મજલ પૂરી કરીએ છિયે.



### પ્રકરણ ૧૪ મુ.

“ભાગ્યેનૈવ હિ લભ્યતે પુનરસૌ સર્વોત્તમઃ સેવકઃ”

અર્થ:—ફરી ફરીને ભાગ્યેજ સારો નોકર મળે છે.



સ્કેટાટ બાંધીને પકડાયેલા મારાને જોત્યાજી રાજની સમક્ષ લઇ ગયો, સારે રાજ બોલ્યો:—

સંભાળરાવ—ક્યોંરે મિત્ર્યા, મુઝકો મારૂંબલનેકે લિયે તુજકો કિસને હુકુમ દિયા? યહ કામ કરનેકે લિયે તુજકો કિસને સલા દિયા? સચ્ કહો, તેરી જાનુ બ.

આઉગા.

મારો—હુસરેકે સલેસે હમલોગ ઐસા કામ નહિ કરતે હૈ. મેરી જહનમેં જૈસા આપા વૈસા મૈને કિયા. અબ્ મૈ આપકે હાથ પડાહું. અબ્ આહિયે મારો, યા આહિયે રખો. ઇસકે માલિક આપ હૈ.

સંભાળરાવ—મુઝકો મારૂંબલનેમેં તેરા ક્યા ઇરાદા થા? મૈ મા-રા જાતા તો તુઝકો ક્યા ફાયદા થા, સો કહો?

મારો—મહારાજ, ઇસ બાતકો આપ મત્ પૂછિયે. કોં કિ મેરી જા-તુ લિજિયે તોંબી મૈ ન કહુંગા.

**સંભાળરાવ**—અચ્છા, વહ જાને દો, મિથ્યા. ઔર એક બાર પૂછતા હું, સો કહો. વહ એક ઔરત વહાં ખડી હૈ ઉસ્ને કુછ રસ્વવત ફિકે તુજસે યહ કામ કરવાયા હૈ ?

**મારો**—નહી સાહજ, હમ મુસલમાન, વહ હિંદુ ઔરત. ઉસ્સે હમસે ક્યા ખાસ્તા ? ઉસ્કી મેરી પહિચાત બી નહિ.

એટલા અક્ષરો મારાએ કહ્યા સાંસુધી તુળશીના છત્ર તાળવે બાંધ્યો હતો. તેનું મોઢું કાળું ઢિકરા જેવું થઈ ગયું હતું, અને રાજની સમક્ષ સંકોડાઇને ઉભી રહી હતી.

‘ઉસ્કે તરફ કુછ નહિ, જો કુછ ક્રિયા સો મૈને ક્રિયા.’

એવું તેના મોંમાંથી નિકળ્યા બાદ તેનો છત્ર હેડે ખેડો. અને મહારા ઉપર રાજાએ વિના કારણ શક લીધો એવું દેખાડવા માટે કપાળે આંટિયો ચઢાવીને તેણે રાજા બણી જરા કરડી નજરે જોવા જેવું કર્યું.

તેના ભાઈના સાથીદારે તેનું નામ દિધું નહિ, એટલુંજ નહિ પણ તેણે એસાળનો સંબંધ પણ જણાવ્યો નહિ. મારાઓની રીતજ છે કે, જો તે છત્ર પકડાય ને તેમને સૂળીએ ચઢાવે તોપણ તે કાઈનું નામ દે નહિ; અને થયેલી છૂપી મસ્લત પણ ફુટવા પામે નહિ. તેણે પ્રથમથી જ નકાર બણ્યો તે ઠેઠ સુધી પહોંચાડ્યો. પછી રાજાએ જો જલાદો બોલાવીને તેને તેમના સ્વાધીન કર્યો, અને કહ્યું કે, મહેલ આગળના મેદાનમાં આ હરામખોરને લઈ જઈને હવણાં ને હવણાં તેની ગરદન ઉડાવી દો. અને તેનું ઘડ તથા માથું ધોધમાં ગરબડાવી દો. પછી પૂછ્યું શું ? જલાદનાં જ હૃદય ! તેમણે રાજાનો હુકમ તરતજ અમલમાં આણ્યો, અને એક ઉંચી જગા ઉપર ઉભા રહીને તેનું ઘડ અને માથું ધોધમાં ફેંકી દીધું. આટલું થયા પછી તુળશીખાઈ ધણીજ ખુશી થઈ. કારણ કે, પોતાનું નામ ખંહાર પડવાની તેને ધાસ્તી હતી તે તદ્દન નાશ પામી. પછી સવાર સુધી સંભાળરાવ તુળશીના રંગમહેલમાંથી બહાર નિકળ્યો નહિ. તેના હાથને જખમ થયો હતો તે બાંધીને સવારે ઉઠ્યા પછી પ્રથમ મારાનું મુઠકું જોવા માટે તે ધોધ બણી ગયો. ધોધની ભેખડ ઉપર ઉભા રહીને જોયું તો મડદાને જનાવરોએ ચુંથી નાંખ્યું હતું. માત્ર તેના હાડકાનું ખોપ્પું જ બાકી ખાતે પડી રહ્યું હતું.

રાજાની મરણપ્રાત વિલા પછી પણ જોત્યાળએ શિખામણ દેવામાં બાકી રાખી નહિ. તે અવદશા ( તુળશી ) નો હવે તો નાદ છોડો એવી

તે વિશ્વાસુ નોકરે એકે અવાજે રાજની ઘણી ઘણી વિનવણી કરી, પણ તે હવાની પેઠે ઉડી ગઇ. તુળશીએ રાજને ભૂરખી નાંખી હતી. તેણે તેને મારી નાંખવાનો સંકેત કર્યો હતો, તે વાત હજી સુધી રાજને ગળે ઉતરી નહોતી. કારણ કે પોતાની રૂબરૂ મારાએ બેઘડક રીતે કહ્યું હતું કે, આ કામમાં તેનો કાંઈ પણ હાથ નથી, તે સામીક હોય એવું તે માનતો નહોતો, એટલે બધો તેનો તેના ઉપર વિશ્વાસુ દાખ બેઠેલો હતો. આ ઘાતકી અને પાતકી કામમાં હું કાંઈપણ જાણતી નથી, એવો ઢોંગ ભજવવા માટે પોતાના ભાઈનું નામ નિકળે કે, તેના ઉપર તુચ્છકાર વૃત્તિ દેખાડી, કપાળે આંટિયો ચઢાવીને કહે કે, 'મુઓ ચંડાળ, પોતે પોતાનું કાળજી કૂવાને નાંખી મહારાજને જીવ લેવાને તૈયાર થયો તો થયો પરંતુ મહારા ઉપર મહારાજને જીવ લેવાને તૈયાર થયો ઘાટ પણ પિટયે રચ્યો. મુઓ રોયો ! ઘાતકી ! આગલા જન્મનો મારો કાંઈ વેરી હશે કે, આ જન્મમાં ભાઈના નાતાથી પોતાનું વેર વાળી લેત. પણ ઈશ્વર કાંઈ વેગળો નથી. પાસેજ છે. આપણી બન્નેની પ્રીતિમાં એ મુઓવિશ્લેષ પાડનાર કાણ હતો ! તેને પિટયાને તો પોતાના કરતુકનું ફળ અહીંને અહીંજ આપવું પડ્યું. અને ઉપરવાળાને ઘેર જવાળ દેવો પડશે તે વળી જૂદો.' આ બધી ગાળો અને શ્રાપ દેવાના ઢોંગ ધુતારા કરવાનો ઘાટ ફક્ત પોતાના ઉપરનો વહેમ દૂર કરવા માટેનોજ હતો. પણ સંભાળરાવ કેટલો બધો હૈયાનો કુટો અને અક્રમનો ઉધો હતો ! બધા ઢોંગ ધુતારાની વાતો તે ખરા અંતઃકરણની માની બેઠો હતો, અને પોતાના અંતઃકરણમાં તેને નિદોષી અને એક ઈમાની ધારી કહે છે કે :—

**સંભાળરાવ—**આ શું ? જરા ખામોસ પકડ. શાન્ત થા. આવો આવો નકાબે પોતાના જીવને શું કામ સંતાપમાં નાખે છે ? (તેના ગંગામાં હાથ નાંખીને) હું તારે ગળે હાથ મૂકી કહું છું કે, તારી મહારા ઉપર ખરી પ્રીતિ છે. એવો મને પાકો ભરોંસો છે. તે કદિ પણ કમી થવાનો નથી. એક વખત એકાદિએ પોતાનું તન મન એકાદ પુરૂષ ઉપર શીદા થઈ જઈ તેને અર્પણ કર્યું એટલે પછી તેવી સ્ત્રીની સાથે કાંઈ ખરેખરા અને મજબૂત કારણવગર પુરૂષ વાંધો પાડે નહિ. એકાદ પુરૂષની સાથે સ્ત્રીની ખરેખરી પ્રીતિ બેઝાયા સિવાય તે પોતાનો ગુપ્ત અને રાત્ર દિવસ છાતી સરસો સંભાળી રાખેલો ખખનો હુંટવા દે નહિ. તેવો તારો ખખનો

તું મ્હારી પાસે લુટાવવાને ખુશો મૂકી દે છે, એ મ્હારા ઉપર તારો કેટલો બધો ઉપકાર છે? તેં મ્હારા પ્રત્યે એટલું બધું ઉદાર મન રાખી તારી આ-બરની ખરાબી ઘણીજ કરી લીધી છે, એ મને માનૂમ છે, તો પછી તારા જેવી મ્હોટા અને ઉદાર મનવાળી સ્ત્રીને માટે નકામો શંકાશીલ થાઉં, એવું તને લાગે છે? લગ્નગાળો આવશે, એટલે હું તારી સાથે લગ્ન કરવાને પણ તૈયાર છું. આ ઉપરથી મ્હારું મન તારા માટે કેટલું બધું સ્વચ્છ છે, તે જો. હવે જો કે, તારા કૂળ કરતાં અમારું કૂળ ઉંચું છે, એ એક વાત લગ્નમાં હરકત કરતી છે, તોપણ હું તેની કાંઈ પણ દરકાર કરતો નથી. કહેતાતા કૂળ કરતાં ગુણ સારા જોઈએ. કૂળ મ્હોટું કહેવાતું હો. અને ગુણ ન હોય તો પછી એકલું કૂળ જોઈને શું કરવું? કૂળ કરતાં ગુણ સારા જોઈએ. તે તારામાં છે. તો પછી બીજું મ્હારે શું જોઈએ?

તુળશીબાઈ—મહારાજનું મન મ્હારે માટે ખાપ જવું નિર્ભય છે, એવી મ્હારી ખાત્રી છે. પણ આપની ખિજમતમાં પેલો એક લખાડ હજુરીઓ છે. તે મ્હારા ઉપર ઉદર બિલાડી જેવો દ્રેષ રાખે છે. તે મુઝે બલાદ, કોઈ વખતે ગમે તે બહાનું કાઢીને મ્હારી ગરદન ઉણવશે, એની મ્હને બીક લાગે છે. આપણી બનેની પ્રીતિમાં તે કોઈ વખત ખલેલ પાડશે, એ મ્હને હમેશાં ચિન્તા થયાંજ કરે છે. ખરું પૂછે તો આ જોત્યાજીનો મેં કાંઈ પણ ગુન્હો ક્યો નથી. તોપણ પિટ્યો કાળની પેઠે લાગ્યો ને લાગ્યોજ રહ્યો છે. આ ચંડળથી આપણા બેની વચ્ચેનો સંબંધ જોઈશ-કાતો નથી, માટેજ મ્હારા ઉપર ગમે તેવા કુભાંડો રચીને મહારાજના કાન સુધી લાવે છે. ‘દેવ્યું લાકડું પણ ફરે તો પછી માણસના શા બાર’ કેટલાએક મ્હોટા માણસોનો દસ્તુર હોય છે કે, મ્હોંઢે લાગેલા હલકા માણસો જે કહે તેજ ખરું માની બેસી વિપ્રિત ભાવનાને પામે છે. માટેજ (આંગળીઓના કડાકા ફેડીને) એ મુઆ ચંડાળનું બપારે સત્યાનાસ થશે, સારેજ મ્હારા જીવને નિરાંત વગશે.

આ ભડકેલ ભવાનીના તાલમેલી ભાષણથી બોળો શંભુ ભોળવાઈ જઈ બધું ખરું માની બેડો. તેના છટાયુક્ત ભાષણથી તે એટલો બધો તો અંતઃક્રમ ગયો કે, તેને આજથી આપણે એક પણ બોલ કહેવો નહિ, એવો તેણે નિશ્ચય ક્યો. અને તેની સાથે તેણે પોતાના મનમાં એ પણ નક્કી કર્યું કે, જોત્યાજીએ તેણીના પ્રત્યે નકામો દ્રેષ ધારણ કરેલો છે. સંભાળરાવના



બાપ માટે જોત્યાજીએ એકલા એજ કેટલી બધી તકવાર બહાદૂરી કરીને કેવી સારી સ્વરાજ નિષ્ઠા દેખાડેલી, પણ તેની આકામાંધ અધમને શી અસર થાય ?

ગુમાસ્તો કે નોકર ચાકરનો શેઠ, માલીક, ધણી, કે ઉપરી ચતુર ન હોય તો નિમકદલાલીપણની કંઈ પણ કિમ્મત થતી નથી. પરંતુ ઉલટું તેનું નિખાલસપણું એજ વાત તે નિમકદલાલી ચાકરના નાશનું કારણ થઈ પડે છે. કાચ અને હિરાની પરીક્ષા કરનાર ઉત્તમ ઝવેરી જોઈએ. નહિ તો ઉત્તમ પ્રકારના ખરા હિરાની કોડીના કાચની કિમ્મતે માગણી કરવામાં આવશે. તેવો ઘાટ જોત્યાજીની બાબતમાં થયો. તેના ઉપર રાજાની વિના કારણે ઇતરાજી થઈ. તે કાંઈ તેને ફાયદાની વાત કહેવા બધા તોપણ તેના પર ધાડ પડે. તેની સાથે બરાબર વાત ન કરતાં તેને હડકા તડકા કરી ગાળો ભાંડે. એવી રીતે રાજા તેને હલકો પાડવા લાગ્યો.

રાજાને મારી નાંખવાના ઘાટમાં નાસી પાસ થયા પછી એક એ મહીના કંઈપણ હાલો ચાલો કર્યા વગર તુળશીખાઈએ સામસુમ જવા દીધા. તકરીખખાન અને ઇખલાસખાન, એ બન્ને બાપ દિકરો કાવતરાના દહાડાથી જીવ લઈને નાશી ગયાની વાત અમે પ્રથમ જણાવી ગયા છીએ. તેઓ એ મહિના પછી વેપ બદલીને તુળશીખાઈને ફરીથી છૂના માના મળવા લાગ્યા. આણી પાસ સંભાળરાવ તુળશીખાઈની પ્રીતિ-રંગમાં મસ્તાગુલ થઈ ગયો હતો તેથી તેના હાથે પોતાને કદિ દગો ફટકો થવાની કલ્પના સ્વપ્ને પણ તેના મનમાં આવી નહોતી. તોપણ જોત્યાજી અંદરખાનેથી બડબડ્યાં કરતો કે, એ મારાઓની અને આ સેપટીની મુલાકાત થાય છે, અને ફરીથી તેમની દુષ્ટ મસલતો ચાલુ થઈ છે. રાજા દારૂના અને વિષય સુખના અમલમાં ચકચૂર બની ગયો હતો, તેથી જોત્યાજીને દેખતાની સાથે તેનો પિત્તો ખસી જતો. તોપણ ફરીને વળી એક વખત રાજાને છેવટની ચેતવણી આપવાને માટે તે મોટામનનો ચાકર તેના આમળ ગયો, અને કહ્યું કે, “ મહારાજ, મને આપ જ ક્ષીદાસ કહેશો, એ ખરું, પણ નિર્લજ જ ક્ષીદાસની એક અરજ છે, તે એકવાર સાંભળો. આરંગજેખ બાદશાહના કેટલાએક ચુનંદા ફિતૂરિયાઓ આ તરફ આવી આપની આસપાસ ફરવા લાગ્યા છે. અને તુળશીખાઈ સાથે તેમને કુખી મસલતો ચાલી રહી છે. આ ઉપરથી મહારાજની જાંઘની સલામતીમાં

કાંઈપણ દગો શટકો હોય એમ મને લાગે છે. માટે હવે તેના રંગમહેલમાં જતું બંધ કરો. એટલી આ ગરીબ ચાકરની માગણી છે. બીજું હું કાંઈજ મહારાજ પાસે માગતો નથી." પરંતુ આ વખતે મહારાજની વાતનું પૂછવું શું? સુરાપાનથી આભલાને અને એમને જે તસુતુંજ અંતર રહ્યું હતું. એવા રંગ જામ્યો હતો. તેથી જોત્યાજીનું જોણવું પૂરું થતાંજ તે મ્હોટો ઘાટો પાડીને જોલી ઉઠ્યો, "અરે, મદા, એવાં ઉડતાં ગંધાં આ સંભાળરાય આગળ ઠોકતાં તને કાંઈ શરમ આવતી નથી? એ મુસ-લાઓની શુંજસ શું? અહીં આવવાને દ્રાઘની માએ શેર સુંડ ખાધી નથી. ફરીથી મહારા આગળ એવી ગડબડ ફરીશ તો તારૂંજ નાક કાપીશ." આ સાંભળીને જોત્યાજી (જરા ધુસ્સા વેશમાં મોંદુ ચઢાવી) જોલ્યો. "મહારાજ, મહારા નાકની મ્હને એટલી બધી શિકર નથી. મ્હારૂં નાક કપાશે તો એક માણસનું નાક જશે. પણ, મહારાજ, આપ આખા રા-જ્યનું નાક છો. એ નાક કાયમ રહેશે તો અમારા નાકની શોભા છે. નહીં તો બાકીનાં નાક હશે તોપણ કાંધ્યા જેવાંજ સમજવાં. પછી સરકારની મરજી. અમારાંજ નશીબ કુટેલાં, તેમાં મહારાજ શું કરે?" એટલું ક-હીને જોત્યાજી ધુસ્સામાં ને ધુસ્સામાં લાંચી નિકળી ચાલ્યો. આ વાત બન્યાને પણ કેટલાએક દિવસ વહી ગયા. પાછળની બધી બીનાઓ ઘણું કરીને વિસારે પડવા જેવી થઈ ગઈ. રાજાના મનમાં કદાચિત્ તુળશી-બાઈને માટે યત્કિંચિત્ કાંઈ પણ હશે તે પણ નિકળી ગયું હતું. તેવા સમયે ફરીથી તુળશીની અને વકરીબખાનની છૂપી મસમતો ચાલુ થઈ. તેમાં એવું હતું કે, આપણા કાવતરાના રસ્તામાં જોત્યાજી એક કાંટા રૂપ છે, તે કાઢી નાંખ્યા સિવાય આપણું કાવતર પાર પડશે નહિ, તેટલા માટે તેને રાજા પાસેથી ખસ્તા કરવાની એક યુક્તિ કાઢવી. તે એવી કે તેના નામનો બનાવટી કાગળ તૈયાર કરાવીને તેની એસ્વા ઉઠવાની જગાએ નાંખવો. તેના ઉપર, જરૂર, જરૂર, જરૂર એવું ત્રણ વખત લખવું. એવું તક્ષી કરી સકેત મુજબ કાગળ તૈયાર કરાવી લખોટો તેના હાથમાં આવે તેમ મૂકાવ્યો. તે લખોટો જોત્યાજીના હાથમાં આવ્યો કે તરતજ તેણે એક જણ પાસે ફાગવી વંચાવ્યો, તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું.

શ્રી

તીર્થેરૂપ પિતાશ્રી જોત્યાજી કેસકરની સેવામાં આજ્ઞાકિંત બાળક બોલ્યાજી કેસકરના સાક્ષાંગ દંડવત વિજાપના કે, આજ આઠ દિવસ થયાં

મહારાં તીર્થરૂપ માતૃશ્રી તદ્દન ખાટલા વશ પડેલાં છે. શરીરમાં તાવ ભરેલો ને ભરેલો રહેછે. પરસેવો થતો નથી. અન્ન પાણી લેવાતું નથી. રાત દહાડો લોથ લોથ કરેછે અને બકે છે. ઉંઘ નથી. તે તમને વારંવાર યાદ કરેછે. માટે ખેદા હો લાંથી મ્હોં જોવું હોય તો અત્રે આવજો. ઘડીનો પણ ભરોસો નથી. દાગોદાગ આવશે ને પ્રભુને મેજો કરાવવો હશે તો કરાવશે. જાસ્તી શું લખું. એજ વિનંતિ. મિતિ જ્યેષ્ઠ વદ ૮, શક ૧૬૧૦, વિભવનામ સંવત્સરે.

પત્ની અંદરનો મજકુર સાંભળીને જોત્યાજી ધભરાઈ ગયો. તેના છોકરાને હાથે લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું. હમેશાના રાખતા મુજબ ખીજતી પાસે કાગળ લખાવેલો, એટલે તે ખરો કે ખોટો એ વિષેનો તેને કાંઈ અદેશો આવ્યો નહિ, વળી આવો નહારો કાગળ કોણ કોણને લખે છે? એવી સમજથી કાગળના ખરા ખોટાપણાનો કાંઈજ તપાસ ન કરતાં કાગળ હાથમાં લઈને રાજા પાસે ગયો. રાજાએ મ્હોંઢેથી તેની હકિકત સાંભળી લઈને તેને ઘેર જવાની રજા આપી. તેનું ઘર કોટલાપુરના રસ્તા ઉપર જહોવાની વાડીમાં હતું. લાંતેદહાડો રાત ચાલ ચાલ કરીને જઈ પહોંચ્યો.

અહીં તુળશીઆઈ તરફ શા શા બતાવ બન્યા તે હવે સાંભળો. જોત્યાજી રાજાની રજા લઈને ગયો કે તરતજ જે કામ પોતાના ભાઈના હાથથી પાર પાડ્યું નહોતું, તે કામ પોતાના હાથે કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો, પ્રજાણે દિવસે રાત્રીના વખતે એ કામ કરવુંજ એવો તેણે ચોક્કસ કરાવ કર્યો. તે એત તેણે અગાઉથી તકરીખખાન અને ઈખલાસખાનને કહ્યો અને ત્રણે જણે મળી એવો સંકેત કર્યો કે,—ફલાણી રાત્રે તે બન્ને બાપ દિકરાએ દિવાનખાનાની બહારની બાજુએ લપાઈ રહેવું. દિવાનખાનાના બારણાની સાંકળ અંદરથી બંધ કરવી નહિ ને ખાલી બારણાં વાસી રાખવાં, રાજાને ખરેખરી ઉંઘ આવી છે, એવું જોઈને તુળશીએ તેની છાતીમાં જમૈયો માર્યો. તેથી એકદમ રાજાનો જીવ જશે તો ઠીકજ થશે. કદાચ તેમ ન થયું ને તે જાગી ગયો તો તેની સાથે ધીંગામસ્તી કરવાને બહારના બન્ને પદાણોએ તરતજ બારણું ઉઘાડી અંદર આવવું. આ ઘાટ ઘડવામાં માત્ર આ ત્રણ જણજ હતા એમ નહોતું પરંતુ સંભાળરાવની પાસે રહેનારા કેટલાએક નોકર ચાકરને પણ પૈસા આપી ફોડેલા હતા. સાત્રંશ કે, તેના પાપનો ઘડો ભરાઈ ગયો હતો, તેથી

તેની આસપાસ ચારે તરફથી વાદળ ઘેરાઈ ગયું હતું. જે જે વાતો તેના અનુકૂળ સાધનશૂત હતી, તે તે વાતોએ પણ આ વખતે તેને પ્રતિકૂળતા ખતાવી સામે મોરચો બાંધી ખડી થઈ ગઈ હતી.

તુળશીબાઈએ મુકરર કરેલે દિવસે સતીના જેવો વેષ ધારણ કર્યો હતો. તે શરીરે સુગંધી પદાર્થો ચોળીને ન્હાઈ, બગલાની પાંખ જેવી સન્દેહ સાડી અને પોપટિયા રંગની ચીનાઈ સાડીનની તસતસ્તી ચોળી ધારણ કરી લીધી હતી. કેસ છૂટા રાખ્યા હતા. તે જે કે ન્હાતી વખત ઓળેલા હતા તોપણ તેની લટરો કાળી નાગણોની પેડે નિતંબ ઉપર ઝુકી રહી હતી. દાગીના સૌભાગ્ય ભૂષણના દેખાવ પૂરતા આજા આજા હિરા મોતીનાજ પહેરી લીધાં હતાં. આથી કરીને તેના દેખાવમાં ઘટાડાને બદલે કાંઈ જૂદીજ તરેહનો ખીલતો બાર દેખાતો હતો. પરંતુ તેનો મનોવ્યાપાર મલિન ગોઠવણમાંજ ગુંથાઈ ગયો હતો. તેના મનમાં એમ થયાં કરતું કે, આપણે જે ઘાટ ઘડવો ધાર્યો છે, તે કેવી રીતે પાર પડશે, અને તેનું પગિણામ શું આવશે, તેની ઘડબાંગના તેના અંતઃકરણમાં ક્ષણે ક્ષણે અનેક તરેહના તરંગો અને અનેક ભાવિ પરિણામરૂપ ખડકો સાથે અથડાઈને નાશ પામતા હતા. તેથી તેનો ચહેરો જે બારીકાઈથી જેવામાં આવે તો બેબાકળા જેવો લાગતો હતો. તોપણ રાજના મનમાં કાંઈ શંકા આવે નહિ તેટલા માટે ઉપર ઉપરથી સ્વસ્થતા ધારણ કરવાના અનેક પ્રયત્નો તે કરતી હતી.

રાજા નિરંતરના મ્હાવરા પ્રમાણે રાત્રે તેના રંગમહેલમાં ગયો. તે વખતે તુળશીબાઈ હીચોળાખાટ ઉપર બેસી નંદકિશોર અને ગોપાળ કૃષ્ણનાં મનોહર ગાયનો મૃદુ મૃદુ સ્વરે ગાતી હતી. તેના પાસામાં તે બેઠે બેઠો. તેના કંઠની માધૂર્યતાથી રાજા વધારે ઉલ્લુ બની ગયો. બાદ કેટલીએકવારે તેણે તેને એક દારૂનો ખાલો પ્રીતિભાવ દેખાડી આપ્યો તે, તે ગટગટાવી ગયો, તેથી તે ત્યાંને ત્યાં નાગરાજની પેડે ડાલવા લાગ્યો. તે પ્રમાણે બન્નેની પહેલી રાત તો રમત ગમતમાં નિકળી ગઈ. પછી મધ્યરાત્રિ વિસાબાદ રાજાને ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ. તેની ઇદ્રિયોના બધા વ્યાપાર બંધ પડી ગયા. અને તે ભરઉંઘમાં નસ્કોરાં ગરગડાવવા લાગ્યો. તે બેઠે તુળશીબાઈ તેને ગળુઆરો માલૂમ ન પડે, તેમ ધીરેથી પલંગનીએ ઉતરી. અને પોતાની સાડીના છેડા સકેલીને કમ્મરમાં ખોસાવ્યા.

સાડીની પાટલીનો એક મળ્યૂત કાઢડો બીડ્યો. પછી પલંગ નીચે એક ચકચકતો પાણીદાર જમૈયો સંતાડી રાખ્યો હતો; તે તેણે ધીરે રહી લીધો. અને ઘણીજ ઘૈર્યતા ધારણ કરી તોપણ નકારેજ કામ કરવાને તેનો હાથ ના કહેતો હોય તેમ થર થર કંપવા લાગ્યો. તે ન ગણકારતાં રાજાએ જ્યોતેલા લુગડાને પોતાના ડાબા હાથે ઘણીજ સાવધગીરીથી એક બાજુ પર ખસેડી તેની વિશાલ છાતી તેણે ખુલ્લી કરી, શરીરમાં ચરતન લાવી ધણીજ જોરથી દાંત નીચે હોઠ બીસીને જમણો હાથ ઉંચો કરી ખૂબ જોસભરે તેણે તેની છાતીમાં ભચ્ચ દધને જમૈયો ઘોચી ઘાલ્યો કે, તરતજ રાજા ઉઠ્યો, અને જૂએ છે તો રાક્ષસી તુળશી કચ્છ મારી પાસે ઉભેલી દિડી. તેના જમણા હાથમાં ચળકાટ મારતો જમૈયો આવી રહ્યો છે. અને તેણે પહેરેલી સફેદ સાડી ઉપર રંગપંચમીની પિચકારીઓ વાગી કેસુડાનો છંટકાવ જણાતો હોય તેવો લોહીનો છંટકાવ જણાવા લાગ્યો. તેના વાળ છૂટા હતાં તે તો અમે પ્રથમ કહી ગયાં છિયે. આ બધો દેખાવ જાણે ભક્ષણ કરવાને કાઈ જોગીણી આવી હોય તેવો તેને લાગ્યો. તે જોતાંજ જો કે તેની છાતીમાં જખમ લાગ્યો હતો, તોપણ તેને આંદરથી જુરસો ચઢી આવ્યો, અને તેની ગળચી પકડીને ચતીપાટ મોંય ઉપર નાંખી. તેના હાથમાંના લઈ લીધેલા જમૈયાનો એક ઝટકો તેને માંચો કે, તેને યમના દૂતોની સાથે પોતાના કરેલા ગુન્હાનો જવાબ દેવાને સર્વ વ્યાપક રાજાની હજુરમાં જવાની ફરજ પડી. તેમ સંભાળને પણ વાગેલા જખમથી ખેર આવી ખેલાન થઇને ત્યાં ને સાંજ પડ્યો.

વાંચક, તમે સ્ત્રીઓના શરીરની નાજુકાઈ વિષે તથા શરીર પ્રમાણ ને તેના અંતઃકરણની કોમળતા વિષે જૂદી જૂદી ભાષામાં અનેક ગ્રંથકારોનાં કરેલાં વર્ણનો વાંચ્યાં હશે. તેવીજ 'નવનીત કોમલાંગી' સ્ત્રીઓ પૈકીની એક સ્ત્રીના હાથે આ ભયાનક કૃત્ય થયાનું આપણે નજરે જોઇએ છિયે. સારે તે ગ્રંથકારોનાં વર્ણન તેમના ગ્રંથોમાંજ રહેવા દઈ આપણા મનને એકજ બાજુએ દોરી જઈ આપણે તમામ સ્ત્રીઓને આ તુળશીની હારમાં મૂકીએ તો સ્ત્રી જાતીને ગેર ઇન્સાફ આપ્યાના અપરાધી ગણાઈએ, માટે તે આપણા ઉપર આવતા અપરાધને દૂર કરવા માટે આપણે એવો ઇન્સાફ કરીશું કે દરેક નિયમને અથવા દરેક વાતને અપવાદ હોય છે, તે

અપવાદ રૂપક આ તુળશી હોવી જોઈએ એમ કહીશું તો આપણે વિ-  
દ્વાનોને અને સ્ત્રી જાતને ગેરધર્મસાધ આપ્યો કહેવાશે નહિ.

હવે આપણે તુળશીના રંગ મહેલના દિવાનખાનામાં જઈને જોઈશું  
તો તુળશીનું મહદું અને સંભાળરાવ બેભાન પડેલાં છે, એ વાત  
પ્રથમ જણાવી પણ ગયા છિયે. આમ બે જણાં પડ્યાં છે, તેથી ખડખડાટ  
બડબડાટ બંધ થઈ ગયેલો જોઈને દિવાનખાનાની બહાર તૈયાર થઈ રહેલા  
તકરીબખાન અને ઈબલાસખાન હાથમાં નાગી તલવારો લઈને ખીજ  
તેમના પાંચ સાથીદારો સાથે બારણું ઉઘાડી એકદમ અંદર પેઠા. અને  
અંદર જૂએ છે તો બંને જણ પલંગની પાસે અસ્તાવ્યસ્ત પડેલાં હતાં.  
તેમાં તુળશી મહદું થઈને પડી હતી અને રાજાની છાતી જરા જરા ધ-  
ડકતી હતી, પણ તે તદ્દન બેભાન હતો. પછી રાજાને તેમણે સાં જોમનો  
તેમ પડતો મૂકી કહ્યું. પ્રધાન જે હવેલીમાં હતો તે હવેલીમાં ગયા. તે  
ઉઘડતો હતો તેને ઉઘાડી મુસ્કેટાટ બાંધી રાજા જે જગાએ બેભાન અવ-  
સ્થામાં પડ્યો છે સાં લાવ્યા. આ વખતે ઐરંગઝેબ આદશાહની સ્વારી  
તુળાપુર આવીને પડી હતી.

‘રાજા ઐર વજર દોનો પકડે ગયેહે.’ ઉત્તર બદોબસ્તકે સાથ  
ફૈરન ખાવિંદકે કદમકે પાસ હાજિર કરતા હું. એવું તકરીબખાંએ  
આદશાહને એકદમ લખી મોકલ્યું.

હવે રાજાને અહીંજ રહેવા દઈને વાંચક, તમે અમારી સાથે જો-  
ત્યાજનો હેવાલ જોવાને આવો, સાં પણ તમને કાંઈ કાંઈ ગમ્મત જો-  
વાની મળશે. સાંથી આવ્યા બાદ આપણે પાછા રાજાની ખબર જોઈશું.

પોતાની સ્ત્રીનો આખર વખતનો મેળો થશે કે નહિ, એ શિકરમાં ને  
શિકરમાં જોત્યાજ પોતાને ઘેર આવી પહોંચ્યો. અહીં તેની સ્ત્રી તો  
સાજસારી પાણીનું બેઠું બરી લાવે તેવી હતી. તેને તાવ કે તરીઓ કાંઈ  
આવતું નહોતું. તેનો છોકરો પણ ખેતીના કામ માટે ખેતરમાં ગયો હતો.  
એવું જોઈને તે કપાળે હાથ દઈને બેઠો અને ઉડી શિકરમાં પડી ગયો. તેણે  
પોતાની સ્ત્રીને કાંઈપણ પૂછ્યું ગાછ્યું પણ નહિ. છોકરે ખેતરમાંથી આ-  
વ્યા પછી બાપને પૂછ્યું કે, ‘બાપા, તમે એકદમ ઘેર કેમ આવ્યા કે  
તમારું મોઢું ઉતરી ગયા જેવું લાગે છે, મહારાજનો તમારા ઉપર ધુસ્સો  
તો નથી થયો?’ તેના જવાબમાં જોત્યાજે પોતાના દિકરાને કહ્યું કે,

‘તે’ મહારા ઉપર હાલમાં એક કાગળ લખ્યો હતો’ ? તેણે કહ્યું ‘ના.’ પછી તે સમજ્યો કે, તે લુચ્ચીએ મને લાંથી ખસેડવા માટે આ યુક્તિ કરેલી હોવી જોઈએ. બાદ તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, હું અહીં આવ્યો પણ ત્યાં મહારા રાજાનો જીવ લેવા માટે કાવત્રાં ચાલી રહ્યાં છે. માટે હું અહીં પાણી પિવાને પણ ઉભો રહેવાનો નથી. તેથી તું બધું કામ પડતું મૂકી પ્રથમ મને જો રોટલા, બેકોક કાંદા અને ગમે તેવી થોડીક ચટણી બાંધી આપ. તે બિચારીએ ઉતાવળે ઉતાવળે ચુલો સળગાવી રોટલા ટીપી પોતાના ધણીને ભાથુ બાંધી આપ્યું, તે લઈને જોત્યાજીએ સંગમેશ્વરનો રસ્તો પકડ્યો. બીજો દિવસે રસ્તામાં તેને તકરીખખાનનો દાગવાળો મળ્યો, તેણે તેને સંગમેશ્વરની સાધારણ હકિકત કહી કે, રાજાને મેનામાં ધાલીને આજ રસ્તે તુળાપુર ભણી લઈ જનાર છે, અને તે આજ સવારે અહીં આવશે. આવી તેને ખબર મળી. પછી તે તેના વગડામાં એક ઝૂંપડી હતી ત્યાં મેનાની રાહ જોતો આગળ ન જતાં બેસી રહ્યો. તે જ્યેષ્ઠ વધ અમાંસનો દિવસ હતો. બહાર ઝરમર ઝરમર વર્ષા પડતો હતો અને અંધકાર સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યો હતો. એવામાં પણ તે રાત્રે હથિયાર સજી જોત્યાજી ભગતો બેસી રહ્યો.

તકરીખખાને રાજાને કેદ કર્યો પછી, તેની છાતીમાં જખમ વાગ્યો હતો, તેથી તે બે દહાડા સુધી તદ્દન બેશુદ્ધ રહ્યો હતો. જરા પણ અનપાણી પેટમાં ગયું નહોતું. ત્રીજો દિવસે જરા ભાન આવ્યું અને થોડું થોડું બોલવા લાગ્યો. મેનામાં સલાડીને લઈ જવા જેટલી તેનામાં શક્તિ આવી. પછી તેને મેનામાં ધાલીને તકરીખખાન બંદોબસ્તથી તુળાપુર ભણી જવા સાઈ નિકળ્યો. ચાર દિવસ સુધી કાંઈપણ હેલા હરકત વગર તેમણે ચાલ્યાં કિધું. તેથી હવે આગળ કાંઈ બીક નથી એમ સમજીને વાળુંપાણી કર્યો પછી અમાંસની ભયંકર અંધારી રાત્રે બેશામપણે તેમણે ચાલવા માંડ્યું હતું. પ્રથમ તો અમાંસની રાત, તેમાં વર્ષાદ અંધારેલો અને તેવીજ ઘાટી ઝાડીમાં થઈને જવાનો રસ્તો, તેથી આસપાસ એટલું તો અંધાર હતું કે, મ્હોઢે મ્હોઢું સ્પર્શતું નહોતું. આવે વખતે તકરીખખાનની ટોળા ચાલતી હતી. તે ટોળામાં એકંદર સોળ માણસ હતાં. તે ટોળીવાળા એવી રીતે આવતા હતા કે, બધાની આગળ એક મશાલવાળો, તેની પાછળ પાંચ હથિયારબંધ સિપાઈઓ, તેમને લગોલગ રાજાનો મેનો, અને મેનીને ઉચ-

કનારા છ બોઈ, મેનાની પાછળ મુશ્કેટાટ કરેલો કલુષા પ્રધાન, અને તે બધાઓની પાછળ તકરીબખાન તથા ઈબ્રાહિમખાન આ બંને બાપ દિકરા કેટલે તલવાર બાંધી હાથમાં ભાલો લઈ ઘોડાઓ ઉપર સ્વાર થયેલ થોડેક છેટે ધીમે ધીમે ચાલતા હતા. ચાલતાં ચાલતાં એક ઘાટા જંગલમાં થઈને જવાનો રસ્તો આવ્યો. મશાલના અજવાળાથી ટોળીવાળા લોક ધીમે ધીમે ચાલતા હતા. મેનો ઉચકનારા બોઈ એક પ્રકારનો અવાજ કાઢતા કાઢતા રસ્તો માપતા હતા. એમ કરતાં કરતાં મધરાત વિલાબાદ તે ટોળી જોત્યાળ જે ઝુંપડી પાસે બેસી રહ્યો હતો તે ઝુંપડી પાસે આવી પહોંચી. મશાલના અજવાળાથી તેની દૃષ્ટિએ મેનો પડ્યો. તેથી આજ ટોળીમાં મહારા મહારાજ છે એવી તેની ખાતરી થઈ. પછી તેણે પ્રથમ તો મશાલવાળા ઉપર તાંકીને એક તીર ઠોક્યું, તે તેના મર્મસ્થાનમાં વાગવાથી તે નીચે પડ્યો, મશાલ ચોલવાઈ ગઈ અને તે બરાબર થઈ ગયો, પછી જોત્યાળ પોતાની તલવારની બુખશાન્ત કરાવવા માટે સંતાઈ રહ્યો હતો. સાંધી આ ટોળી ઉપર ધસી આવ્યો, અને પ્રથમતો મશાલની પાછળ પાંચ હથિયારબંધ સિપાઈઓ ચાલતા હતા, તે બધાને એક પછી એક પોતાની તલવારથી લાંબા કરી નાખ્યા. તેમની પાછળ મેનાની છેક આગળ બે બોઈવારો બદલાવનાર ચાલતા હતા તેમની પણ ખબર લઈ નાંખી. તે ગરબડમાં મેનો ઉચકનારા બોઈ મેનો પડતો મૂકી જંગલમાં પોખારા ગણી ગયા. જોત્યાળની જીંદગાનીનો ધણોખરો ભાગ જંગલમાં અને પહાડમાં ગયો હતો. તેથી તેને ગમે તેવા મુશ્કેલી ભરેલા રસ્તાઓ. ઉપર ઘોર અંધારી રાતે પણ ચાલવાને જરા પણ હરકત પડતી નહોતી. તેમજ આવા અંધારામાં પણ ક્યાં શું છે, તેની તેને બરાબર ખબર પડતી હતી. તેને ટોળીમાંના બીજા લોકોએ દિઠો હતો, પણ એકદમ મશાલ ચોલવાઈ જવાથી તે લોકો આંધળા જેવા થઈ ગયા હતા. કોણ કઈ બાળુથી આવીને કેવા પ્રકારનો બાર કરે છે, તે તેમના સમજવામાં આવ્યું નહિ, એટલામાં તો એક, બે, ત્રણ, ચાર એમ જોતજોતામાં આઠ જણને જોત્યાળએ મ્હોટે ગામ જવાને રસ્તે પાડી દીધા હતા. મેનાની પાછળના લોકો એકાએક ધબરાઈ ગયા અને તેમાંના કેટલાએક છેકજ બાપલાઓની પેઠે બુમાબુમ કરવા મંડી પડ્યા, સારે આ ધાંધલ શેતું છે, તે જોવા માટે ઈબ્રાહિમખાન એકદમ ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડી પોતાની તલવારને



સંભાળતો સંભાળતો આગળ આવ્યો. તેના ઉપર પણ જોત્યાજી જુસ્સા  
બંધ એકદમ ટૂટી પડ્યો. અને તેના હાથમાંની તલવાર ખૂંચી લઈ ફેંકી  
દિધી, પણ તેમ કરતાં જોત્યાજી પોતાની તલવાર ગુમાવી બેઠો. પછી  
તે બન્ને જણુ વગર હથિયારે કુસ્તમકુસ્તી પર આવી ગયા. પછાણુ અને  
માવળાની ખરેખરી જામી. પછાણુ પહાડ જેવો ઉંચો અને બળવાન હતો.  
તેના સામાવાળો માવળો અંગે સુકલકડી અને ઠીંગણો હતો. તોપણુ પછાણુ  
કરતાં તેનામાં ચપળતા વધારે હતી. પછાણુ માવળાને એકદમ ફેંકી દેવાની  
સુક્તિ કરી હતી, પણ તે તેનાથી બન્યું નહિ. તે જમીનપર ચત્તાપાટ  
પડ્યો તોપણુ તેણે, માવળાને મગરના જેવી સુડ ભરવી હતી તે છોડી નહિ.  
મછી માવળાએ તેની ગળચી ખુબ દાખી, તેથી પછાણુ ધભરાઇને માવ-  
ળાને હડાની પેઠે વેગળે ફેંકી દિધો. આ બધી બથમબથથા કીચક અને  
**ભીમસેનના** યુદ્ધના જેવી અંધારામાંજ થઈ રહી હતી. જ્યારે કીચક  
અને **ભીમસેનના** યુદ્ધનું મૂળ દ્રૌપદી હતી, અને તે **ભીમસેનની**  
સ્વભાર્યા નિષાથી થયું હતું. સારે આ યુદ્ધનું મૂળ સંભાળરાવ હતો, અને  
અને તે જોત્યાજીની સ્વરાજનિષાથી થયું હતું. માવળો એક બે હાથને  
છોટેજ પડ્યો હતો. શરીથી તે ઉડીને. ગુલાંટ મારવા જતો હતો, તે વખતે  
પછાણુની પડી ગયેલી તલવાર તેના હાથમાં આવી, પછી તે ઢીલ થું કર-  
વા કરે ? તેણે તરતજ પછાણુને એક જોસભેર ખરેખરો ઝટકો લગાવી  
દીધો, તે તેને જમણા ખભા ઉપર વાગ્યો, તેથી 'યા અહ્હા, યા ખુદા,  
કેસા બક્ત લાયા,' એવા દુઃખના ઉઠ્ઠગાર ઈખલાસખાનના મ્હોંમાંથી  
નિકળતાંજ તકરીખળાને પોતાના ઘોડાને એડી મારી આગળ આણ્યો,  
અને જોત્યાજીના બરડામાં ભચ્ચ દધને એક ભાસો ખોચી ધાલ્યો. તે તેને  
આરપાર સોંસરો પેશી ગયો, તેથી તે ધબ નીચે પડ્યો. તે વખતે તેણે  
પ્રભુની પ્રાર્થના કરીને એટલુંજ માગ્યું કે, 'અરે પ્રભુ, આ જોત્યાજી  
પણુ હવે મુઓજ, પણ તેની સિપાઇગિરી જોઇને તારે તેને કાંઈ સરપાવ  
આપવાનું કાંઈ ઠીક લાગતું હોય તો તેના ધણીને તું જીવતદાન દે,  
એટલી તેની આખરની વિનંતિ તું સાંભળ.' એટલું બોલીને તે નિમકહ-  
લાલ ચાકર પોતાના રાજાના પણ રાજાની હજુરમાં પોતાની નિમકહ-  
લાલીનો બદલો લેવાને કુચ કરી આ જગતમાંથી હમેશાંને માટે ઉપડી ગયો.  
જોત્યાજીની આખર વખતની પ્રાર્થના મેનામાં બેઠે બેઠે સાંભળાને મ્હું

ભાઈરાવની આંખોમાંથી એક શ્રાવણ અને બીજો ભાદ્રવો વર્ષવા લાગ્યો, આવા હદપારના રાજનિષ્ઠ ચાકરના ઉપર ઉતારીને હું મહારાજ આપું રાજ્ય ફેંકી દઉં તોપણ થોડું છે, એવું તેને લાગ્યું, પણ વખત વિલાબાદ એ વિચાર શા કામનો ? જો જો વખતે તેણે તેની ઉંઘ ઉરાડવાને ક્યૂં તે તે વખતે તેની કુંભકર્ણના જોવી ઉંઘ ઉડીજ નહિ. તેનું કળ તે અસારે ભોગવતો હતો. આપણામાં કહેવત છે કે, 'હાથના કરેલાં હૈયે વાગે' એવું તેને થયું.

હવે અમને એમ લાગે છે કે, આ ભાગની મર્યાદા છોડીને આપણે ધણાજ આગળ દોડી ગયા છીએ, માટે કેદી રાજાની આગળ ઉપર શી ગતી થશે તે હવેના ભાગમાં કહેવાની બાકીપર રાખી આ ભાગ ઉપર પડેલા નાંખીએ તો ઠીક.



### પ્રકરણ ૧૫ મું.

“ અતિ મુક્તિરતીવોક્તિઃ સચ્ચઃ પ્રાણાપહારિણી. ”

. અર્થ:—‘ ભાવે એટલું ખાવું નહિ, ને આવડે એટલું ખોલવું નહિ. કારણ કે તેથી જીવનું જોખમ થાય છે. ’



ત્યાજ કેસકર મરી જવાથી મારા મારી અને કાપા કાપીનું કામ બંધ પડ્યું. તોપણ હજી રાત્રિયે પોતાનો મુકામ ઉઠાવ્યો નહોતો. તેથી તેનો અમલ પોતાના અંધકારમાં જરીજ હતો. અને વાટ પણ અજાણી હતી. તેમાં વળી સોળ માણસોમાંથી આઠજ બાકી રહ્યા હતાં.

તેમાંથી ચાર માણસો મેનો ઉચકનારા ભોઈ હતા તે જંગલમાં નાસી ગયા હતા, તે જડતા નહોતા. અને ઇંખલાસખાન ધાયલ થઈ જમીન ઉપર પડ્યો હતો. મશાલ ઝાલે એવો એકે માણસ રહ્યો નહોતો. અને અંધારે અંધારે આગળ ચાલવાથી વખતપર ખીન્નું કાંઈ વિદ્ય આવી પડે, માટે બહાણ વાતા સુધીમાં બનવાનું હશે તે બનશે પણ અહીં ને અહીંજ પડી

રહેવામાં ઠીક છે. એવો વિચાર કરીને તકરીબખાન સાંજ ખમચાઈ રહ્યો. બહારું વાતાં તેણે આઠ માણસોના મડદાં ધધિર તીધર પડેલાં જોયાં અને મેનો ઉચકનારા બોઈ પણ નહોતા, તો પછી શું કરવું? તેની શિકરમાં તે પડ્યો. એટલામાં બોઈ નાસી ગયા હતાં, તે પાછા આવ્યા. પછી ઈબ્રાહિમખાનના ધાએ પાટા પેઢી કરી તેને ઘોડા ઉપર નાંખી, રાજાને મેનામાં ધાલીને તેણે તુળાપુરનો માર્ગ પકડ્યો. તેમને તુળાપુર પહોંચતાં આશરે પંદરેક દિવસ લાગ્યા. તે દરમ્યાનમાં સંભાળરાવની છાતીમાં વાગેલો ધા પુરાવા આવ્યો હતો. તે જરા શરી હરી શકે તેવો થયો હતો. તેને દિવસમાં ચાર પાંચ વખત જોત્યાજી કેસકર હૈયે આવ્યા વગર એક પણ દિવસ ગયો નહોતો.

તકરીબખાન ઔરંગજેબની સ્વારીમાં આવી પહોંચ્યા પછી પોતે રાજા અને કલુષા પ્રધાનને કેદ કરીને લાવ્યાની ખાદશાહને વર્ણ આપી, અને કુરનસ બખ્શીને વિનંતિ કરી કે:—‘ખુદાવંતકે કાફિર દુષ્મનોકો મેં જિંદા લે આયા હું.’ એ સાંભળીને ખાદશાહ ધણોજ ખુશ થયો, અને તેને કહ્યું કે:—‘તું દોનોંકી કામચાખી દેખકર મુઝકો નિહાયત ખુશી હુઈ, ક્યૌંકિ ભાગાંનગર ઔર બિખપૂર યે દોનોં રિયાસતે તો મેરે તાગેમેં આધથી. વૈસા ખુદાને મુઝકો મરેઠોકા રાજ્ય બી આજ મેરે સુપદં કિયા. ઇસ્મે દબિનકા દરવજા ખુશ ગયા. આજ મેરો એસા એક બાલમંદ કૌન હૈ. પરવર દિગારકી બડી મેહેરબાની હૈ. ઇસિ લિયે આજ ખુશીકા દિન મૈને દેખા. અબ સબકી એક જાત કર હાલુંગા.’ એવું બોલીને તેણે પોતાના સેનાપતિને હુકમ આપ્યો કે:—‘આજસે મુસલમાનકે હાતકા પક્કા હુઆ ખાના હિંદુઓંકે બાસ્તે બિકે. જો હિંદુ ન ખરિ-દેગા ઉસકા સિર કાટા જાયગા. ઇન્ દોનો કૈદીઓંકા બંદોબસ્ત અચ્છા રહ્જો, ઔર કલ સબ દરબારમેં હાજિર કરો તો ઉનકા ઇન્સાફ કિયા જાયગા.’

બીજે દિવસે હુકમ પ્રમાણે સંભાળરાવ તથા કલુષાને ખાદશાહની હજૂરમાં કોટવાળ લઈ ગયો. તે વખતે ખાદશાહાએ જોયું તો સંભાળરાવની ઉમ્મર આશરે ૩૫ વર્ષની અંદર હતી. તેની ભરજુવાનીને લીધે તે ધણો રૂપાળો દેખાતો હતો. ખાદશાહી એકકની પાછળ જનાનખાનાને ખેસ્યા માટે ખાસ ગોઠવણ કરી હતી. સાં ખાદશાહાની

એગમ અને શહાજદી આડો ચક્ર નંખાવી ઓઝલમાં બેઠી હતી. તેઓ બધાં રાજની સુન્દર મૂર્તિ તરફ ટગર ટગર બેવા લાગ્યાં, તેને બેઠને તેમની આંખો ફરી ગઈ. તે સ્ત્રીઓમાં રોષનાર પણ હતી. સંભાળરાવને જાતાંજ તેનું આખું શરીર એકદમ ઉનું થઈ ગયું અને પછી પરસેવાના ઝેબેઝેબ થઈ જઈ તેને ટહાડના કંપારા આવવા લાગ્યા. અને ચક્કરો આવવાથી તે એકાએક બેભાન થઈ જમીન ઉપર પડી. તેની મા વિગેરે બીજા પાસે બેઠેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ હતી, તેમના ખ્યાલમાં રોષનારને એકાએક આ પ્રમાણે થઈ જવાનું કારણ કાંઈ સમજાયું નહિ. પિત્ત ચઢી જવાથી આમ થયું હશે, એવી કલ્પના કરીને તેઓએ તેને લાંથી ઉપાડી જનાનખાનામાં લઈ જઈને સૂતાડી. અને એને જાનમાં લાવવાને કેટલાએક ઉપાય કર્યા. અહીં ઔરંગજેબ અને સંભાળરાવ વચ્ચે શી વાતચીત થઈ તે સાંભળો:—

**ઔરંગજેબ—સંભાળ,** તૂ અચ્છે ખાનદાનકા અદમી હો. તેરી જાન લેના હમારા ધરિદા નહી. લેકિન્ તુજકો એક ખાત કહતા હું, સો કબૂલ કરતી ચાહિયે. તૂ અપના ખાસ હિંદુ મઝબ છોડકર મુસલમાની હોજ, તો તેરી જાન બચેગી. ઔર હમારે દરબારકી એક મનસબદારી દેકર તુજકો અમીર બનાઉંગા. સિવાય તેરે વાલિદકી સબ દૌલત તેરે સુપુર્દ કરંગા. કહો, ચહ તુજકો કબૂલ હૈ યા નહી ?

**સંભાળ—**ઈસ વખત આપ તખ્તનશીન હો ઔર મેં અપને કમબલીસે શુલામ સરિખા ખડા હું. તૌલી મેં અપના ખાસ હિંદુ મઝબ છોડકર મુસલમાની કબી ન હુંગા. હમારે મઝબકે આગે આપકા મજબ કુછ નહીહૈ. ઈસલામકે મુવાફિક ખરાબ મઝબ દસરા કોઈ નહી. આપકે પૈગંબરો ઔર આપકે મઝબકો મેં નહી ચાહતા હું, જબસે આપકે હાત પડા હું તબસે અપને જિંદગીકી ઉમેદ છોડ દિયા હું. અબ મુઝકો ચાહિયે મારો, ચાહિયે છોડો. મરના કિસીકા છુટા નહી. એક દિન મરના હૈ, કલ મરના હૈ સો આજ મરેંગે. લેકિન્ આપને દિયા હુઆ ખાના ખા કર—‘અલ્લા મિસમિલા રહિમાન રહિમ’ ઔસા ચિલાતે હુઆ આપકે દેવડીપર કુત્તે સરિખા ન રહુંગા. સુનિયે, એક મિસલહૈ કિ, “ઝૂટા ખાના મીઠકે ખારતે” અગર આપ અપની લડકી રોષનારસે મેરી પાદી

કરદોંગે તો મેં મુસલમાન હો જાઉં, ક્યૌંકિ રોપનાર અપને ભરજીવાનીમેં હૈ. મેરાબી દિલ ઉસપર બહુત લગા હુઆ હૈ.

એ શબ્દો કાંને પડતાંજ ઔરંગઝેબના મનમાં ધણોજ સંતાપ થયો તેથી તે રાતો પીળો થઈ જઈ જમણી બાજુએ અમીર ઉમરાવ દ્વાત કચકચાવી બેઠા હતા તેમના બણી જોઈને તે બોલ્યો:—‘ઉમરાવ ભોગોં, કહિયે ઇસ કાફિરકા મૈં ક્યા કર ડાલું?’ આ સાંભળીને બધા એકદમ એકે અવાજેબોલ્યા કે:—‘યહ બેવકુળ ઔર મસ્ત અદમી હૈ. ઇસને હમારે મહંમદ પૈગંબરકી ઔર મઝંબકી શિકાયત કીહૈ. ઇસ બાસ્તે ઇસકા સીર કાટે બગૈર ઇસકી માહુબ સજ ન હોગી.’

આ પ્રમાણે બધાઓનો અભિપ્રાય થયા પછી બાદશાહીએ શો હુકમ કર્યો તે કહેતાં પહેલાં આ સંસારમાં ધર્મની ધેલછાને માટે બે બોલ કહેવાની આ યોગ્ય જગા છે, માટે મુખ્ય વિષય ક્ષણવાર બાજુ ઉપર મૂકવાને વાંચનારાઓની પરવાનગી લઇએ છીએ.

વાંચક, વાસ્તવિક જોતાં ધર્મ અને રાજ વ્યવસ્થા આ બે વાતો તદ્દન એક બીજાથી ઘણીજ જૂદી છે, પરંતુ આપણે બધા દેશોના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસો બારીકાઈથી તપાસી જોઈશું, તો માલૂમ પડી આવશે કે કોઈ દેશના રાજા કે રૈયતે બીજા એક દેશના રાજા કે રૈયત ઉપર ચઢી જઈને નવો દેશ કે રાજ્ય કબજે કરવાથી તે દેશની રાજ્યસત્તા તેના હાથમાં આવી કે, પોતાના તાબામાં આવેલી પરધર્મી પ્રજાએ પોતાનો અસલ ધર્મ છોડી દઈને તેનો સ્વીકારવો, અને જે લોકો તેનો ધર્મ ન સ્વીકારે તેમના ઉપર એટલો બધો જીવન ગુમરવો કે, તે બિચારાઓ મુંઝે મ્હોડે તે ધર્મ સ્વીકારે. એવી બીજા દેશમાંથી આવેલા પરધર્મી રાજ્યપર્ત્તાઓનામાં ધર્મ ધેલછા હોય છે. એ વાત જીતાએલી પ્રજાને બિલકુલ પસંદ હોતી નથી. તેથી જીતનાર અને જીતેલ લોકોમાં વિરોધ બુદ્ધિ અને દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન થઈને લોહીની નદીઓ વહેવા વખત આવે છે. એ કેવી ભયંકર દુઃખદાયક, અને શોચનીય વાત છે? ખરું જોતાં કોઈ રામને ભજ્જે કે, રહિમાનને ભજ્જે, કોઈને કૃષ્ણ સારા લાગો કે, કોઈને ઇશુ સારો લાગો. કોઈ પુરાણ વાંચો કે, કોઈ કુરાન વાંચો. કોઈ દેવીની પૂજા કરો કે, કોઈ સેન્ટમેરીની આરાધના કરો. જેને જે ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા હોય તેમણે તે ધર્મ સુખરૂપે પાળવો. લોકોના પરમેશ્વર સંબંધી આચાર વિચારની બાં-

જગડમાં રાજ્યકર્તા પુરુષોએ હાથ ધાવવાનું કાંઈજ કારણ નથી. તમે આ ધર્મ પાળો, અને પેલો ધર્મ છોડી દો, નહિ તો તમારી ગરદન ઉડાવવામાં આવશે, એવું કહેવાને કાંઈનો પણ અધિકાર નથી. એવું કહેવાનું કારણ એટલુંજ છે કે, આ લોકમાં લોકોના હાથે જે પુણ્ય પાપ થાય છે, તેનાં સારા નરસાં ફળ જીવાત્માને મુઆ પછી પરલોકમાં ભોગવવાં પડે છે, એવો બધાં શાસ્ત્રોનો એને ધર્મનો સિદ્ધાન્ત છે. પરંતુ આ સિદ્ધાન્તનો અનુભવ નજરે જોઈ શકાતો નથી, તેથી દરેક માણસ જગતમાં પરંપરા રીતે ચાલતા આવેલા પોતાના ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને વર્તે છે. સારે અમુક ધર્મ રહ્યાણા ધર્મ કરતાં સારો છે કે ખોટો છે, એનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર કાંઈને પણ નથી. અને તે કાંઈનાથી ખરો થઈ શકશે પણ નહિ. 'ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગૂહ્યાયં' એવું વેદશ્રુતીનું વચન છે, તે વાસ્તવિક રીતે જોતાં ખરું છે. આ પૃથ્વી ઉપર મુખ્યત્વે કરીને હિંદુ, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તી, એવા ચાર ધર્મના લોક મળી આવે છે. આ ચાર ધર્મના પણ બીજા સેંકડો પેટાધર્મો થયા છે. આ બધા ધર્મના લોકો આજ હજારો વર્ષથી એક બીજા સાથે અણુરાગથી વર્તતા આવ્યા છે. પણ ખરું તત્ત્વ જોઈશું, તો આ ધર્મ મહાસાગરમાં હજારો વર્ષ સુધી હાથકીઓ મારનારના હાથમાં આખરે નકામી પોલી છીપોલીઓજ આવવાથી મોતીથી ભરેલી છીપ તો કાંઈને પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. છીપના ઉપર શિકલ કામ થયા પછી અંદરનો ઘોળો ભાગ જે તેજદાર દેખાય છે તેનેજ પોતાના ધર્મના મિથ્યાભિમાનથી મોતીની સંજ્ઞા આપીને એક ધર્મવાળા બીજા ધર્મવાળાને હલકા માને છે. અને કહે છે કે, બધા ધર્મોમાં અમારો ધર્મ ખરો છે, બીજા બધા ખોટા છે, અમે જે સિદ્ધાન્ત ઉપર ચાલીએ છીએ, તેજ ખરો છે, બીજા કાંઈનામાં નિર્ણય કરવાની શક્તિ નથી, બીજા લોકો જે પગના પશુવત્ સ્થિતિ ભોગવે છે. તેમનામાં કાંઈ પણ અક્ષત કે જ્ઞાન નથી, માટે અમે કહીએ તેજ બધાએ મુંગે મ્હોડે પ્રમાણ માનવું જોઈએ. આવો જોનો હીક્કડ સ્વભાવ થઈ રહ્યો હોય, તેવાના હાથમાં રૈયતના કમનશીએ રાજ્ય આવ્યું તો પછી પોતે જોને ખરો ધર્મ માન્યો છે, તેજ ધર્મ રૈયતને પળાવવા માટે તેમને દુઃખને અંતે ઉતારે છે. જોના હાથમાં અધિકાર તેજ પૂર્ણ જ્ઞાની, અને જે પૂર્ણ જ્ઞાની હોય તેનાજ હાથમાં અધિકાર હોય એવો કાંઈ સૃષ્ટીનો નિયમ નથી. એટલા માટે જોને જે ધર્મ

અને જો પંથ સારો લાગતો હોય તે તેણે સુખરૂપે સ્વીકારવો. અને તે પ્રમાણે તેને ચાલવા દેવો, તેમાં 'ખીચમે' મેરા ચાંદ બાર્ધ' એવું રાજ્ય-કર્તાએ કરવું નહિ. ધર્મના કામમાં રાજ્યકર્તાએ ઔદાસીન્ય ધારણ કરવાથી રાજ્ય અને પ્રજા બન્ને સુખી થાય છે. પણ જૈનારંગજેબ બાદશાહના મગજમાં પોતાના ધર્મના પ્રસાર માટે કાંઈ વિલક્ષણ પ્રકારનું ગાંડપણ પેસી ગયું હતું. તેથી એક હાથમાં કુરાન અને બીજા હાથમાં તલવાર લઈને કોઈ હિંદુ કે અન્ય પરધર્મી મળ્યો કે, તેને કાફર સમજીને—'મુસલમાન હોજી, નહીતો માર ડાઘતા હું.' એવો સોટો બજાવીને તેણે મકંઠદી ધર્મનો હિંદુસ્થાનમાં પ્રસાર કર્યો હતો. પોર્ટુગીઝ લોક હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ત્યારે તેમને પણ એવીજ રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રસારનું નિકંદન કરીને છોડ્યા હતા. સાગંશ કે, રાજ્ય અને ધર્મ એ બન્ને પોતાના હાથમાં રાખે તોજ રાજ્યને પુણ્ય અને પુર-પાર્થ, બન્નેનો લાભ થાય છે, એવી રાજ્યકર્તાની ગાંડી સમજણ તેજ બીજા ધર્મની પ્રજાની પરદૌકિક સ્વાતંત્ર્યતાને ઘણીજ હાનિ પહોંચાડનારી અને મુકશાનકારક વાત થઈ પડે છે.

સંભાળરાવે બરદરબારમાં જૈનારંગજેબના ધર્મની નિન્દા કરી અને તેના પેગંબરને મરણ મુજબ ગાળો ભાંડી, એટલુંજ નહિ, પણ 'તારી છોડી મ્હને દે' એવું કહ્યું, તે વખતે બાદશાહને ઘણોજ ક્રોધ ચઢી આવ્યો એવું ઉપર કહી ગયા છિયે. પ્રથમ રાજ્યને મારી નાંખવાનો તેનો ઇરાદો નહોતો, પણ તે વિચાર તેનાં ઉપર લખેલાં વાક્યો સાંભળીને પાછળથી ફરી ગયો. 'મૈં શેહુનશાહ હો કર વહ કંગાલ કાફિર હમારી એટી માંગતા હૈ. જૈર હમારે મજબુદી શિશાયત હમારે સામને કરતા હૈ યે ક્યા હૈ ?' એવું કહીને એકદમ લશ્કરના કોટવાળને બોલાવીને તેણે હુકમ કર્યો કે,—

'કૈદ કિયે હુવે કાશિર રાજ્ય જૈર ઉસકે દિવાનકો કલકે રોજ ઉટપરે બાંધ કર લાકરકે બાજરમે લેઆના. દોનોંકે મૂં ઉટકે પિછાડી તરફ રખતા, ઉનકે સર જૈર બદન ખુત્તા કરકે આગે દોલ સનયા તાસે બદે વગેરે બજનીયે બજતે હુવે, તમામ શકરબર હુમાકે હુવે, લે આના. આસ-ખાસકે તમામ લોગોંમે જૈર લાકરકે લોગોંમે મુનાદી કરાયકે જહિર કર-નાકિ, યહ તમાપા દેખને લિયે તમામ લોગ ફલાને જગહપર રલાને વક્ત બાવે. હમ અમીર ઉમરાવ સમેત વહાં દાખલ હુવેપર હમારા હુકમ હોગા, ઉસ મુજબ દોનોં કૈદિયોંકે સીર કાટે જાયગે.'

આ પ્રમાણે હુકમ કરીને બાદશહ ગાદી ઉપરથી ઉઠ્યો અને સંભા-  
ળરાવ તથા કલુષા પ્રધાનને કોટવાલ કેદખાનામાં લઈ ગયો.

વાંચક, વિચાર કરી જોતાં માલૂમ પડશે કે, સંભાળરાવ ઉપર  
ઐરંગજેબને આવું ચમત્સ્વરૂપ ધારણ કરવાનું કાંઈ કારણ નહોતું. જેવો  
ઐરંગજેબ પોતાના રાજ્યનો એક બાદશહ હોતો, તેવો સંભાળરાવ  
પણ પોતાના રાજ્યનો એક સ્વતંત્ર રાજા હોતો. હવે કર્મ ધર્મના સંજો-  
ગથી એક રાજા બીજા રાજાના હાથમાં સપડાઈ કેદ પકડાયો, તેથી 'તું  
ખુસલમાન થઈશ તો તારો જીવ બચશે,' એવું બીજા રાજાને કહેવાનો  
તેને અધિકાર પહોંચતો નથી. તેમજ, 'તારી દિકરી મને આપ' એવું એક  
રાજાએ બીજા રાજાને રાજાના હક્કથી કહેવાનો અપભ્રંશ પણ પહોંચતો  
નથી. આ કામમાં ઐરંગજેબ અને સંભાળરાવ બન્ને જણ પોતપોત-  
તાની વિવેક હદ ઓળંગી ગયા હતાં, માટે બન્ને જણ વિવેકની મર્યાદા  
તોડવાના સરખા ગુન્હેગાર થાય છે, જેવી એક જણે ભૂલ કરી છે, તેના  
જેવીજ બીજાએ પણ કરી છે, માટે એકના ઉપર બીજાએ ક્રોધ કરવાનું  
કાંઈ કારણ રહેતું નથી. બન્નેજણ બરોબર થયા, તેથી બન્ને જણે એક બી-  
જાની કસૂર કરી નથી, કિંવા ભૂલનો બદલો ભૂલથી વળ્યો એમ સમજ  
જેવું જોઈતું હતું. પરંતુ આ રાજ્ય કારસ્થાની કામો પડ્યાં ત્યાં ખરો  
ન્યાય કોના ગળે ઉતરે? રાજનીતિનો એક સરખો નિયમ હોતો નથી. તેને  
પ્રસંગાનુસાર જોઈએ તેમ ખેંચી શકાય છે રાજ્યકારસ્થાની નિયમો ઘણે ભાગે  
એવા હોય છે કે, એક રાજા બળવાન થાય કે, બીજા ન્હાના ન્હાના રા-  
જાઓ તેને શરણે આવેછે, એટલે બળવાન રાજા પોતાના અનુકૂળ નિયમો-  
નો તાબાના રાજાઓ ઉપર અમલ કરેછે. તે નિયમો તેઓએ નીચી મુંડી  
ધાંલીને પાળવાજ જોઈએ, અને તે પ્રમાણે વર્તે નહિ, તેના ઉપર પ્રથમ  
સત્તાવાન દબાણ અને પછી આખરે સત્તાવાન બળ વાપરી તેને પદબ્રજ  
કરવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેને પકડી કેદ કરવામાં આવે છે.  
તેને કેદખાનાનાં સંકટો ભોગવવાં પડે છે. અને છેવટે તે જમ રાખે તેમ  
રહેતું પડે છે, તે એટલે બધે દરજ્જે કે, એકાદ કુખ્યામાં રહેનાર બીખા-  
રીના જેટલી પણ તેને સ્વતંત્રતા હોતી નથી.

ઐરંગજેબનો આગલો દિવસે કોટવાળને હુકમ થયો હતો, તે પ્ર-  
માણે બીજો દિવસે સવારના પ્રહરમાં લશ્કરના બળરતી વચ્ચે એક મોહું



ચોગાન હતું, ત્યાં સંભાળરાવને મારી નાંખવાની સત્રણી તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. ગામોગામથી હજારો તમાસો જોનારા લોકો રાજને કેવી રીતે મારી નાંખે છે, એ જોવાને બેગા થયા હતાં. ખુદ ઐરંગઝેબ બાદશહાની સ્વારી હાથીના હોદામાં બેસીને હજુરના અમીર ઉમરાવો સાથે ત્યાં આવી પહોંચી. વચ્ચે વચ્ચે રાજ સંભાળરાવ અને તેના પ્રધાનશુ કલુખાને બોડે માંથે ખડા કર્યા. હવે આપણા બિચારા અને આપણા ધર્મ ગયેલા હિંદુ રાજનો તેના વેરવી ઐરંગઝેબે જે હૃદયદ્રાવક વધ કરાવ્યો, તેનું વર્ણન કરવાનું દુઃખદાયક કામ અમારા કમનશીબે અમારે ભાગ આવ્યું છે. તે હવે નીચી મુંડી ઘાલી વજ્જર જેવી કરીને થોડાકમાં પતવી દઈશું, પરંતુ આ પ્રસંગની સવિસ્તર હકીકત લખવાને કોઈ મુસલમાન દત્તિહાસકારની કલમ જેવી ખીલે તેવી હિંદુ લખનારની કલમ દુઃખના બારથી દબાઈ જવાથી જોઈએ તેવી આવી શકે નહિ. એ વાત સ્વાભાવિક છે.

કોટવાળે, કેદી રાજને અને તેના દિવાનને, તેમનીજ પાંચડીઓથી મુસ્કેટાટ બાંધ્યા હતા. બન્ને જણને એ ઉંટ ઉપર પૂંછડાં બણી મ્હોં કરાવીને બોડે માથે બેસાડ્યા હતા. આગળ પાછળ હથિયાર બંધ આરબ રાખ્યા હતા. અને સૌની આગળ તાસાં વિગેરે અનેક જાતનાં વાજાં રાખ્યાં હતાં. આવી રીતે તેમની ફજેતી કરતા કરતા બાદશહ આગળ લાંવી ને ખડા કર્યા. તે વખતે બાદશહાએ કોટવાળને હુકમ કર્યો કે:—

પહિલે, રાજાકે સામને ઉસકે દિવાનકા સર કાટો. બાદ, લોહકી સીખે અંગારસે લાલ કિયે હુયે ઉસ કાફર રાજાકો ચિત્ત મિરાકર ઉસકે આખે ભૂતના. આગે, જિસ જગ્યાનસે ઉસને શાહાજાદીકો માંગા વો જગ્યાન જ્વેરસે બાહર ખીચકર છુરીસે કાટ ડાલના. છતને હુવે બાદ થોડીદેર તંક ઉસકો વૈસાહિ તડપડતા હુવા રખના. ફેર જમીનપર બેઠાયકર તલવારકે પેકહી વારસે ઉસકા સર કાટો.

બાદશહાને આ કડક હુકમ સાંભળીને તમાસગિરો કપાળે હાથ દબા રોવા વળગ્યા. આણીપાસ સંભાળરાવની ધીરજ આવી બચકર સગ્ન સાંભળી તોપણ તલભાર ચરકવા પામી નહોતી. દિવાનનું માથું કપાતાની સાથેજ પોતે મરવાને તૈયાર થઈ, ડોળાફાડી, જમીન ઉપર સ્થૂજ નાંખી બોલ્યો કે:—ચલ આ, અવરંગઝેબકી બેટી આપને દિલ્લે જિસ્સે પાહી

કર ચુકી હૈ, વહ મેં મરઠોકા રાજા યહાં તવાર હું. ઉસકો અગ તૂં ને ચાહેસો કર.’

એવું બોલતો હતો, એટલામાં મારાએ બે હાથમાં બે ધીંગ ધીંગતા લોહના ગજ લઇને તેની આંખોમાં ઘેચી ઘાટ્યા. તેની સાથેજ બે આંખોમાં કોખાર પડી ગયાં, તોપણ તેની પવંત જેવી અચળ ધીરજે જરા પણ મચક ખાધી નહિ. અને ઉંહકારો સરખો પણ કર્યો નહિ. આંખોમાંથી લોહીની ધારાઓ વહેતી હતી તોપણ બાકીની શીક્ષા ભોગવવાને પોતાની જામ પોતાની મેળેજ કાપવાને બહાર કઢી. તે એક બીજા સિપાઇએ તરતજ છરીથી કાપી નાંખી. પછી ત્રીજા એક સિપાઇએ ઉઠ કહેતા પહેલાંજ પોતાની મેળે ઉડીને પોતાની ગરદન આગળ ધરીને ઉભો રહ્યો. તે વખતે તેની આંખમાંથી અને મોઢામાંથી લોહીની ધારાઓ વહેતી હતી. તેથી તેનો ચહેરો અને છાતી તરબોલ થઇ ગયાં હતાં. એવી તેની અવસ્થા જોઇને શોકાતુર અચેક્ષા જોનાર લોકોને લાગ્યું કે, હવે તો બાદશહ આ બિચારાને જીવતદાન દેતો પણ સારું. ખરેખર, આ વખતે સાક્ષાત્ યમ રાજા હાજર હોયતો તેને પણ દયા આવ્યાવગર રહે નહિ. પછી થોડીવારે હુકમ થતાં તેનું માથુપણ એક જણે છાંટી નાંખ્યું. શીર સત્તામત હોય આંતેધી શરીરના સઘળા વ્યાપાર ચાલે છે. માટે માથાને ‘**ઉત્તમાંગ**’ કહેલું છે. તેના અને ધડના છૂટા થતાની સાથેજ આખા શરીરનો છેવટનો હિસાબ પૂરો થઈ ગયો.

સંભાળરાવને મારી નાંખવાનો છે, એવી ખબર રોપનારને મળતાથી તેણે પોતાના બાપને, તેને છોડવા માટે અનેક પ્રકારથી વિનવણી કરી. અને તેણે આવા અણીનો વખત જોઇને શરમ મૂકીને પોતાના બાપને એટલે સુધી કહ્યું કે, ‘એ રાજા ઉપર મ્હારું દિલ દ્યું છે, અને તેણે સુસહમાન થઇને મ્હારી સાથે લગ્ન કરવાની કબૂલત કરી છે, તેથી અમારા બન્નેનો કોલકરાર પણ થઇ ચૂક્યા છે. માટે તેને કૃપા કરીને જીવતદાન આપવું જોઇએ.’ આ તેની નમ્ર અરજથી પણ બાદશહાણું નિર્દય મન ધર્યું નહિ. પણ ઉઝટો અગ્નીમાં તેલ હોમાય તેવો ઘાટ થવાથી તેનો ક્રોધાગ્ની વધારે સળગી ઉઠ્યો. આવા કાફર અને જંગલી હિંદુરાજની શાયે પરણવાને તેનો નિશ્ચય જોઇને તેણે તેને ઘણીજ તરછોટી નાંખી અને નકહેવાના બોલ કહ્યા. ગમે તેટલી હોશિયાર તોપણ અબજાજ. તેમાં વળી

તેને તેના આપના હઠીલા દુરાચરી સ્વભાવની બરાબર ખબર હતી. તેથી વધારે બોલવું કંઈ કામનું નથી, એવું સમજીને પરમેશ્વર ઉપર હવાલો નાંખીને તે બિચારી છાની માની બેસી રહી. પણ અંદરખાનેથી એનો જીવ ઉડી ગયો હતો. છેવટે, બાદશહાએ સંભાળરાવને ઘણીજ કુરતાથી મારી નાખ્યાની ખબર જો વખતે તેના સાંભળવામાં આવી તે વખતે તેની પાસે એક મોટો પથરો પડ્યો હતો, તેના ઉપર બે ત્રણવાર તેણે પોતાનું કપાળ ફટક્યું. તેથી તે મૂઠાં ખાઈને પડી. થોડેક છેટે દાસી હતી તે દોડી આવી તેને બોળામાં લઈ લીધી. કપાળ બે ત્રણ જગાએ ફૂટાઈ ગયું હતું, તેથી તેમાંથી લોહીની ધારાઓ વહેતી હતી. તે ધાને પોતાના લુગડાથી દાસીએ ઘણાંયે દબાવ્યો પણ લોહી બંધ થયું નહિ. અને બન્નેનાં લુગડાં લોહીથી તરબોળ થઈ ગયાં. પછી થોડીકવારે તુંબુની અંદર એક છત્રપલંગ હતો તેના પર તેને લઈ જઈને સૂતાડી. તેની માને આ વાતની ખબર થતાંજ તે તેની પાસે શોકાતૂર વદને આવીને બેઠી. કેટલીકવારે જરાક મૂર્છિત અવસ્થા મટવાથી આંખો મટમટાવીને બોલી કે:—

‘જહાપન્હા, મેં હોષમે’ હું, મેરી રિકૂ ન કીજીયે. મેરે જાનકિ મુબકો પરવા નહિ. આપ અવલ અપના બચાવ કીજીયે. જાધયે, ઉઠીયે.’

એટલું બોલી એટલામાં પાછી તેની આંખો મીંચાઈ જઈ બેભાન થઈ ગઈ. તેનું કાળજી જરા જરા ધડકતું હતું, તેથી સમજાતું કે, તે જીવતી છે. બાકી તેના તન મનના બધાંબધાપાર મૃત દેહ સમાન શાન્ત થઈ ગયા હતાં. લોહીથી ખરડાયેલાં કપડાં તેની માએ ધીમેથી કાઢી લઈ બીજાં સારાં કપડાં તેને ઝોરાઠ્યાં હતાં, અને મ્હોં તથા શરીર ઉપર લોહીના ઓધરાળા પડ્યા હતા તે લુંગડાના ડુઆથી લોહી નાંખ્યા હતા.

હકીમજીને તેની તબિયત જોવાને બોલાવ્યા હતા, તે પણ આવી પહોંચ્યા તે વખતે માત્ર તેની નાડીજ ધીમે ધીમે ચાલતી હતી, બીજી તમામ હીલચાલ બંધ પડી ગઈ હતી. હકીમજીએ પ્રથમતો બીના કપડાને તેના કપાળે પાટો બંધાવ્યો. ઠંડા ઉપચારથી તે જરા બાનમાં આવી. અને આંખો ઉઘાડી પોતાની પાસે બેઠેલાંઓ સામે ટગર ટગર જોઈ રહી, પણ તેણે તેમાંનાં કંઈને ઓળખ્યા નહિ.

‘મુબકો પાની પિનેકો દા.’

એટલુંજ તે પરાણે પરાણે બોલી. તેની માએ પાણીનો પ્યાલો તેના

મ્હેં આગળ ધર્યાં. તેમાંથી તેણે એકાદ બે છુટડા પાણી પીધું ન પીધું એ-  
ઠલામાં તો તે પાછી ફરીને બેભાન થઇ જઇ પલંગમાં પડી ગઇ. તેની  
આવી સ્થિતિ જોઇને તેની મા તદ્દન ધભરાઇ જવાથી હકીમજીને પૂછવા  
લાગી ;—

હકીમસાહુબ, મેરી બેટીકો આરામ હોવેગાના ? હકીમજી પણ  
ધભરાઇ ગયા હતા, તેથી એકદમ કાંઇપણ જવાબ દઇ શક્યા નહિ, પરંતુ  
થોડીક વારે બોલ્યા કે :—

મલિકા સાહેબ, મૈને ઇન્ જખમેંસેઐર બડી બડી જખમે  
દેખી હૈ. ઐર અછીભી કીહે. પર મુઝકો શિક્ક યહી હૈ, કી શાહાજહીકી  
તબિયત બહુત નાજૂક હૈ, ઐર જખમે બડી હૈ, તોભી માલિકા સાહેબ,  
મેરે તરફસે કોશીસ કરનેમે કમતર નહોગી. સફા દેના ખુદકે તરફ હૈ.  
અબ્બ ઉસકે પેટમેં થોડા ખુરાક જાયગા તો ઉનકો જરા ફૂસિયારિ આ-  
વેગી. ઐર થોડી કૂવત આનેપર જખમે કિતની ગહિરી હૈં યહભી મુઝકો  
માલૂમ હોગા.

એ સાંભળી તેની માએ કહ્યું કે, હીક. હું તેને કાંઇ ખવરાવું છું.  
એ કહીને એક વાટકામાં થોડીસેક ખાતની નરમ કાંજ કરી લાવી તેના  
મ્હેં આગળ ધરીને તેની મા કહેવા લાગી :—

બેટા, યહ દવા લાઇ હૈ. જરા મું ખોલ, ઉરસે તુજકો આરામ  
માલૂમ હોગા. ઐર પેટમે આવેગા. ય જખરદસ્તીસે થોડાસા તોભી પીવે,  
બેટા, પીવે.

પોતાની માંએ શું કહ્યું તે તેના મગજમાં ઉતર્યું. તેને ઉઠાડીને બે-  
સાડી. પછી તેણે કાંજના વાટકાને હાથ અડકાડી બે ત્રણેક છુટડા પીધા.  
મછી પીવાનું બંધ કરવાને તેણે એક બાજુએ મ્હોઢું ફેરવ્યું ત્યારે હકીમ-  
જીએ કહ્યું :—

અબ્બ હીક હુવા. પછી તેને પાસાબેર સૂવાડયા પછી જરા ઉંઘ આવી.  
હકીમજી વારંવાર તેની નાડી તપાસતા હતા. નાડી સારી આસે છે, એવું  
કહેવાથી પાસે બેઠેલાંઓના મનને ધીરજ વળી. તે જગાએ ગરબડ નથાય  
માટે ધણાજ ધીમે ધીમે બોલતા હતાં. પછી થોડીકવારે તે પાછી જગી.  
તે વખતે તેને, તું કાંઇ ખાઇશ ? એમ પૂછ્યું. ત્યારે તે પોતાની મા બજી  
જોઇ રહી. એટલે તેને તેની માએ કહ્યું :—

બેટા મેં' યહાં બેઠી હું. તૂ ધબરાવ મત. તુજકો થોડાસા ખાનેકો મંગવાવૂ કયા ?

તે સાંભળીને તેણે ઉઠવા માંડયું, તેથી તેના બરડે હાથ દબને બેઠી કરી. સારે તેણે બરાબર આંખો ઉઘાડી પોતાની આસપાસ જોયું. તે વખતે તેની મુખમુદ્રા બાન વાળી અને સ્નેહાળ જણાવા લાગી. પછી તેની માએ કાંઈતો ખાલો મ્હોં આગળ ધર્યો, તેમાંથી બે ત્રણ ઘુટણ પીને પછી તેણે હાથ ફેરીને હેઠે શ્વાસ મૂક્યો અને પોતાની માના બણી એકી નજરે જોઈ રહી. છેવટે ખડ ખડ હસી પડી. તેને એવું લાગ્યું કે, સંભાળરાવને કાર મારતાં જોયાંની વાત કેવળ સ્વપ્ન ભાસ છે. તેને માયો નથી, પણ જીવતો છે. અને પોતાની પાસે આવી બેઠો છે. એવું લાગવાથી તેને ધણોજ આનંદ થયો. તેજ આનંદમાં તે હસી પડી. તેનો અવાજ ઉંડો કાનમાં જતો રહેતો હતો, તોપણ સ્પષ્ટ સમજાતું હતું. તેણે કહ્યું :—

**મહારાજ,** ખુદાકે રજાવસે આપ જીતે હો. ઉસ્ પરવરદિગાર અલ્લાહકા મુજપર બડા શુક હૈ.

બેટા, તૂને કયા કહા ? ઇધર દેખો, યે હમ્ સબ યહાં અછી તરહસે મૌજૂદ હૈ. યહ તેરી મા. તૈને પછાનીં કયા ? યે હકીમસાહબ, યે લવંડીયા, તેરે પાસ બેઠી હૈ. તેને હમસે કુછ પૂછા કયા ?

એવું પોતાની માતું બોલતું સાંભળીને આંખો ઉઘાડી પોતાની આસપાસ નજર ફેરવી, પોતાનો ડાબો હાથ ઉઘો કરી પોતાની માના જમણા હાથ ઉપર મૂકી, ફરીથી બધાની તરફ બરાબર જોઈને તેણે કહ્યું :—

બચગયે, બચગયે, હીક હુવા. મૈરે દિલકે માફક હુવા. અબ મૈં ખુદી ઔર ખુરસકેસાત અલ્લાકે તરફ જાતી હું. મહારાજ, ઇસ્ ગરીબ જનપર આપકી મેહેર નિગા રહેને દો. મેરે તરફ યેક વક્ત શરફવતકિ નજરસે દેખો. મેરે મૂંપર આપ દસ્તા ફિરાવ.

મા—મેરી ખારી, તૂ કિસ્સે બાત કરતી હો. યહ મૈં તેરે પાસ બેઠી હું. મુઝકો પૈછાના કયા ?

**રોષનાર** ( જરા જોયા જોવું કરીને ) મૈં જાનચુકી, મૈં જાનચુકી. મેરે મહારાજકો મત મારો. ઉનકી જાન બચાવ. વહ દેખો, વહહોને બદમાય તલવાર લેકર મારનેકે લિયે ઉનકે પીછે દોડતે હૈ. ઉનકો પકડો. ગિરફતાર કરો.

મા—બેટા, એસી ક્યૌં બડબડતી હો. તુજકો કયા દેખ પડતા હે. કહો, બેટા. વહ મૈં તેરી મા. ઔર તેરે અદમી બૈડે હુરે હૈ. બાયબી અદમી કોઇ નહિ. મત્ ડરો. હુશિયાર હો.

તેની માનું બોલવું સમજી શકે એટલું બાન તેને નહોતું, તેથી માએ શું કહ્યું, તે એ બિલકુલ સમજી નહિ. ફરીથી માનો હાથ પોતાની છાતી સરસો દાખી રાખી જાતી ગઈ. ત્યાર પછી જરા વિશ્રાન્તિ લઈને જાગ્યા બાદ તેણે પાણી પીવાને માગ્યું. તેથી એક દાસી દાદમનું સરખત એક પ્યાલામાં લઈને પીવામાટે આવી. તેનો હાથ તેણે ખસેડી નાંખ્યો અને માના સામે નજર કરી, એટલે માએ પ્યાલો હાથમાં લઈને તેના મ્હોં આગળ ધર્યો, તેમાંથી તેણે બે ઘુટણ સરખત પીધું. બાદ તેને જરા હોં-શિયારી આવી. અને પછી બોલીઃ—

મૈંને દેખા. આપ સખ લોગો મેરે નજદિક બૈડે હો. લિકન આજ મેરે શીરમે દર્દ ક્યૌં હોતી હૈ ? હાય ! હાય ! ! ક્યૌં કર મૈરા સિર દર્દ કરતા હૈ ? હા ! હા ! અબ મેરે પ્યાલમે આયા. લેકિન, મહારાજ, આ-પછી તો ખૈરયત્ હયના ?

મા—બેટા, મહારાજ કિસ્કો કહતી હો ? એસી ક્યૌં બડબડતી હો ? હં સખ અછે હૈ દેખ, તૂને સખકો પૈછાના કયા ? તૂ અબ જલ્દ હુશીયાર હોગી. કુછ ટ્રિક્ મત કર. તુજકો અછી કરાનેકે લિયે હં રાત્ દિનું તેરે નજદિક બૈડે હૈ. તેરી જખમે ખુદા જલ્દ દુરસ્ત કરાવેગા.

રોષનાર—સચ્ચ હૈ. ખુદા મુઝકો જલ્દ આરામ કરેગા. મેરા ઉસપ-ર ચકીન હૈ. મુઝકો વહ આબ અપને પાસ જલ્દ લે જાયગા તો બહેતર હૈ. અબ મેરી મૈત બહુત દૂર નહી. એસા મુઝકો માલૂમ હુવા.

ફરીથી, રોષનાર—મહારાજ, જરા ધધિર દેખિયે, આપકે મૂંપર ચે જખમે કૈસી નજર પડતી હૈ ! યા ખુદા ! યા અલ્લા ! ખુદાને અપને પર કૈસા વક્ત લાયા ! જિસ્ બદમાખને મેરે મહારાજપર હાત ઉઠાયા ઉ-સકી મુસુક બાંધ કરકે મેરે પાસ લે આવ, તોબા ! તોબા ! કૈસા વ-ક્ત ગુજરા ! !

આમ ફરીને તે ગાંડાની પેઠે બરબડવા લાગી. તે વખતે હકીમજી વિજેરે બધાં માણસો ધબરાઈ ગયાં. તેની માની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું. ફરી પાછી તે બાનમાં આવી બોલવા લાગી :—

મા સાહુબ, મેરે વાસ્તે ખુદાસે લતેજ કીજયેકી, મુઝકો ખુદા અ-  
પને પાસ જલ્દ લે જાય. મેં એપને મહારાજ કે પાસ જવુંગી. મુઝકો  
કોઇ મત રોખો. યા અલ્લા ! ક્યા મેરા નસીબ ! ઉસને મેરે પ્યારે અન્ના-  
કો દૂર કરદિયા ! મેરે મહારાજ અભીતકનિંદે હોતો ઉનકે વિયે સિરિષ  
મેં રહુંગી, છી, છી, મેં પાગલ, સરીખી ક્યા બડબડાતી ! એબ્ મેરે મ-  
હારાજ મેરે નજર ક્યો કર પડેગે ! મા સાહુબ, આપ ક્યો અપસોસ  
કરતી હો ? હકીકત મેં ઉનકે તરફ જવુંગી ! મહારાજ, મેરે વાલિદકે  
યહાં મેરી તરફસે મેહમાનદોરી અછી ન હુઇ. યા મેરી તરફસે આપકી  
ખિન્નમત અછી ન હુઇ, ઐર લેકિન આપકી ખોઇપખિ મેંને પૂરી નકી.  
ઐસી મેં કંબક્તા કાહેકુ પૈદા હુઇ ! લેકિન મહારાજ મેરે હાતસે આપકી  
ખિન્નમતકા ઇતિફાક ન હુવા તૌબી, રોપનારકો જનસેબી પ્યારે આપ  
યે. ઇસ્લિયે બી અદબુસે ઉસકો યહ :મારજા હૈકી, ઉસકો મત બુલિયે.  
ઉસકી યાદ રખીયે, ઐર ઉસકો અપને પાસ જલ્દ લે જઇયે. આપકે  
સિવાય ઇસ્કો યહાં અછી ન લગેગા.

( ફરી થોડીકવારે ) મા સાહુબ ! વે દેખો મેરે મહારાજ મુઝકો  
ખુલાય રહે હૈ. મુઝકો ઉનકે પાસ પૌહચાદો. છોડો મુઝકો. વહ ફૂલકા હાર  
મેરે તરફ મહારાજ ફેક રહે હૈ. ઉસકો મેં જન છોડ દેવુંગી, તબ  
મેરે કબર પર ચઢાવ. મુઝકો એકદરે ઉનકે ગલ્લેમેં હાથ ડાલકે ખૂબ  
મીલને દો. ચલો હટો તુમારે સામ્ને વ મુસ્સે ન મીલેંગે.

એમ બડબડતાં બડબડતાં પાછી તેને મુઠા આવી ગઈ. તેમાંથી તે  
થોડીવારે ભાનમાં આવી.

પછી કોઇ કોઇવાર એવીજ રીતે બ્રમણા થઇ આવતી. હકીમજીના  
મલમ પદ્ધતી અને બીજા ઉપાયથી કપાળના ઘા ધીમે ધીમે રૂઝાવા લા-  
ગ્યા. પરંતુ સંલાજીરાવના મરણથી તેની બુદ્ધિમાં બંધ થએલો, તે  
જેકે આગળ ઉપર કાળે કરીને કમીથતો ગયો, તોપણ તદ્દન તેનું ચિત્ત  
સ્વસ્થ થયું નહોતું.

આ વાતને એક વર્ષ થઇ ગયા પછી ઐરજેખ બાદશાહે અને  
તેની માએ તેને ઘણી ઘણી રીતે સમજાવી. અને તેને એક મોટા ઉ-  
મરાવ સાથે લમ કરવાને કહ્યું, પણ તેને કાંઇ અસર થઇ નહિ. તેમને  
તેણે છેવટ એકજ ઉત્તર આપ્યો કે:—

જસકો મૈને આપને દિલ્સે પસંદ કીયા થા વોઇમેરા ખાસ ખાવંદ. વહ મેરે કંબખ્તીસે ખોય ગયા. ઔર ઉસનેબી મેરે ખાસ્તે આપકી જન ખોઇગી. ઈસ લીએ મૈં અબ શાદી દુસરેસે ન કરૂંગી. તહાયાત મેં ઔશી-કુંવારી રહૂંગી. વેહ મેરા મુસ્તકીમ ઇરાદા હૈ. ઇસ્મે કોઈ ખલલ ના ડાલો.

તેણે ઉપર જણાવેલો પોતાનો નિર્ણય છેવટ સુધી પાળ્યો હતો. કારણ પછી તેનું લગ્ન બીજા કોઈ સાથે થયું નહોતું.

**સંભાળરાવ** ઇષ્ટિબાજ નિકળ્યો. તે કેદ કરતો હતો. ગાંજે પીતો હતો, તેમ દારૂપણુ પીતો હતો. તેણે પોતાના આપના વખતના મોટ મોટાઓનો ધણુ કાઢી નાંખ્યો હતો. માતૃહત્યા, બ્રહ્મહત્યા અને ગોત્રહત્યા વિગેરે મહા પાતકો કર્યા હતાં. મોટા માણસે ના કરવાનાં કામ તેણે કર્યાં હતાં. હલકાં માણસોને ઉંચે દરજ્જે ચઢાવ્યા, અને ઘણા લોકોની ઇજ્જતોમાં હાથ ધાવ્યો. આ પ્રમાણે **સંભાળરાવના** હાથથી શરિરનાં રૂઆટાં ખડાં થઇ જાય એવા નકરાં કામો થયાં હતાં. તેના આપના સહુશુભા યાદ કરીને તે મોટા પુરૂષના પ્રત્યક્ષ પુત્રનું આવું ઘેર પરિણામ આવ્યું તે જોઇને બધા હિંદુઓ ધણાજ કકળતા કકળતા, શિવ ! શિવ ! ! એવા દુઃખના ઉદ્દગારો કાઢતા પોત પોતાને ઘેર ગયા. કેટલાકોએ તેના અંતકાળ વખતની ધીરજની ધણી તારીફ કરી. એટલેથીજ આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ થાય છે. હવે આગ્રંથથી તામર્ય શું નિકળે છે, તે તપાસી અમે પણ અમારી કલમ અટકાવી શું.

કેવળ નીતિ શાસ્ત્રની દૃષ્ટીથી જોતાં જે કાંઈ થયું છે, એ કાંઈ ખોટું થયું નથી. **સંભાળરાવને** જે શિક્ષા થઈ છે, તે યથા ન્યાય થઇ છે એમ કહેવુંજ પડશે. જુઓ જેણે પોતાના આપની આરા માની નહિ; જે એની જનેતા હતી તે એના દુર્ગુણના ત્રાસની હેબકથી મરી ગઈ; જેણે પોતાના આપની વખતના સારા સારા કારભારી મંડળના માણસોને દારૂ મારી નાંખ્યા; જેણે પોતાનો બધો રાજ્ય કારભાર એક અધમ અને પાછા માણસના હાથમાં સોંપી દીધો હતો; સત્રુ શું કરે છે, તેની ખબરજ નહોતી; જે હમેશાં રંડીબાજીમાં અને મઘપાનમાં રમ્યો પચ્યો હતો; જેને પોતાનું લશ્કર કેટલું; તેનો ખર્ચ કેટલો; અને તે શું કરે છે, તેની જરા પણ

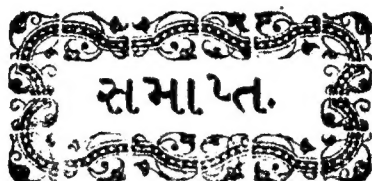


ખખર નહોતી; જેને પોતાની પ્રજાનાં દુઃખો સમજવામાંજ નહોતાં; જેણે જોત્યાજી સરખા નિમકહલાલી સેવકનો વખતો વખત નિરસ્કાર કરેલો; જેણે પોતાની મા સમાન ઓરમન મા સોયરાખાઇને ભર કચેરીમાં બોલાવી મંગાવી એક આરોપીની મારક ખડી કરી તેને ના કહેવાના શબ્દમાં ગાળો ભાંડી, અને છેવટે તેનો ધાતકીપણે પ્રાણ લીધો; અને જેણે પોતાના ગુરૂ વર્ય રામદાસ સ્વામીની ફજોતી કરી; જેણે પોતાની સગા અને સાધવી ધર્મ પત્નીને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ દીધાં ! જેણે મહામન્યકખર સરખાના નિઃસ્વાર્થ હિતકર અને અકલમંદ કહેવાના ઉપર કાંઈ પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. જેણે પોતાની આસપાસ હમેશાં દુર્વ્યસની હલકા અને ઝેરી જમાતના લોકોની ઠૂ જામેલીજ રાખી; સારાંશકે, જેણે હું કોનો પુત્ર અને મારું કુળ તથા મારો ધર્મ શો છે તેનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યો નહિ, અને એવાં એવાં મોટાં ધાતકી કામો કર્યા કે, તેના કુળને તો શું પણ આખી માનવી જાતને પણ એળ લાગે. તેનાં કામો એવાં ધાતકી હતાં કે અમારી કલમ પણ તેમને વર્ણવાને અટકાવે છે. એવા કુલાંગાર અને અદામ પુત્રોને, એવા પાપાણુ હૃદયના રાગને, એવા મોટા મૂર્ખના શિરોમણીને, એવા હાથમાં દીવો લેઈ કુવામાં પડનારને, એવા મધમાં ગર્ક થયેલાને, એવા ખહાર ખાઉ થઈ ગએલાને, એવા પ્રજા પિત્રીત રાગને એવા માતૃ, ગોત્ર અને મિત્ર હત્યારાને; એવા ગુરૂ ઉપર દેશ રાખનારને, અને એવા દુષ્ટ ભરથારને સુખે મરણુ ક્યાંથી આવે ? નહિંજ આવવાનું. અને જો આચ્યું હોતતો આ જગતનો કોઈ નિયંતાજ નથી એવી લોકોને ભાવના થાત. પરંતુ આખી ચરાચર સૃષ્ટીના ચલાવનાર ન્યાયી પરમેશ્વરે આ પાપ મૂર્તિના ભયંકર અપરાધને ઘટતી શિક્ષા કરી, તે એટલા માટે કે, તે જોઇને લોકોની આંખો ઉઘડે અને તેમને દહેશત રહે. ‘અત્યુત્કટૈઃ પુણ્યપાપૈરિદ્ધૈઃ ફલમ શ્રુતે.’ ધણા પુણ્યને પાપનું રજા આ લોકોમાંજ મળે છે એવું જે કહે છે, તેની પ્રતિતી આ ઉદાહરણ ઉપરથી થાય છે. આવા દાખલા વારંવાર જોવામાં સાંભળવામાં કે વાંચવામાં આવે તો મન અને વાણીથી આ જગતનો કોઈ

નિયંતા છે, અને તેના રાજ્યમાં અન્યાય ચાલ્યો જતો નથી, એવી ભાવના થઇને તેના માટે નિરંતરી પૂજ્ય બુદ્ધિ જાગૃત રહે છે. એ પૂજ્ય બુદ્ધિ જાગૃતના તમામ વ્યાપાર સારી રીતે ચલાવવાને કેટલી બધી હિત કારક છે, એ કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. ઇશ્વરેચ્છા બળવાન છે. તેના આગળ મનુષ્ય યત્ન મિથ્યા છે, આ વાક્યો માણસના મનનું સમધાન કરી લેવાને એક ટેકા રૂપ છે. ટેકો ક્યારે યોગ્ય દેખાય છે? કે જ્યારે કોઈ મનુષ્ય યોગ્ય માંગે ચાલ્યા છતાં તેના ઉપર અનિષ્ટ પ્રસંગ શુભરે છે, સારે, કોઈ માણસ જાણી બુદ્ધિને બળતામાં ઝંપલાવે અને પછી મ્હરા નશીબ માં હવું તેથી તેમ થયું, એવું કહે, એમાં જેમ કાંઈ અર્થ નથી તેમ તેમાં પણ નથી. સંભાળરાવની હકીકતનું વર્ણન અસાર સુધીમાં જે થઈ ગયું તે ઉપરથી તેની જે શુદ્ધિલાક્ષણિક થઈ તે માટે કોણ કહે કે, તે યથાન્યાય થયું નથી? દુરાચરણના નકારાં રૂપ મળ્યાં, એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ જે કદાચ તેનાં સારાં રૂપ મળ્યાં હોય તો આશ્ચર્ય પામવા જેવી વાત થઈ પડત.

આ જગતમાં ચઢતી પડતીનો મુખ્ય આધાર ધણું કરીને પોતાના સારા વર્તન ઉપર હોય છે, તે નિયમ પ્રમાણે આ રાજ્યની શિવાજીમહારાજના વખતમાં તેમના સહવર્તનથી ચઢતી થઈ હતી, અને તેમનાજ પુત્ર સંભાળરાવનાથી તેના દુર્ગુણને લીધે પડતી થઈ. શિવાજીરાવ અગાઉ મુસલમાનોના સવારામાં હિંદુઓ પામમાલ થઈ ગયા, તેથી તેમને પોતાની પડતીનું ભાન થયું અને ઉદ્યોગ કરવાની ઇચ્છા થઈ. પછી પોતાના બાહુબળથી શિવાજીમહારાજે સ્વતંત્રતા સંપાદન કરી. બાદ તેણે રાજ્યસત્તા વધારવાને ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો એહીંથી તેની ઉત્કર્ષ સ્થિતિની શરૂઆત થઈ. તે શિવાજીરાવના દહેસુધી પહોંચી. સાર પછી એટલે તેના મરણ બાદ સંભાળનાથી તેની નકારી દશા શરૂ થઇને અપકર્ષ સ્થિતિનો આરંભ થયો. તે વખતે તો એપઆરામ વધ્યો, તેનાથી શરતનનો નાશ થવા માંડ્યો. અને અંતે પોતાના મુકામની લાંબી ઉઠાંતકરી રસ્તો પકડ્યો. એમ કરતાં કરતાં અનુક્રમે સ્વતંત્રતા, રાજ્યસત્તા એને પોતાની મહત્તા ઘટતાં ઘટતાં આખરે નાશ પામ્યાં.

છેવટે, અમારું એટલુંજ કહેવું છે કે, ગમે તો રાજા હો કે, રેક હો, પરંતુ તે જો સંભાળરાવની પેઠે દુર્ગુણને રસ્તે દોરાશે, તો તેથી તેની બધી વાતે પાયમાલી થઈ જશે. માટે સર્વ માનવી જાત પોતાની મુદ્રિ થી સહવિચાર કરી સદાચરણે ચાલશે તોજ તેનો જય થશે. એટલું કહી હવે અમે અમારે પથે પરીએ છિયે. જય જગદિશ્વર.





# ઐતિહાસિક નાવેલો.

અલાઉદ્દીન.

કિંમત ૦-૮-૦

પોસ્ટેજ ૦-૧-૦

પૃથિરાજ ચંદુઆણ.

( આર્યો વર્તનો અંતિમ આર્યરાજ )

કિંમત રૂ ૧-૦-૦

પોસ્ટેજ ૦-૨-૬

ધારાપતિ.

જગદેવ અને વિરમતિ.

કિંમત રૂ ૦-૮-૦

પોસ્ટેજ ૦-૧-૦

પરમાર પૃથ્વિસિંહ.

અને

નિમકહલાલ સતિ મેના ભાગ ૧-૨

કિંમત રૂ ૧-૮-૦

પોસ્ટેજ ૦-૪-૦

સતિ ગવરી અને ભાનુસિંહ.

કિંમત ૦-૮-૦

પોસ્ટેજ ૦-૧-૦

નૂરજહાન

અથવા

સત્તરમી સદીની શહેનશાહખાનુ

કિંમત ૦-૩-૦

પોસ્ટેજ ૦-૧-૦

ચિત્તોડનો ઘેરો

અથવા

અકબરની ઉદારતા અને રજપુતોનો રણસાહ.

કિંમત ૦-૩-૦

પોસ્ટેજ ૦-૧-૦

મળવાનું ઠેકાણું

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે.

ત્રણકરવાળા-અમદાવાદ.

